

Scientific Journal

RESEARCH AND EDUCATION

ISSN: 2181-3191

Scientific Journal Impact Factor: 4.628

- Economics
- Exact Sciences
- Natural Sciences
- Medical Sciences
- Arts and Culture
- Technical Sciences
- Philological Sciences
- Pedagogical Sciences
- Psychological Sciences
- Social Sciences and Humanities

2022/8

VOLUME 1, ISSUE 8

RESEARCHEDU.UZ
RESEARCHEDU.ORG

ISSN 2181-3191
VOLUME 1, ISSUE 8
NOVEMBER 2022

www.researchedu.uz

**“RESEARCH AND EDUCATION” SCIENTIFIC JOURNAL
VOLUME 1, ISSUE 8, NOVEMBER, 2022**

EDITOR-IN-CHIEF

X. Idrisov

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Fergana State University

EDITORIAL BOARD

I. Urzabayev

Professor, Doctor of Biological Sciences, Gulistan State University

G. Kholmurodova

Professor, Doctor of Agricultural Sciences, Tashkent State Agrarian University

A. Madaliev

Professor, Doctor of Economics, Tashkent State Agrarian University

G. Sotiboldieva

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

U. Rashidova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Philological Sciences, Samarkand State University

D. Darmonov

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

X. Abduxakimova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

U. Ruzmetov

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Chemical Sciences, National University of Uzbekistan

M. Yusupova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

M. Kambarov

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Pedagogical Sciences, Namangan State University

S. Sadaddinova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Physics and Mathematics Sciences, Tashkent University of Information Technologies

M. Fayzullaev

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) Geographical Sciences, Karshi State University

Z. Muminova

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Samarkand Institute of Veterinary Medicine

B. Kuldashov

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Samarkand Institute of Veterinary Medicine

Kh. Askarov

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Fergana Polytechnic Institute

S. Nazarova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Bukhara State University

O. Rahmonov

Doctor of Philosophy (Phd) in Technical Sciences, Fergana Polytechnic Institute

G. Tangirova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Tashkent State Agrarian University

Z. Koryogdiev

Doctor of Philosophy (Phd) in Historical Sciences, Bukhara State University

S. Ubaydullaev

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnology

R. Yuldasheva

Associate Professor, Doctor of Agricultural Sciences, Tashkent State Agrarian University

M. Yuldashova

Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Namangan State University

A. Juraev

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Agency of the Republic of Uzbekistan for Plant Quarantine and Protection, Head of the Andijan Regional Department

A. Turdaliev

Associate Professor, Doctor of Biological Sciences, Fergana State University

N. Mamadjonova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnology

M. Rakhmonova

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnology

U. Mirzayev

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

A. Rasulov

Doctor of Philosophy (Phd) in Technical Sciences, Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers

Editorial Secretary: J. Eshonkulov

UDK 666.942

GAZOBETON BLOKLARINING UZOQQA CHIDAMLILIGI, MUSTAHKAMLIGI, O'RTACHA ZICHLIGI VA SOVUQQA CHIDAMLILIGI

dotsent, PhD. B.B.Hasanov, talaba Saydaliyev S.S.

(Toshkent arxitektura-qurilish instituti)

Аннотация: В статье рассмотрены некоторые возможности создания газобетонных блоков: долговечность, прочность, средняя плотность и морозостойкость.

Ключевые слова: Газобетон, блоки, долговечность, прочность, средняя плотность и морозостойкость.

Annotatsiya: Ushbu maqolada gazobeton bloklarning ayrim imkoniyatlari haqida muhokama qilinadi: uzoqqa chidamlilik, mustahkamlik, o'rta zichlik va sovuqqa chidamlilik.

Kalit so'zlar: Gazobeton, bloklar, uzoq muddatga chidamlilik, mustahkamlik, o'rtacha zichlik va sovuqqa chidamlilik.

Abstract: The article discusses some possibilities of creating aerated concrete blocks: durability, strength, medium density and frost resistance.

Keywords: Aerated concrete, blocks, durability, strength, medium density and frost resistance.

O'zbekiston Respublikasi qurilishida gazobeton bloklarning xilma-xilligi va turlari kundan kunga kengaymoqda. Gazobeton bloklari turlariga e'tibor bersak, ularning tasnifi juda keng bo'lib, ma'lum ko'rsatkichlar va omillarga asoslanadi. Yuqorida aytib o'tilganidek, mahsulotlar turli xil o'rtacha zichlik ko'rsatkichlariga ega bo'lishi mumkin, bu gazobeton bloklarning turlarini belgilaydigan tasniflash uchun asos yaratadi:

- 300-400 (kg / m³) o'rtacha zichligi bilan xarakterlangan materialga issiqlik izolyatsiya qiluvchi deyiladi. Albatta, u og'irlik va yuklarga bardosh bera olmaydi, lekin u issiqlikni izolyatsiya qiluvchi material sifatida juda mos keladi.
- Strukturaviy va issiqlikni izolyatsiya qiluvchi turi iste'molchilar orasida keng tarqalgan. Bu turdagi gazobeton 500-900 (kg/m³) o'rtacha zichlikka ega. Ushbu

ko'rsatkich binolarning xonalari va devorlarini qurishda gazobeton bloklardan foydalanish uchun asos bo'ladi.

- Mahsulotning konstruktiv turi uchun 1000-1200 kg/m³ o'rtacha zichlik xosdir. Ular sezilarli yukka bardosh bera oladigan yuk ko'taruvchi boshqa to'suvchi konstruktsiyalarni qurishda foydalanish uchun yetarlicha bardoshli.

Gazobeton bloklarning yana bir turi mahsulotlarni ishlab chiqarishda qo'llaniladigan qotib qolish usuliga asoslangan: a) Material avtoklavlarda ishlov berish sharoitida sifatli mustahkamlikka ega bo'lishi mumkin. Bunday sharoitlarda bloklar atmosfera bosimidan yuqori harorat va bosimga duch keladi. Bunday bloklarni o'z qo'llaringiz bilan yoki uy sharoitida tayyorlash mumkin emas. Bu turdagi gazobetonning faqat zavodlarda ishlab chiqarish mumkin. b) Avtoklavlanmagan bloklar tabiiy ravishda vaqt o'tgan sa'ri qotib qattiqlashib boraveradi. Qotish jarayonini tezlashtirish va ba'zi xususiyatlarning ishlashini yaxshilash uchun mahsulotlar issiqlik va namlik bilan ishlov berishdan ham o'tkazilishi mumkin.

1-rasm. Turli o'rtacha zichlikdagi bloklar, fotosurat
Geometrik og'ishlar uchun KMK 2.01.04-2018

Avtoklavlangan bloklar odatda avtoklavlanmagan bloklardan bir necha xossalari bilan ustundir. Sintez qotishining gazobeton bloklarining chidamliligi ancha yuqori. Bundan tashqari, ularning afzalligi - eng yaxshi geometrik shakl, mustahkamlik, o'rtacha zichlik va sovuqqa chidamliligidir.

1-jadval.

Geometrik parametrlarning og'ish nomi	Oldingi og'ishlar (mm)		
	Yelimga yotqizish uchun bloklar		Beton qorishmaga yotqizish uchun bloklar
	1 turi	2 turi	3 turi
<i>Chiziqli o'lchamlardan chetga chiqishi</i>			
Balandligi bo'yicha	±1	±3	±5
uzunligi, qalinligi	±2	±4	±6
to'rtburchaklar shaklidan og'ish (diagonal uzunlik farqi)	2	4	6
yuzalar va qirralarning og'ishi	1	3	5
<i>Burchaklar va qovurg'alarining shikastlanishi</i>			
bir blokdan ko'p bo'lmagan chuqurlikdagi burchaklar	5	10	15
umumiy uzunligi qovurg'aning uzunligi va chuqurligidan ikki baravar ko'p bo'lmagan bitta blokda qovurg'alar	5	10	15

Gazobeton bloklarning geometrik shakli uning quyidagi turlarini ham belgilaydi:

- *Birinchi toifadagi mahsulotlar* eng yaxshi geometrik shaklga ega. Bu toifada ularga yuqori talablar qo'yiladi. Og'ishlar hajmi 1,5 mm dan oshmasligi kerak. Bunday bloklarni yotqizish minimal mumkin bo'lgan yelim qalinligi ustida amalga oshiriladi.
- *Ikkinchi toifa*- mahsulotning aniqligi ruxsat etilgan katta og'ishlar bilan tavsiflanadi - 2 mm gacha. Bundan tashqari, mahsulotning 2 donadan ko'p bo'lmagan shikastlangan burchaklar va chetlariga ruxsat beriladi. Yotqizish ham yelim, ham beton qorishma ustida amalga oshiriladi.
- *Uchinchi toifa* ko'pincha xo'jalik xonalarini qurish uchun ishlatiladi. Og'ishlar hajmi 0,7 mm ga yetishi mumkin.

Uchinchi turdagi gazobeton bloklari beton qorishma ustiga yotqiziladi. Qorishma qalinligi kichik bo'lmaydi va natijada sovuqning yo'li oshadi, shuning uchun konstruktsiya jiddiy izolyatsiyani talab qiladi. Ko'p jihatdan, bu yuqorida ko'rsatilgan kamchiliklarga ega gazobeton bloklardan foydalanishni tushuntiradi. Mahsulotlarni ishlab chiqarishda, aniqrog'i, ular uchun qorishmalar, boshqa turdagi bog'lovchilardan foydalanish mumkin. Bog'lovchi sifatida pastda keltirilgan qurilish materiallarini keltirish mumkin: sement, shlaklar, ohak, kul. Bundan tashqari, bog'lovchilar aralash bo'lishi ham mumkin. Kremnezemist komponentning turi asosan ba'zi ko'rsatkichlarga ta'sir qiladi. Bu quruq holatdagi mahsulotlarning zichligi va issiqlik o'tkazuvchanligi nisbati uchun amal qiladi.

Komponentlar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin: a) Qum; b) Yuqori asosli kul;

v) sanoatning ikkilamchi mahsulotlari.

Maqsadga muvofiq bloklar quyidagilar bo'lishi mumkin: a) Bo'linmalar uchun. Nomidan ko'rinib turibdiki, ular xona bo'linmalarini qurishda ishlatiladi. Gazobeton bloklarning qalinligi bo'lishi mumkin bo'lgan o'lchamlar: 75 mm, 100 mm, 120 mm, 150 mm. b) tashqi devorlar uchun. Devorlarni qurish uchun mo'ljallangan gazobeton bloklarning o'lchamlari quyidagicha bo'lishi mumkin: 625 (600) * 250 (200) * 300 (400). c) Gazogan beton U-shaklidagi bloklar ko'pincha qattiq qoliplarni yaratish uchun ishlatiladi - masalan, armokamar o'rnatishda. Bundan tashqari, ular peremichka moslamalarini o'rnatishda ishlatiladi.

O'zbekiston hududining asosiy qismi (85%) tekislik bo'lib, hududining katta qismini cho'kindi jinslar egallaydi. Foydali qazilmalarni markaziy hududlarga tashish katta transport xarajatlarini talab qiladi, bu esa ushbu materiallarning yuqori, doimiy o'sib borayotgan narxini belgilaydi.

Ayni paytda respublikada qurilish materiallari va buyumlari ishlab chiqaruvchi 10 mingdan ortiq korxonalar faoliyat yuritmoqda. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, bugungi kunda respublika hududida to'plangan texnogen chiqindilar miqdori 2 milliard tonnadan oshadi va bu birinchi navbatda ekologik xavfsizlikka salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Sanoat chiqindilarining ko'p miqdorda to'planishi muammosini hal qilishning eng samarali usullaridan biri qurilish materiallari va mahsulotlarini ishlab chiqarishda ularni to'ldiruvchi yoki modifikatsiya qiluvchi qo'shimchalar sifatida qayta ishlashdir. Texnogen chiqindilardan ikkilamchi resurs sifatida foydalanish nafaqat atrof-muhitning chiqindilar bilan ifloslanishini kamaytirishga imkon beradi, balki birlamchi xom ashyoni tejash bilan yuqori sifatli mahsulot olish imkonini beradi, bu esa ishlab chiqarish tannarxini kamaytiradi.

Sanoat chiqindilari asosida g'ovak betonlar ishlab chiqarish uchun xom ashyo bazasini kengaytirish uchun alyuminiy oksidi sanoat loylari va ayniqsa qizil loylar alohida qiziqish uyg'otadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ishqorlarni o'z ichiga olgan qizil loy mikrosilikat bilan birgalikda qoliplangan mahsulotlarda ko'pikli beton aralashmasining strukturaviy mustahkamligi to'plamini kuchaytirishga, ko'pikli betonda neoplazmalarning fizik va mineralogik tarkibini yaxshilashga va uning mustahkamligini oshirishga yordam beradi. Bu mahsulotni ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarish tsiklini qisqartirish, hosildorlikni oshirish va xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi.

Ilmiy adabiyotlarni o'qib qilingan tahlilimiz va analizimiz shuni ko'rsatdiki, yengil betonlarni ikkilamchi sanoat chiqindilari yordamida zichligi 1100-1200 kg/m³ va quvvati 8,0-8,5 MPa, bo'lgan gazobeton ishlab chiqarishning texnologik sxemalari yordamida ikkilamchi mahsulotlar va uchuvchi kul yordamida yengil beton ishlab chiqarish va zichligi 600-700 kg / m³ va quvvati 1,4-2,0 MPa bo'lgan qisqarmaydigan ikkilamchi sanoat chiqindilari yordamida ishlab chiqariladigan gazobeton ishlab chiqarish yo'llari o'rganib chiqilgan.

Yuqorida aytilganlarga asoslangan holda, biz texnogen chiqindilarni qo'shib, yuqori mustahkamlikga ega gazobetonni olish imkoniyati haqida gepotiza qilishimiz mumkin. O'zbekiston sharoitida gazobetonning ratsional tarkibini ishlab chiqish yo'li bilan Angren IES dan uchuvchi kul qo'shgan holda gazobeton ishlab chiqarish mumkin, bu respublikaning shaharlari va qishloq joylarida turar-joy binolari qurishning umumiy qiymatining pasayishiga olib keladi.

Turli xil genezli va modifikatorli plomba moddalari bilan kompozit bog'lovchi komponentlarning tarkibi va granulometriyasining uyali beton aralashmalari xususiyatlariga va avtoklavlanmagan gazbetonning xususiyatlariga ta'siri aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Левченко В.Н. НААГ: 5-лет поступательного развития. НПК. «Современный автоклавный газобетон». // Краснодар, май 2013, С. 4-8.
2. Боженов П.И. Технология автоклавных материалов // Л.: Стройиздат, Ленингр. отд-ние, 1978. 368 с.
3. ГОСТ 31359-2007 Бетоны ячеистых автоклавного твердения. Техническая условия.
4. Магдеев У.Х. Современные технологии производства ячеистого бетона / У.Х. Магдеев, М.Н. Гиндин // Строительные материалы. 2001. – №2. – С. 2 – 5.

5. Сапронова Ирина Александровна. Легкие бетоны с добавками техногенных отходов на основе резинотехнических изделий и зол ТЭС: диссертация кандидата технических наук : 05.23.05 Иваново, 2007 131 с.
6. Карнеев В. И., Сусс А. Г., Цеховой А. И. Красные шламы. Свойства, складирование, применение. М. : Metallurgiya, 1991. – 144 с.
7. Приходько А. П., Сторчай Н. С. Ячеистый бетон с использованием отходов глиноземного производства Сб. науч. трудов. Вып. 36, ч. 3. – Днепропетровск, ПГАСА, 2006. С. 188–192.
8. Сатторов З.М., Мухидов Ш.А. “Қурилишда инновацион технологиялар”//Тезисы докладов республиканской научно-технической конференции “Некоторые методы утилизации техногенных отходов в производстве строительных материалов”// г. Ташкент, Ташкентский архитектурно-строительный институт, 15-16 ноября 2019 г. – 153–156 с.
9. КМК 2.01.04-2018 Строительная теплотехника /Минстрой РУз. – Ташкент. -2018. -102 с.
10. Инновационные технологии в производстве строительных материалов и конструкций. // Сборник научных трудов Международного симпозиума. – Ташкент, Министерство строительства РУз, ТАСИ, 2020. - 324 с.

K.KARIMOVTIŇ «AĞABIY» ROMANINDA GÓNERGEN SÓZLERDIŇ QOLLANILIWI

Atabaeva Gózzal

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Qaraqalpaq til bilimi kafedrası stajyor-oqıtıwshısı

ANNOTACIYA

Bul maqalada qaraqalpaq jazıwshısı K.Karimovtıń «Ağabiy» romanındağı gónergen sózler haqqında sóz etiledi.

Tayanış sózler: leksika, kórkem shıǵarma tili, gónergen sózler, tariyxıy sózler

ABSTRACT

In this article, the old words in the novel Agabiy by Karakalpak writer K. Karimov has been discussed.

Key words: vocabulary, language of works of art, obsolete words, historical words.

Belgili bir waqıttıń ótiwi menen óndiris quralları, hár túrli úy buyımları, kiyim-kenshekler qollanıwıdan shıǵıp, olardıń ornına jańaları kelip qosıladı. Usınday turmısta qollanıwıdan shıǵıp qalǵan zatlardıń atamaları kem qollanılatuǵın gónergen sózlerge aynaladı. Mısalı: pazna, shıǵır, sharıq, qozaq, jegde, kiymeshek, atalıq, ógiz arba t.b.

Ilimpaz E.Berdimuratov óz miynetinde gónergen sózlerdiń tariyxıy dáwirler dawamında belgili bir túsiniklerdiń atamaları retinde qollanıwı, keyin jámiyetlik turmıstıń rawajlanıwına baylanıslı shıǵıp qalǵan bólegin tariyxıy sózler, al anaw yamasa mınaw túsiniktiń gónergen ataması bolıp esaplanatuǵınlıǵın bólegin arxaizmler dep ataǵan.¹

K.Karimovtıń «Ağabiy» romanı tillik ózgeshelikleri, tematikası menen ajralıp turadı. Romannıń sózlik quramında qaraqalpaq xalqınıń tariyxına tiyisli derekler, kún-kóris jaǵdayı, milliy úrp-ádet dástúrleri, XVII-XIX ásirlerdegi jasaw turmıs tárizi óz sáwleleniwini tapqan til birlikleri bar ekenligin kóriwimizge boladı. Bul sózlik quramınıń ishinde gónergen sózler dáwir koloritin, sol dáwirdiń kartinkasınıń ashıp beriwshi til birliǵi bolıp esaplanadı.

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис: 1994, -В.117-118

Shıǵarmada xalqımızdıń sol dáwirdegi jasaw tárizine, siyasiy-jámıyetlik islerge, mámleketti basqarıw islerine, kiyim-kenshek atamalarına, ekonomikasına, xalıqtıń sociallıq jaǵdayına baylanıslı gónergen sózlerdi tómendegidey toparlarǵa ajratıwǵa boladı.

1. *Turaq jay atamalarına baylanıslı qollanılǵan tariyxıy sózler.* Romanda qollanılǵan turaq-jay atamaları sol dáwirdegi úy-jaylarınıń qurılısınan kelip shıqqan.

Ójire-at. Jaydıń bólmesi, tamnıń bólingen bólegi, bólme. Mısal: Birotala keldińler me?-dedi gúmanlarınıń shınlıqqa aylanǵanına tańlangan Óskinbay.-Onday *ójire* tabıladı, biraq sıbap, háklep degendey.... Jumısları bar edi.

Ilashıq-at. Ján-jaǵı qorshalıp bastırılǵan shertek, qos. Mısal: Jaman *ilashıqtan* shıǵıp, xalıqqa bay bolıp tanıldı, endi mine biyik, hawalı hám jaqtılı, ójireler qalıp, peshsiz, ızǵar, tereze ornına bálentten tórt múyeshli tesik qoyılǵan kimnińdur qarabaxanasında ońısıw nesip etpekshime?

Qara úy-kiyiz úy. Mısal: Qırattıń bawrayına, ıǵıraq jerge tigilgen, kiyiz benen ishi sırtı jabılǵan *qara úy* uyaday jıllı edi.

Qos-Adam otırıw, jasaw ushın qamıstan, aǵashtan t.b zatlardan islengen kishi turaq orın, bastırma, sayaman. Mısal: Qas qarayǵansha qumırısqa adım menen qozǵalıp, qas qarayǵan soń jeti júyreńnen ótip ketetuǵın salqın hám ızǵar báhár aqshamın bir hámellep ótkeriw ushın mashaqatlanıp, jolım úyi barlar úy tigip, onısı joqlar *qos* soǵıp ábigerlenip, óksheler menen qollar qabarıp, alǵa umtılgandaǵı maqset ne ózi?

Otau- Shiy menen qorshalıp, kiyiz benen jabılıp qoyılatuǵın kóshirip tigiliwge qolay ańash úy, qara úy. Mısal: *Otau*dıń toqsan uwıǵında, bul úyde jasaǵan janlardıń ushi uzayıp, eni jayılp ketkey.

Jazıwshı K.Karimovtıń “Aǵabiy” romanında qollanılǵan turaq jay atamaları XVIII-XIX ásirlerdegi qaraqalpaq xalqınıń jasaw tárzinen derek beredi. Romandaǵı turaq atamalarınıń qollanılıwınan qaraqalpaq xalqınıń sol dáwirlerdegi kóship-qonıp turmıs keshirgenligin hám jawǵa qarsı urıs payıtlarında buzıp qayta qurıwǵa qolaylasqan turaq-jaylarda jasaǵanlıǵın biliwimizge boladı. Joqarıda keltirilgen mısallarda buzıp qayta qurıwǵa qolaylasqan turaq-jay atamaları *qara úy*, *qos* sıyaqlı atamalar xalıqtıń otırıqshı turmısınan emes al kóship-qonıp turmıs keshirgenliginen hám de urıs waqtında jıynalmalı turaq-jay dáskelerinen ibarat úylerde jasaǵanlıǵınan derek beredi.

2. *Kiyim-kenshek atamalarına baylanıslı tariyxıy sózler.*

Qara shekpen-jún jibinen, hár qıylı materiallardan ishine jún, paxta salıp yamasa paxta, jún salmay astarlı etip, sırtı toqılǵan sırttan kiyetuǵın uzın kiyim. *Gónetoz etik-eski* tozǵan, tozıwı jetken etik. Mısallar: Tań azanda ákesinen qalǵan *qara shekpen* menen *gónetoz etikti* kiygen, iynine qorjın taslaǵan, qorjında shúberekke túyilgen quwırmash penen kepersi ketken awır pazna bar edi.

Degeley-ernegi júnli teri menen ádiplengen, gezlemeden tigilgen, malaqayga usas bas kiyimniń bir turi. Mısal: Basındaǵı ilaq terisi menen jiyeklengen *degeleyin* jelkesine qaray ısırıp, tozıwı jetken jırtıq shekpeniniń jaǵasın qımtap, basın kóterip, sawdagerge tigildi.

Mawıtı shekpen-maqpal, túkli hawayı túсли maqpal, hasıl zat, gezleme. Mısal: Sol jaqtan kiyip kelgen etigi menen *mawıtı shekpenin* ajaǵam ele kiyip júr.

Kúrteshe-ústki kiyim. Mısal: Kommunalshılar partiyasınıń kózge kóringen jetekshilerinen biri bolǵan jumısshı taptıń wákili, hár dayım teriden tigilgen *kúrteshe* menen shápkı kiyip júretuǵınlıǵı menen at shıǵarǵan, kelte boylı kisini dushpanları atıp óltirgen jılı Alayar ózi jan kúydiren Qaraqalpaq avtonomiyasınıń orayı bolǵan Tórtkúlge qaytıwǵa úzil-kesil bekinip, artel baslıqlıǵınan bosanıwǵa arza berdi.

Kamzol-erlerdiń hám hayal-qızlardıń ústine kiyetuǵın üst kiyimi. Mısal: Hajıǵa uqsap aq shalbar menen aq *komzol* kiygen orıs tóre menen Sayıpnazardıń awız jalasıp, til biriktirgenin anlaǵanda Dáwletiyardıń bel menen ketpeniń, oraqtıń sabın uslay berip qabarǵan juwan barmaqları mush bolıp túyildi.

Sálle-hár túrli gezleme materiallardan orap islengen bas kiyim. Mısal: Shoq saqalı shıraylı júzine qop jarasıp turǵan, orta jaslardaǵı ámir basına *sálle* orap, ústine kelte jeńli qırmızı reńli shapan kiyip beline altın toǵalı kámar baylaǵan edi.

Beshpent-kóylektiń sırtınan kiyetuǵın jeńi bar, astarlı kiyim. Mısal: Kóylek tigip, haytta, toylarda *beshpenttiń* ishinen kiyse, kózge onshelli taslanbaydı.

Qılqa ton-kóbinese janlıqtıń terisinen islengen ton. Mısal: *Qılqa tonın* kiyip sırtqa shıqtı.

Bóz taqıya- bózden islengen, tigilgen taqıya, *bóz kóylek*-bózden islengen, tigilgen kóylek. Mısal: Orta boyly, basına alatpa *bóz taqıya* ústine *bóz kóylek* kiyip, belin buwǵan, murtı tap berip kiyatırǵan jigittiń tamırındaǵı qızıw qanı qaynap, “lap” etip basına tepti.

Mısal: Qullası qay tamangá qarasa ózine tanıs bazardı, qısqa bazar menen uzın bazar kúnleri átiraptı toltırıp, shawqımı kókke órlep turatuǵın kósheler, kimi *shógirme*, kimi teri menen jiyeklengen *degeley*, kimi qamarı *bórk*, kimi reńli jipek sabaqlar menen ádiplenip, qandaydur naǵıslar túsilgen qara qalpaq, *qurash*, bolmasa teriden keń mol etip tigilgen jelkesin jawıp turatuǵın *tumaq*, molla menen qazı-kálanlardıń kelisigin keltirip orap, bir ushın iynine taslap qoyǵan *sálleleri*, aq jawlıq jawǵan, *kiymeshek* kiygen, *jegde* jamılǵan, *aydınlı oramal*, *mádeli oramal* tartqan keywanılar menen kelinshekler, *sáwkele* kiyip, óńir monshaq, bolmasa baqa monshaq túyme asınǵan qızlar... Bul gápte qaraqalpaq er hám hayal-qızlarınıń milliy kiyimleri *shógirme*, *sáwkele*, *degeley*, *bórk*, *qurash*, *tumaq*, *sálle*, *kiymeshek*, *jegde*, *aydınlı oramal*, *mádeli oramal* sıyaqlı kiyimleri atamaları qollanılǵan.

Bórk-hár túrli teriden tigilgen bas kiyim.

Sáwkele-hasıl taslar, moyınshaqlar menen bezelgen bas kiyim.

Kiymeshek-hayallardıń bas kiyimi.

Jegde- hayal-qızlardıń burınǵı waqıtta jipekten kestelep tikken hám basına búrkenip kiyip júretuǵın jeńli kiyimi.

Mádeli oramal-jipek gezleme, bir taxtası qızıl, bir taxtası jası, araları jınıshke kólemi sızıqsha, túrli reńli shaqmaq etip toqılǵan, pilleniń jipeginen islenetuǵın ádette qız-kelinsheklerdiń basına oraw ushın arnalǵan eń páreńi gezlemeniń túri.

Aydınlı oramal-tawardıń, shıttıń túri, qosalı, ózgeshe naǵıslı, qosalı shıt, kóbinese hayal-qızlar basına oraydı.

Qurash-seńseń qoy terisinen dóńgelek etiptigilgen bas kiyim, shógirme.

3. *Siyasiy-jámiyetlik turmısqa baylanıslı tariyxıy sózler*. Siyasiy-jámiyetlik dúzimniń ózgeriske ushırawı, mámleketti basqarıw islerindeki ózgerisler ayrım lawazımlardıń, ataqlardıń, mámleketti basqarıw islerindeki qollanılatuǵın sózlerdiń góneriwine alıp keledi. K.Karimovtıń “Aǵabiy” romanında XVIII-XIX ásirlerdegi jámiyetlik dúzimgе baylanıslı *alaman, xan, tóre, shabarman, márdikar, qazı, atalıq, bolıs, pristav* sıyaqlı tariyxıy sózlerdi kóriwimizge boladı.

Alaman-xalıq, xalayıq, jurtslılıq, bir topar adamnıń úyiri, bir jerge kóp adamlardıń toplanıwı, bir toplam adam.

Xan-ótken zamanlarda mámleket basında turıp xalıqtı basqarǵan adam.

Tóre-feodallıq jámiyette ústemlik etiwshi, biylewshi adam, aqsúyek. Mısal: «Kóp qorqıtadı, tereń batıradı» demekshi ózine qaray mın-mın atlı *alaman* kiyatırǵanın esitip, olar quralsız edi, solay bolsa da albıraǵan *xan* Petroaleksandrdaǵı *tórege* at shaptırıp, járdem soratıptı.

Shabarman-arada júriwshi adam, xabarshı. Mısal: Petroaleksandrovske telegraf arqalı kelgen aqpatshanıń buyırığı sol kúnniń ózinde Shoraxan menen Shimbayǵa *shabarman* arqalı jónetildi.

Márdikar-jergilikli húkimet tárepinen urısqa yamasa basqa da uzaq jerlerge xızmet ettiriw ushın gerekli degenlerdi erksiz túrde eń qolaylıların jiberiw ushın shaqırısapaq, jaramlı adamlardı alısapaq. Mısal: Inińnin birin *márdikarǵa* jibereseń bolmasa oziń barasań.

Qazı-din boyınsha biylik etetuǵın adam, dinin pravo boyınsha húkim shıǵarıwshı, tóreshi. Mısal: -*Qazı* dostım, bayǵıda birge bódene awlaǵanımız yadıńda ma?-dep Máwditke tigiledi.

Atalıq-revolyuciyaǵa shekemgi puxara xalıqtıń ústinen húkimlik etiwshi, el basqarıwshı, ámeldar kisi. Mısal: Dáslepki bolıs saylaw payıtında Kegeyliden saylawǵa piyada barıwdı ar kórip, awıllaslarınan at sorap minip kelgen Dáwletiyar óz qarsılası, xanlıq dáwirindeki *atalıqtıń* balası, bardamlı jerden shıqqan Sayıpazar biy

jor-ğa-jürmel attıń ústinde, dógerinde ózin qollap-quwatlaytuǵın bir topar jigitleri menen aldın-ala tigilgen otawlarǵa túskenin kórdi.

Sonıń menen birge bul dáwir aralıǵında mámleketlik dúzimde rus tiline tán bolǵan basqarıw organlarınıń atamaları hám lawazımların kóbirek ushıratamız. Mısalı: *pristav*, sud. *Bolis*-patshalıq Rossiyaǵa uezdin bir bólimi bolıp esaplangan eski administrativlik-territoriyalıq bóliniw, volost.

Pristav. Hárrik murtlı basın qasıp oylanıp qaldı. Ol Shımbay *pristavınıń* pashshabı bolıp, bazardaǵı tártipti qadaǵalaw ózine tapsırılǵan edi.

Ógiz arba-ógizge jegilgen arba. Arba-Adamlar minetuǵın, júk tasıytuǵın, aǵashtan soǵılǵan kólik. Asqar bir-eki kún Óskinbaydıń úyinde qonaq bolıp turǵanda Seyilxan menen onıń ulınan, jalǵız qızınıń dárti menen dúnyadan ótken jesir hayaldan qalǵan páskeltek ójireni Óskinbay ónlattı, pesh qurdırıp, *ógiz arba* menen otın túsirtti.

Moyıntırıq-kúsh-kólikti qosqa jekkende ortasınan gúndege bekitilip, eki ushın kóliktiń moynına salıwǵa beyimlestirilgen aǵashtan islengen burınǵı awıl xojalıq ásbabı, quralı. Mısal: Sheriklerińdi kórgenmen, birewi *moyıntırıq* izlep ketse, birewi günde izlep azandı pesin qıladı.

4. *Pul birliklerine hám awırlıq ólshemine baylanıshlı tariyxıy sózler*. Romanda ekonomikalıq, sawda-satıq qatnasıqlarında qollanılatuǵın awırlıq ólshem birlikleri hám pul birlikleriniń bildiretuǵın tariyxıy sózler de bar. Mısal: *onseri, qarı, misqal, batpan, qulash, teńge, manat, tillá, qaǵaz pullar*.

Tillá-ximiyalıq element, sarı qızǵısh reili bahalı altın. Mısal: Saqalı selkildegen ersek adamnıń qolına túsken bir *tillanı* kórip baladay quwanǵanların talay márte kórgenleri bar.

Teńge-aqsha, pul. Metalldan islengen 20 tiyınlıq aqsha. Mısal: Neshe *teńge* bereseń?

Manat-pul, aqsha, som. Gúmisten quyılǵan manat teńge, házirgi bir somlıq tiyinnıń qaramınday qızlardıń óńirine, shashtıń ushına taǵatuǵın, bilezik, júzik, sırǵa islenetuǵın gúmis teńge. Mısal: 600 *manattan* zıyatıraq sawdadaǵı sarmayanıń barlıǵı.

Qaǵaz pul-qaǵazdan islengen aqsha. Mısal: Aqpatshanıń *qaǵaz pulları*. ...

Onseri- batpannıń tórtten biri, awırlıq ólshem 10 kg salmaqqa teń.

Siyseri-Awırlıq ólshem, batpannıń tórtten úshine teń bolatuǵın ólshem. Mısal: Óskinbay túni menen júrip otırıp, quyash arqan boyı kóterilgende, bazarǵa jetip biydayın satqan, *onseri* mash, siyseri tarı tuxım alıp qorjınına jaylaǵan, endi balıq bazarına ótip, eki teńgege eki qadaq quwırılǵan balıq alıp, ózi júresine otırıp, jewge kirirken edi.

Qulash- “qol ash” sózinen ibarat. Uzunlıq ólshem birliǵi. Mısal: Uzunlıǵı bir *qulash*, erik saplı, qam teriden órilip, ushına qorǵasın quyılǵan, juwanlıǵı bas barmaq juwanlıǵında keletuǵın dır qamshısın shep iynine taslap, tútesi uzun, pilteli miltuǵın óń iyinge astı da úyden shıqtı.

Tanap- eski jer ólshemi, shama menen gektardıń altıdan birine teń keletuǵın jer. Mısal: Soǵan qaramastan hár bir adam kirip kelgen báhárden úmit kútip, bir *tanap*, eki *tanap*, bolmasa azǵantay ǵana jerine tuxım taslap, ónim alıwdıń ǵamina kirisen.

Arshın-0,71 metrge teń uzınlıq ólshemi. *Arshınlaw*-metrlew, ólshew, mólsherlew. Mısal: Uzınlıǵı bir *arshın* keletuǵın, jawırınları gedir-budır bekirelerdi ǵa bılay, ǵa bılay awdarıp , tónkerip kórip sawdaǵa kirisedi.

Mısqal-Salmaǵı 4,26 grammǵa teń bolǵan eski awırılıq ólsheminiń birligi. *Batpan*-awırılıq, salmaq, jerine qaray jigirma, jigirma eki, jigirma tórt kilogrammnan qırq kilogrammǵa shekem boladı. Mısal:*Mısqaldan* baslap, *batpanǵa* deyin.

-Júweri neden ?

-*Batpanı* úsh teńge!

Gúmis teńge- Sapa jaǵınan qımbat bahalı aq túsli metall, ximiyalıq element. Mısal: Gúmis teńgelerdiń sınıǵırlısı jigittiń yadına álle-nárselerdi túsirgendey boldı.

Juwmaqlap aytqanda jazıwshınıń bul shıǵarmasında gónergen sózlerden tariyxıy sózlerdiń jiyi qollanǵanın, sonday-aq bul shıǵarma qaraqalpaq tiliniń leksikalıq qatlamın úyreniwde qunlı shıǵarmalardan esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar.

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис: 1994, - В.117-118.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. Төрт томлық. I том. Қарақалпақстан баспасы. –Нөкис-1982.
4. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. Төрт томлық. II том. Қарақалпақстан баспасы. –Нөкис -1984.
5. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. Төрт томлық. III том. Қарақалпақстан баспасы. –Нөкис -1988.
6. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. Төрт томлық. IV том. Қарақалпақстан баспасы. – Нөкис -1992.
7. К.Каримов. Ағабий. IV. Қысыўмет. –Нөкис. «Қарақалпақстан». 2017.
8. К.Каримов. Ағабий. I-II китаптар. Қысыўмет. – Нөкис. Билим. 2017.

BOSHLANG‘ICH TA‘LIM FANLARINI O‘QITILISH JARAYONIDA SHARQ MUTAFAKKIRLARI ME‘ROSIDAN UNUMLI FOYDALANISH

Soliyev Ilhomjon Sobirjonovich,

FDU kafedra mudiri, PhD

soliyevilhom16@gmail.com

Ergasheva Durdona Safarali qizi,

FDU talabasi

durdona0701ergasheva@gmail.com

Annotatsiya: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ma‘naviy-axloqiy jihatdan barkamol, bilimli inson qilib tarbiyalash vazifasi ko‘p jihatdan boshlang‘ich sinflarda ta‘limni to‘g‘ri uyushtirish bilan bog‘liq. Ushbu maqolada boshlang‘ich ta‘lim fanlarini o‘qitishda sharq mutafakkirlari ijodidan unumli foydalanish, ularni o‘quvchilar ta‘lim-tarbiyasiga ta‘siri haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: ma‘naviy ozuqa, qabila, o‘qish darslari, matn, sezgi organlari;

EFFECTIVE USE OF THE NORM OF EASTERN THINKERS IN THE PROCESS OF TEACHING PRIMARY EDUCATION SUBJECTS

Abstract: The task of educating primary school students as spiritually-morally competent, educated people is largely due to the correct Organization of education in primary classes. This article talks about the effective use of the work of Oriental thinkers in the teaching of primary education subjects, their influence on the education and education of students.

Keywords: spiritual feed, tribe, reading lessons, text, sense organs;

KIRISH

Insoniyat yaratilganidan beri rivojlanishga, yangilikka, o‘z ehtiyojlarini qondirishga harakat qilib keladi. U doim ehtiyoj sezadigan omillardan asosiysi “ma‘naviy ozuqa”dir. Inson qorni ochganda yegulik qidirgani kabi, miyadagi bo‘shliqlarni to‘ldirish uchun ham ilm tomon intiladi. Dastlabki davrlarda ta‘lim yoshlarga, ota-onalarning yashashi uchun tabiatdan foydalanishi, uy-ro‘zg‘or ishlarini yuritish, jamiyat va tabiyatga munosabati axloqi, odobi orqali shakllangan bo‘lsa, bilimlar hajmi kengaya boshlagan sari, muallimlarga ehtiyoj tug‘ila boshlagan. Ma‘lum millat, ellat, qabila miqiyosidagi ta‘lim-tarbiya qoidalari majmuasi

konsepsiyalarida ko'p hollarda alohida kishilar tomonidan takomillashtirilgan. Shuning uchun ta'lim konsepsiyalarida ma'lum muallifning nomi bilan bog'lanmaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol, ilmi inson qilib tarbiyalash vazifasi ko'p jihatdan boshlang'ich sinflarda ta'limni to'g'ri uyushtirish, xususan, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, ularning nutqini talab darajasida o'stirish bilan o'zaro bog'liq. So'z zahirasi boy o'quvchining fikrlash doirasi keng, ma'naviyati yuksak, o'qish-o'rganishga ishtiyoqi baland bo'lishi tabiiydir. Boshlang'ich sinflardagi o'qish darslari orqali o'quvchilarda savodxonlik sifatleri shakllantiriladi, kitobga bo'lgan muhabbat tuyg'usi uyg'onadi, ularning atrof-muhit haqidagi bilimlari kengaytiriladi, nutq va tafakkuri oshadi. Nutq tarbiyasida "matn" ham markaziy tushuncha hisoblanadi. Zero, umumiy o'rta ta'lim maktabida nutqni rivojlantirish bo'yicha ishlarning pirovard maqsadi o'quvchini o'z fikrini og'zaki va yozma shaklda erkin bayon qilishga o'rgatishdir. Bola kichik yoshida ta'sirchan, atrofdan kelayotgan barcha ma'lumotlarni tez qabul qiluvchi bo'ladi. U nimani eshitsa, eshitganicha talaffuz qilishga va uni, nutqida qo'llashga intiladi. Shuning uchun ham boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv yili boshidanoq nutq doirasini aniqlab, nutqidagi nuqsonlarni bartaraf etish choralari ko'rish va ular ustidan ish olib borish lozim. So'z boyligi o'quvchilarga barcha fanlardan beriladigan bilimlarni tez va puxta o'zlashtirib olish hamda ta'lim dasturlarida ko'zda tutilgan ko'nikma-malakalarni o'zlashtirishga zamin yaratadi. O'quvchilarning o'qish malakalarini takomillashtirish, savodxonligini oshirish, nutqini o'stirish talabi zaminida, nutq madaniyati turadi. Farzandlarning ma'naviy kamolotida qadimdan nutq madaniyati va odobiga alohida ahamiyat berib kelingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

610-yillarga kelib yaratilgan Islom dinning muqaddas kitobi "Qur'oni Karim"da inson mohiyati to'la ochib berilib, komil inson tarbiyasi bosh maqsad qilib qo'yilgan edi. Ma'lumki Qur'oni Karimda 25 ta payg'ambarning hayoti bayon qilingan, ularning asl mohiyati esa o'zimizga to'g'ri xulosa olmoqlikdir. Ikkinchi o'rinda turuvchi hadislar ham har bir insonga odob-axloqqa oid ayrim jiddiy masalalarni ham o'z ichiga oladi. Jumladan, Imom Buxoriyning muxaddislik sohasidagi ulkan ishlari hozirgacha foydalanib kelinmoqda. 16 yil davomida yaratilgan mashhur asari "Al jome as-Sahih" hisoblanadi. Shuningdek, (38-hadis) "Farzandlaringizni izzat-ikrom qilish bilan birga axloq-odobini ham yaxshilangiz", (626-hadis) "Har bir go'dak Islom tabiatida tug'iladi, so'ng ota-onasi uni yo yahudiy qiladi, yo nasroniy qiladi, yo majusiy qiladi", (136-hadis) "Har bir ota o'z farzandiga xulq-u odobdan buyukroq me'ros berolmaydi" kabi o'gitlarini ko'rishimiz mumkin.

NATIJALAR

Sharq mutafakkirlarining ilmiy, ma'naviy me'rosini o'rganish asosida allomalarimizning, barkamol, komil insonni tarbiyalash xususidagi qarashlari bilan tanishib chiqib, undagi ilgari surilgan g'oyalar, bugungi kunda o'sib kelayotgan yosh avlod uchun naqadar zarurligini tushunildi. O'rganilgan ma'lumotlarga tayangan holda quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

- Pedagogik faoliyatda, Sharq allomalari va mutafakkirlarining g'oyalaridan unumli foydalanib, ta'lim oluvchilarning intellektual, ma'naviy, axloqiy sifatlarini shakllantirish, rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

- Talabalarni insoniyat erishgan boy qadriyat va an'analarga, milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasiga tayangan holda, barcha fanning o'ziga xos ilmiy va amaliy asoslari bilan qurollantirish lozim.

- Tarbiya nazariyasi va amaliyotining ilg'or qarashlarini pedagogik jarayonga tadbiq etish orqali, pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish mumkin.

- Sharq allomalarining komil inson ta'lim-tarbiyasi xususidagi g'oyalariga tayanib, undagi tarbiya usullari va vositalaridan, bugungi kun ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish ijobiy samara beradi va h.k.

IX-XV asrlar Markaziy Osiyo ma'naviy madaniyati rivojida muhim davr hisoblanadi. Shu bois faylasuf, tarixchi, pedagog, matematik olimlar bu davr madaniy-ma'rifiy me'rosi haqida qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borganlar.

Shunday ekan, o'quvchilar nutqini o'stirishga yo'naltirilgan amaliy vazifalar hal etilishi lozim. Shu o'rinda 1-sinf o'qish kitobini "Biz-buyuklar avlodi" bo'limi orqali birinchi bo'lib yozuvchi Muhammad Alining "Amir Temur" bobomiz haqida ibratli matn berilgan bo'lib, undan so'ng Amir Temur o'g'itlari o'quvchilarga aniq va tushunarli holda bayon etilgan. Bo'limdagi mavzularni o'tishda quyidagicha usullarni qo'llashimiz mumkin. O'quvchilar buyuk mutafakkirlar: Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Bobur Mirzo va Amir Temur nomlarini esda saqlab qolishlari lozim.

Xususan, Abu Nasr Farobiy inson tomonidan borliqni anglanishi, tabiat sirlarini anglashida ilm-fanning rolini hal qiluvchi omil sifatida baholaydi. Allomaning fikricha, inson tanasi, miyasi, sezgi organlari u tug'ilganda mavjud bo'lgan bo'lsa, aqliy bilimi, ma'naviyati, ruhiyati, intellektual va axloqiy sifatlari, xarakteri, dini, urf-odatlarini, ma'lumoti tashqi olam, ijtimoiy muhit ta'sirida, odamlar bilan tashkil etayotgan munosabatlari jarayonida shakllanadi. Abu Nasr Farobiyning e'tiroficha, inson aqli, fikri uning ruhiy jihatdan yuksalishining mahsulidir. Inson bilimlarni o'zlashtirar ekan, borliqda tirik mavjudotning yaratilish tarixigacha bo'lgan ma'lumotlarni o'zlashtira oladi, ularni yaratadi, ilmiy jihatdan asoslaydi. Allomaning mazkur fikrlarini davom ettirgan holda Abu Rayhon Beruniy quyidagilarni ilgari

suradi: «Inson narsa va hodisalarning faqat tashqi sifati hamda xususiyatlari haqida bilim olmay, balki tafakkuri, aqli tufayli narsa va hodisalarni taqqoslaydi, bir-biri bilan solishtirib ko‘radi, o‘z bilimlarining chinligini aniqlaydi». Mutafakkir, shuningdek, odamlar tomonidan bilimlarni o‘zlashtirilib borishi yangi bilimlarning yaratilishiga olib kelishini aytadi: «Ilmlar ko‘pdir. Ular zamoni iqqolli bo‘lib, turli fikr va xotiralar ularga qo‘shilib borsa, ko‘payadi. Odamlarning ilmlarga rag‘bat qilishi, ilmlarni va ilm ahllarini hurmatlashi o‘sha iqqolning belgisidir. (Ayniqsa) hukmron kishilarning ilm ahlini hurmat qilishi turli ilmlarning ko‘payishiga sabab bo‘ladi».

MUHOKAMA

Abu Ali ibn Sino o‘z asarlarida bilim tushunchasiga sharh berish bilan birga bilimning chuqur o‘zlashtirilishi donishmandlik ekanligini alohida qayd etadi: «Ilm narsalarning inson aqli yordami bilan o‘rganilishidir. Bilim deb esa, narsalarni idrok qilishga aytiladi. Bu shundayki, inson aqli uni xato va yo‘ldan toymasdan turib unga erishishi kerak bo‘ladigan narsadir. Bordiyu, bu dalillar ochiq-oydin bo‘lsayu, isbotlar chinakamiga bo‘lsa, u holda bunga hikmat - donishmanlik deyildi». Ibn Sinoning aql va aqliy tarbiyaning tabiiy va psixologik asoslarini aniqlashga harakat qiladi. Uning fikricha, hayot hayotiy quvvat uch shaklda: o‘simlik, hayvonot va inson shaklida namoyon bo‘ladi. Ibn Sino bolaning ilm-fan yoki hunar egallashga intilishida o‘qituvchining unga bilim, hunar o‘rgatishi zarurligini uqtiradi. Ilm fanga intilish insonning eng oliy ma‘naviy yuksaklikka ko‘taradi, jamiyat ravnaqining asosiy omili bo‘lib xizmat qiladi.

Buyuk mutafakkir Mahmud Qoshg‘ariy “Qutadg‘u bilik” asarida bola tarbiyasi haqida to‘xtalib, shunday deb yozadi: “Farzand qanchalik bilimli, aqlli, xushli bo‘lsa, ota-onaning yuzi shunchalik yorug‘ bo‘ladi”. U bola tarbiyasida otaning ma‘suliyatiga asosiy e‘tibor beradi. “Kimning o‘g‘li, qizi erka bo‘lsa -deb yozadi u, unda shu kishining o‘zi mungli bo‘lib yig‘laydi. Ota bolani kichikligidan bebosh qilib qo‘ysa, bolada gunoh yo‘q, barcha jaf o‘taning o‘zida. O‘g‘il qizning xulq-atvori yaramas bo‘lsa, bu yaramas ishni ota qilgan bo‘ladi. Ota bolalarni nazorat qilib turli hunarlarni o‘rgatsa, ular ulg‘aygach, o‘gil-qizim bor deb sevinadi, o‘gil-qizga - hunar va bilim o‘rgatish kerak, toki bu - hunar bilan ularning fe‘l-atvorlari go‘zal bo‘lsin”. Mahmud Qoshg‘ariy fikricha, bola asta-sekin hunar o‘rganib hayotdan ta‘lim olib, bilimdon bo‘ladi, chinakam insoniy go‘zallikka erishadi.

Buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy me‘rosida ham ta‘lim-tarbiya jarayoni munosib o‘rinni egallaydi. U o‘zining qator asarlarida ta‘lim-tarbiya masalalari umuminsoniy g‘oya ekanligini o‘rtaga tashlaydi.

Alisher Navoiy tarbiyada insoning o‘z-o‘zini tarbiyalashga, xato va kamchiliklarini anglab tuzatishiga e‘tibor beradi, yanglish va xato kishilik shartidir.

Xato va yanglishishni anglab, ogohlengan baxtli kishidir. Kimki e'tirof tomon qaytar ekan, xatosi yo'qoladi. Kimki dalil keltirib, aljiray bersa, xatosini bir karra oshiradi. Mubolag'asi qancha ko'proq esa, yanglishishi shuncha ko'rimliroq bo'lur va o'zini katta ko'rsatib, tortishuvi qancha esa ortiqroq, o'zi xalq o'rtasida shuncha rasvoroq ko'rinur.

XULOSA

O'zbekistonda islohotlar va yangilanish jarayonlari tezkor suratlar bilan amalga oshirilmoqda. Mamlakatimizning istiqboli, bozor iqtisodiyoti qonunlariga asoslangan jamiyat qurish sohasidagi ishlarning samarasi, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash muammosi bilan chambarchas bog'liq. Birinchi prezidentimiz I.A.Karimovning tashabbusi bilan ishlab chiqilgan va hayotga tatbiq etilgan "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" va "Ta'lim to'g'risidagi qonun" shuningdek, "Ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga yetkazish to'g'risida"gi farmoni ana shu maqsadni ro'yobga chiqarishga qaratilgan. Bu hujjatlarda ilgari surilgan vazifalarni hayotga tatbiq etish, davlatimiz siyosatining ustuvor sohasi bo'lib qolmoqda.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq butun mamlakat miqyosida ta'lim-tarbiya, ilm-fan, kasb-hunarga o'rgatish sohalarini isloh qilishga nihoyatda katta zarurat seza boshlandi. Shuni ta'kidlash lozimki, ma'rifat xalqimiz, millatimiz qonidadir. An'anaviy sharqona qarashga ko'ra, ma'rifatlilik faqat bilim va malaka emas, ayni paytda chuqur ma'naviyat va go'zal axloq degani hamdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sobirjonovich, S. I. (2022). EASTERN THINKERS' VIEWS ON EVERYWHERE EDUCATION OF CHILDREN. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 309-314.
2. Ergasheva, D. (2022). BARKAMOL AVLODNI MA'NAVIY YETUK QILIB TARBIYALASHDA BOSHLANG 'ICH TA'LIMNING O 'RNI. *Science and innovation*, 1(B4), 139-141.
3. Sariyev Sh. Ma'naviyat ko'zgusi. O'quvchilarning milliy ma'naviyatini shakllantirishda boshlang'ich ta'limning o'rni. — T.: "TDPU", 2009. — 250 b.
4. Абу Райхон Беруний. "Танланган асарлар" 1 том Тошкент Фан 1968 й 151-б
5. Каримов И.А. "Буюк мақсад йўлидан оғишмайлик" Ўзб.Рес. Олий Кенгаши XII сессиясидаги нутқи 1993 й.
6. O'zbek pedagogikasi antologiyasi (Ikkinchi jild) Toshkent.1999 yil.

ZAMONAVIY BOSQICHDA MUTAXASSIS-MUHANDISLAR TAYYORLASHNING DOLZARB MUAMMOLARI

I.Muradov

QMII t.f.n

Ruziyeva.G.M

magistr talabasi

Ismatova.Y.A

bakalavr talabasi

ANNOTATSIYA

Maxsus fanlarni o'qitish texnika sohasida pedagogikaga oid mutaxassislar tayyorlash o'quv rejasida yetakchi o'rinni egallaydi. Unda o'quv rejasidan bo'lajak mutaxassislarning yetuk muhandis bo'lib yetishishlari uchun zarur predmetlar, o'qitishning tarbiyaviy vazifalari, o'qitilayotgan predmetlarning boshqa predmetlar bilan aloqasi va uzviyligi, ularning ishlab chiqarish amaliyotlari ta'lim bilan birgalikda olib borish kerakligi ko'rsatib berilgan.

Tayanch so'zlar: kasbiy kompetent, me'yoriy-uslubiy hujjat, milliy mafkura,teskari aloqa,differensiyalashgan yondashuv,ta'lim tizimi.

Mamlakatimizda ta'lim sohasida bir qator ishlar qilinmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", Oliy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklarining davlat ta'lim standartlari asosida fan dasturlarini ishlab chiqish va tadbiiq etish tartibi tasdiqlandi. Mazkur tartib asosida ishlab chiqilgan fan dasturlari Respublika oliy ta'lim muassasalari uchun me'yoriy-uslubiy hujjat hisoblanadi. Fanlar bo'yicha ishchi o'quv dasturlarini ishlab chiqish va rasmiylashtirishda na'munaviy fan dasturlari sifatida qo'llaniladi.Tegishli fan bo'yicha ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish va o'tkazilishiga qo'yiladigan talablarni belgilaydi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, chunonchi Talim to'g'risida va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida bayon etilgan qoidalarni amalga oshirish va tayyorlanayotgan yo'nalishlar bo'yicha mutaxassis bakalavr, magistrlar sifatini jahon ta'limi andazalari talablariga mos tushishini ta'minlash, oliy ta'lim oldiga qo'yilgan eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. [1].

Aytish lozimki, mazkur masala va muammolarni hal qilish uchun Respublikamizda keng ko'lamda ta'lim tarbiya ishlari va axborot texnologiyalari, telekommunikatsiyalarini rivojlantirishga qaratilgan katta tajribaga, o'qishga, tashkiliy va amaliyotga oid ishlar olib borilmoqda. Oliy o'quv yurtlari yangi jihozlar, kompyuter texnikasi, zamonaviy buyumlar va vositalar bilan ta'minlanmoqda, iqtidorli talabalar rivojlangan mamlakatlarga o'qishga yuborilmoqda. Yangi-yangi institutlar, universitetlar, akademik litseylar tashkil etilmoqda. Rivojlangan mamlakatlar bilan qo'shma korxonalar tuzilmoqda. Mazkur olib borilayotgan ko'p qirrali ishlar asosan, tayyorlanayotgan xodimlarning sifatini oshirishga qaratilgan.

Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi predmeti texnika sohasida pedagogikaga oid mutaxassislar tayyorlash o'quv rejasida yetakchi o'rinni egallaydi. Unda o'quv rejasidan bo'lajak mutaxassislarning yetuk muhandis bo'lib yetishishlari uchun zarur predmetlar, o'qitishning tarbiyaviy vazifalari, o'qitilayotgan predmetlarning boshqa predmetlar bilan aloqasi va uzviyligi, ularning ishlab chiqarish amaliyotlari ta'lim bilan birgalikda olib boorish kerakligini ko'rsatib berilgan. Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi fanini o'rgatishini ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda g'oyaviy-siyosiy, ma'rifiy-tarbiyaviy usullari bilan, ta'lim berish sifati va samaradorligini oshirishning zamonaviy usullari va vositalari o'quv-tarbiyaviy jarayonini oqilona tashkil etish, magistratura talabalarining bilim olishlarini faollashtirish kabilar bilan doimo birgalikda olib borilishi kerak. . [2].

Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi fanining maqsadi nafaqat maxsus fanlarni o'qitish jarayonini tahlil qilish, axborot texnologiyalari va dasturlari foydalanishni o'qitish bilan birga, fanlarni o'qitishdagi zamonaviy pedagogikaga oid metodika, uslubiyatni o'qitish shakllari va usullarini o'rgatishdan iboratdir.

Magistratura talabasi Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi fanini egallar ekan, u maxsus fanlardan turli mashg'ulotlarni bilish qobiliyatiga ega bo'lishi shart.

Magistratura talabalari tomonidan Maxsus fanlarni o'qitish metodikasini egallash uchun mutaxassislik fanlarini egallash va ularni tafakkurini rivojlantirish lozim. Bu vazifa zamonaviy pedagog oldida turgan birinchi vazifadir. Ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirish. Bu muhim vazifani hal etishda butun pedagogic jamoa barcha o'quv predmetlarini o'qitish jarayonida ishtirok etadi. Milliy mafkura ruhida tarbiyalash. Talabalarni amaliy faoliyatga, mehnatga, ta'lim olishni davom ettirishga tayyorlash.

Ma'lumki, ta'lim-ikki yoqlama jarayon. Bu jarayonda pedagog ham, talabalar ham faol bo'lishi kerak. Agar pedagog o'z ishida muvaffaqiyatga erishishni istasa, u albatta, talabalarning faolligini to'g'ri yo'lga solishga intiladi. Pedagog berayotgan axborot talabalar tomonidan qanday qabul qilinayotganini, boshqacha qilib aytganda-teskari

aloqa bilim olish yuzaga kelayotganligiga ishonch hosil qilish kerak. Teskari aloqa ta'lim berishning asosiy maqsadi va shartidir. . [2].

O'zbekistonning davlat mustaqilligini qo'lga kiritishi, o'zining iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish yo'lini belgilashi kadrlar tayyorlash tizimi va mazmunini qayta ko'rib chiqish, bu borada qator choralar ko'rish zaruratini keltirib chiqardi. Shu munosabat bilan, eng avvalo, ta'kidlash lozimki, ikkita juda muhim hujjat qabul qilindi: ta'lim sohasida davlat siyosatining asosiy tamoyillarini, respublikada ta'lim tizimi va turlarini belgilab bergan «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va ta'lim tizimini tubdan isloh qilishga doir «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi. Bugungi kunda dasturning uchunchi bosqichi amalga oshirilmoqdaki, u quyidagilarni ko'zda tutadi:

-ta'lim muassasalarining resurs, kadrlar va axborot bazasini yanada mustahkamlash, o'quv-tarbiya jarayonini eng yangi o'quv-metodik komplekslar, ilg'or pedagogic va axborot texnologiyalari bilan to'liq ta'minlash;

-milliy ta'lim muassasalarining tiklanishi va rivojlanishi, ularning mustaqilligi va o'z-o'zini boshqarishini ta'minlash;

-ta'lim jarayonini axborotlashtirishni ta'minlash, uzluksiz ta'lim tizimini dunyo axborot tarmoqlariga chiqish imkoni bo'lgan kompyuter axborot tizimlari bilan to'liq qamrab olish. Aniq nazariy va amaliy muammolar yechimiga qaratilgan guruh yoki yakka tartibdagi loyihalarning talabalar tomonidan ishlab chiqilishi va implementatsiya metodikasi amaliyotga tadbiiq qilinmagan. Holbuki, ta'limga bu kabi yondashuvda talaba (yoki talabalar guruhi) muammoni aniqlash va hal qilish yo'llarini topish, keyin yetakchi mutaxassislar oldida o'z «loyihasini himoya qilish» bo'yicha taqdimot o'tkazish topshirig'ini oladi. Bu kabi loyihalar keyinroq bitiruv-malakaviy ishi yoki magistrlik dissertatsiyasi sifatida rasmiylashtirilishi mumkin. Ta'lim jarayonining umumiy tizimida talabalarning mustaqil bilish faoliyati shu qadar ahamiyatliki, u siz mutaxassisning kasbiy kompetentligini amalda shakllantirib bo'lmaydi.

Ta'lim jarayonida belgilangan maqsadga erishish uchun bir qator vazifalarni bajarish lozim. Ularning asosiylari quyidagilardab iborat:

1. Talabalarda bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilish.
2. Talabalarda dunyoqarashni, ishonch va e'tiqodlarini o'stirish.
3. Talabalarning ma'naviyatini boyitish va tarbiyalash.
4. Yoshlarning ichki imkoniyatlarini, qobiliyatlarini va iste'dodlarini ochish hamda o'stirish.

Ushbu vazifalarni bajarishda differensiyalangan yondashuvning ahamiyati beqiyosdir. Chunki, differentsiatsiya (ya'ni yakka holdagi yondashuv) talaba shaxsini chuqurroq o'rganishga, kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi. Talaba

shaxsi chuqurroq o'rganilgandan keyingina unga mos bo'lgan metodlar tanlab olinishi maqsadga muvofiq. barcha talabalar uchun umumiy metodlar qo'llash ta'limni ko'r-ko'rona olib borish bilan barobar va bu holda ta'limning samarasini juda past darajaga ega bo'ladi.

Mutaxassisga qo'yiladigan talablar majmuida axborot oqimida erkin yo'nalish tanlay olish va mustaqil ta'lim hamda bilim olish ko'nikmalarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Talabalarni axborot bilan ishlash: ishonchli manbaalarni izlash, qayta ishlash va tahlil qilish, shuningdek, olingan natijalarni taqdim qilish metodlariga o'rgatishga oid ixtisoslashtirilgan kurslarni joriy etish zarur. Bular xorijiy yetakchi ta'lim muassasalarining ko'pchiligida faol qo'llanib keladi. Axborotning turli manbaalari va vositalari, jumladan, kompyuter texnologiyalari bilan erkin va tez ishlay olish malakasi zamonaviy yosh mutaxassislar uchun juda muhim. Shu sababli raqobat bardosh mutaxassislarni tayyorlash ularni o'zgaruvchan dunyo sharoitlariga moslashishiga qodir bo'lgan yangi texnologiyalardan foydalanish vositalari, usullari va metodlari bilan qurollantirishdan iborat.[3].

O'qish talabalarning o'zlashtirish, bilish qobiliyatlari, fikrlash operatsiyalari va harakatlarini hosil qilish jarayonidir. Bu passiv tomoshabinlik jarayoni emas, balki talabaga noma'lum bo'lgan haqiqatlarni ochib beradigan faol, ijodiy faoliyat jarayonidir. Ta'limning asosiy vazifalaridan biri insoniyat xozirgacha erishgan ilmiy bilimlar va fan texnikaning yutuqlari bilan yosh avlodni qurollantirishdir. Yosh avlodda shunday bilimlar tizimini yaratish lozimki, bu bilimlar ularning keying rivoji uchun asos bo'lib xizmat qilsin. Xozirgi kunda bilimlar hajmi tobora oshib borayotgan bir davrda ta'lim tizimi talabalarga berilishi kerak bo'lgan bilimlar, malaka va ko'nikmalar hajmini belgilash hamda bu jarayonda qaysi omillarni hisobga olish kerak degan masalalarni yechimini toppish ustida bosh qotirmoqda. Zaruriy bilimlar hajmini belgilash va shu bilan bir qatorda o'qish muddatini aniqlash eng muhim masalalardan biri hisoblanadi.[4].

Ta'lim jarayonida biror fan sohasidagi insoniyat tomonidan erishilgan hamma narsalarni o'rganish kerak deb o'ylash mutlaqo noto'g'ri bo'lar edi. O'quv jarayonida eng asosiy, eng muhim bilimlar fanlarning asoslari o'rganiladi. Ammo shunga qaramay xozirda o'rganish zarur bo'lgan yangi-yangi fanlarning tarmoqlari (ekologiya, EHM, oila psixologiyasi, iqtisod asoslari, ma'naviyat asoslari) vujudga kelmoqdaki, ular ta'lim hajmini benihoya kengayishiga sabab bo'lmoqda. Bunday muammolar hozirda deyarli barcha davlatlarda mavjud va har bir davlat bu muammolarni o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda hal etishga harakat qilmoqda. Biz bu muammolarni ta'lim tamoyillarini buzmaganda, yosh avlodning sog'ligiga ziyon yetkazmagan holda yechimini topishga harakat qilmoqdamiz. Ta'limning asosiy maqsadi-zamonaviy ilmiy bilimlarni egallagan, mustaqil fikrlagan fikrlash va

muammolarni yechish imkoniyatiga ega bo'lgan ma'naviy jihatdan boy shaxslarni shakllantirishdir. Jamiyat rivojlanar ekan, hayotiy talablarning darajasi ham ortib boradi. Demak, ilmiy bilimlarning hajmi kengayib, ilmiylik darajasi chuqurlashib borar ekan, mantiqiy fikrlash va muammolarni tezda hal etishga bo'lgan talab yanada kuchayib boradi. Bu fikrdan kelib chiqqan holda ta'lim tizimi bugungi kun talabinigina hisobga olgan holda emas, balki kelajak talablarini aniqlagan va hisobga olgan holda ish olib borishi kerak degan xulosaga kelamiz. Chunki, bugungi kun talablari kelajakda jamiyatning asosiy o'zagiga aylanadi. Demak, ta'lim tizimi talabalarni bugungi kundagi hayotga emas, balki kelajakdagi hayotga tayyorlashi lozim. Bu ham ta'limning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. [5].

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev SH.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent-O'zbekiston NMIU, 2017-29 b.
2. Axborot texnologiyalari. O'quv qo'llanma/ M. Aripov; red. SH. Mansurov. - T. Noshir, 2009. - 368 s.
3. G'ulomov S.S. va boshqalar. «Oliy ta'lim. Me'yoriy xujjatlar to'plami», T., 2004 y.
4. Azizxodjayeva N, Pedagogik texnologiyalar. Toshkent: Sharq, 2006.
5. Qurbonov Sh.E, Seytxalilov E. Ta'lim sifatini boshqarish. - Toshkent: Turon-Iqbol, 2006-592 bet.

UDK 666.942

O‘ZBEKISTON SHAROITIDA KO‘PIKBETON BLOKLARNING UZOQQA CHIDAMLILIK XOSSALARINI OSHIRISH

dotsent, PhD. **Hasanov Bahrom Bahodirovich**,
talaba, **Saydaliyev Saida’zam Saiddavronovich**

(Toshkent arxitektura-qurilish universiteti)

***Аннотация.** Обосновываются причины низкой водостойкости, меры по ее увеличению и возможности по расширению областей применения блоков из пенобетона. Показана целесообразность применения золы-уноса Ангренской ТЭС.*

***Annotatsiya.** Maqolada ko‘pikbetondan tayyorlangan bloklarning suvga bardoshligi kam ekanligi muxokama qilingan. Bu ko‘rsatkichni oshirish uchun Angren Issiqlik elektr stantsiyasi kul chiqindisini qo‘llash yahshi natija berishi aniqlangan.*

***Abstract.** The reasons for low water resistance, measures to increase it and opportunities to expand the application areas of foam concrete blocks are substantiated. The expediency of using fly ash from the Angren thermal power plant is shown.*

***Ключевые слова:** пенобетон, блок, водостойкость, прочность, зола-унос, отходы промышленности, время схватывания.*

***Kalit so‘zlar:** ko‘pikbeton, blok, suv shimuvchanlik, mustaxkamlik, zola-unos, sonaot chiqindilari, qotish davri.*

***Keywords:** foam concrete, block, water resistance, strength, fly ash, industrial waste, setting time.*

Hozirgi vaqtda qurilish materiallari sanoatining (QMS) eng muhim muammolaridan biri tabiiy muhitga nisbatan uyg‘un va muvozanatli faoliyatga asoslangan energiya samarador qurilish materiallari va buyumlarini mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirishdir. Resurs va energiya tejoychi texnologiyalar asosida monolit va tayyor yig‘ma konsktruksiyali qurilish, ta‘mirlash va restavratsiya ishlari uchun samarali qurilish materiallari ishlab chiqarish hamda atrof-muhitga nisbatan muvozanatli faoliyat qurilish materiallari sanoatining eng muhim vazifalaridan biridir.

Respublikamizning ko‘pgina hududlarida bu maqsadlar uchun mahalliy materiallar va turli sanoat chiqindilaridan foydalanish mumkin. Shunday qilib, ko‘pikli betonning barcha ijobiy va salbiy tomonlarini hisobga olish kerak [7].

Ushbu materialning afzalliklari orasida quyidagilarni ta'kidlash mumkin: - montaj tezligi va ishlov berish qulayligi; ko'pikli beton yaxshi kesiladi, freyzerlanadi va burg'ulanadi;

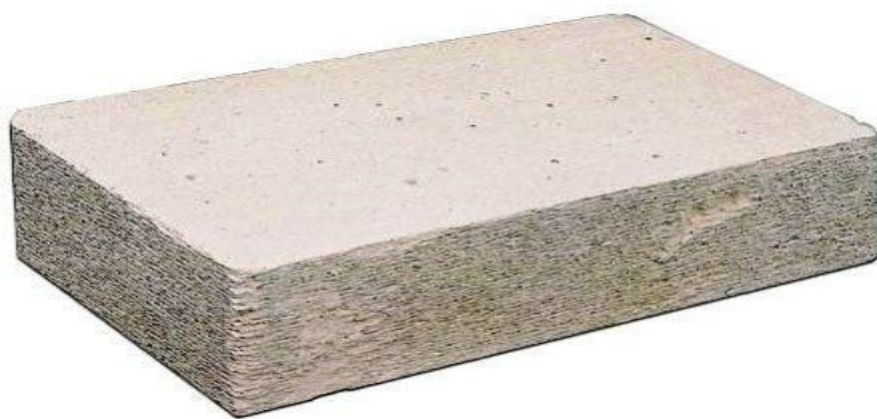
-ekologik toza mahsulot; bino uchun beton bloklari zaharli moddalarni chiqarmaydi;

- blokda teshiklar havo bilan to'ldirilganligi sababli yaxshi issiqlik izolyatsiyasi xususiyatlariga ega; -shovqin izolyatsiyasi – aynan shuning uchun ham ko'pikli beton ko'pincha bino ichki qismlarini o'rnatishda ishlatiladi.

Ko'pikli betonning asosiy kamchiliklari: - mo'rtligi; tashish paytida ko'pincha bloklarning bir qismi shikastlanadi; - kerakli mustaxkamlikka ega bo'lish uchun uzoq vaqt talab etiladi; agar ishlab chiqarish texnologiyasi buzilgan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan materialda strukturaviy o'zgarishlar yuz beradi, bu esa devorlarning qisqarishi va yorilishlarga olib kelishi mumkin; - yuk ko'tarish qobiliyatining yetarli emasligi; ko'pikli beton devorlarga og'ir narsalarni osib qo'yish uchun maxsus mahkamlagichlardan foydalanish kerak; - gigroskopikligi; ko'pikli beton suvni to'plashi mumkin, bu esa uni atmosfera va tuproq namligidan himoya qilishni talab qiladi;

- chala quritilgan bloklarni yoki geometrik shakli yomon bloklarni sotib olish mumkinligi; o'lchamdagi farqlari 1 dan 3 sm gacha yetishi mumkin, bu esa ko'pikli betonni yopishtiruvchi eritma ustiga yotqizishni istisno qiladi [2].

Ko'pikbetonning xossalari – ushbu materialning xususiyatlari va sifati bevosita uni ishlab chiqarish xususiyatlariga bog'liq. Ko'pikbeton - bu mineral bog'lovchi va kremnezyomist komponentiga asoslangan sun'iy tosh material bo'lib, teshiklari hajm bo'ylab teng ravishda taqsimlanadi. Ko'pikbeton blok qum, tsement, suv va ko'pikli vosita aralashmasidan iborat [3].

1-rasm. Ko'pikbeton, blok

Ko'pikbeton ishlab chiqarish texnologiyasi quyidagicha: tsement-qum aralashmasiga ko'pikli vosita qo'shiladi va bosim kamerasida bosim ostida

aralastiriladi. Komponentlarni aralastirgandan so'ng, hosil bo'lgan aralashmadan turli xil qurilish mahsulotlari hosil bo'ladi: devor bloklari, bo'laklar, lintellar va taxta plitalari. "Garaj" deb ataladigan hunarmandchilik sharoitida ishchilar aralashmani tayyor qoliplarga quyadilar. Shu bilan birga, "inson omili" ning ta'siri katta. Agar aralashma notekis aralastirilsa, u qisqaradi. Texnologiyani buzgan holda qilingan bloklar notekis zichlikka ega, ularning geometrik shakli buziladi va materialning mustahkamlik xususiyatlari sezilarli darajada kamayadi[5].

Hech bo'lmaganda tabiiy quritish usuli bilan ko'pikblokning kerakli kuchga ega bo'lishi uchun 28 kun kerak bo'ladi.

2-rasm. Yotqizish choklari

Ko'pincha, ko'plab yangi pudratchilar ikkita materialni bir-biri bilan aralastirib yuborishadi - ko'pikli beton va gazobeton.

Ushbu bloklarni ishlab chiqarish texnologiyasi boshqacha bo'lib, bu materiallarning xususiyatlariga ta'sir qiladi. Gazobeton yoki gazosilikat ishlab chiqarishda avtoklav texnologiyasi qo'llaniladi. Buning uchun yirik moliyaviy investitsiyalar talab qilinadi, bu esa kichik ishlab chiqarish uchun iqtisodiy jihatdan foydasizdir [6].

Avtoklav - bu uzoq vaqt davomida yuqori harorat va bosimda saqlanadigan maxsus o'choq. Avtoklavni qayta ishlash usulida bloklar yuqori harorat va bosimda avtoklavda bug bilan issiqlik bilan ishlov beriladi. Avtoklavlash aralashmaning qattiqlashuv jarayonini tezlashtiradi, bu blokning mustahkamligini oshiradi, shuningdek, uning qisqarishini kamaytiradi. Ko'pikli beton ishlab chiqarishda ko'pincha avtoklav bo'lmagan oddiy texnologiya qo'llaniladi. Shuning uchun ko'pikli bloklarni ishlab chiqarish gazosilikat bloklarini ishlab chiqarishga qaraganda arzonroq va ko'pikbloklar past narxga ega. Ko'pikli betonning issiqlik xususiyatlari - devor

materialining xususiyatlari binoda yashash qulaylik darajasiga bevosita ta'sir qiladi. Energiya narxlarining doimiy ravishda oshib borishi tufayli energiya tejamkor uy-joylarni qurish odatiy holga aylanmoqda[6].

3-rasm. Bloklarni issiqlik uzatishga qarshiligi

Tashqi to'siq konstruktsiyalar, shu jumladan devorlar, bino qurilayotgan hudud uchun normallashtirilgan issiqlik uzatish qarshiligiga teng yoki undan kattaroq issiqlik qarshiligiga ega bo'lishi kerak.

Misol uchun, Toshkent shahri va Toshkent viloyati uchun $R_{req} = 4,15 \text{ m.kv} * C / W$. R_{req} qiymati - bu o'rab turgan konstruktsiyalar uchun normallashtirilgan issiqlik uzatish qarshiligi koeffitsienti [5].

Ko'pikbeton blok devorining issiqlik uzatish qiymati ushbu blokning xajmiy og'irligiga bog'liq. Blokning xajmiy og'irligi 300 dan 1000 kg / m³ gacha bo'lishi mumkin. Eng kop sotiladigan ko'pikbeton blok bu xajmiy og'irligi 400 yoki 600 kg / m³ bo'lgan blok. Xajmiy og'irligi 400 kg / m.kub bo'lgan blok va 300 mm qalinligi $R_{req} = 2,158 \text{ kv.m} * C / V_t$ ga ega, bu standartlarda talab qilinganidan kamroq. Agar blokning xajmiy og'irligi 600 kg / m³ ichida bo'lsa, u holda 300 mm qalinlikdagi devorning issiqlik qarshiligi $R_{req} = 1,312 \text{ m}^2 * C / V_t$ ga ega, bu ham yetarli emas[6].

Blok yaxshi quritilgan bo'lsa, ma'lumotlar to'g'ri ekanligini hisobga olish kerak. Agar blok suv bosgan bo'lsa, bu uning issiqlik izolyatsiyasi xususiyatlariga salbiy ta'sir qiladi. Hisob-kitoblarga ko'ra, issiqlik uzatish muhandislik standartlariga javob berish uchun ko'pikbloklardan iborat devorning qalinligi bloklardagi namlikni o'tkazishiga moslashtirilgan bo'lib kamida 500-600 mm bo'lishi kerak[7].

Aslida, ko'pikbeton devor monolit emas, balki tayyor konsruksiyadir. Yotqizish choklari, temir kamarlar, temir-beton ramkalar - bularning barchasi issiqlik o'tkazuvchanlik koeffitsientini oshiradigan sovuq o'tkazish joyi. Shuning uchun, maqbul ishlashga erishish uchun devor qalinligini yanada oshirish kerak.

Maxsus tadqiqotlar o'tkazgandan so'ng, yuqori qavatli karkas-devor rigelsiz konstruktiv tizimdagi qurilmalarda yengil betondan foydalanish istiqbolli energiya tejamkor deb topilgan. Bu tizimdagi qurilishlar barpo "Olmazor city" va poytaxtning boshqa hududlarida barpo etilmoqda. Ushbu bino va inshootlarning devorlari 20 sm qalinlikdagi monolit temir-betondan yasalgan, faqat 7 sm qalinlikdagi mineral jun plitalari bilan izolyatsiya qilingan, so'ngra 3 sm qalinlikdagi tsement-qum ohak gips qatlami bilan ishlangan. Issiqlik saqlash bo'yicha tashqi devorlar ($R_0=1,31$ va $1,5$ (m^2 $^{\circ}C$)/ V_t bo'lishi kerak) qurilish qoidalari talablariga javob bermaydi, lekin issiqlik inertsiyasi bo'yicha ($D=3,0$ va kamida 4 bo'lishi kerak) yozgi sharoitda haddan tashqari issiqlik istisnosini ta'minlamaydi. Og'ir betonni, o'rtacha zichligi 1500-1600 kg / m^3 bo'lgan yengil beton bilan almashtirishda ushbu konstruktiv tizimlar normativ qish va yoz sharoitida issiqlik ko'rsatkichlari talablarni ta'minlaydi. Bu holda seysmik hududlarda binolarning o'lik og'irligining 33-38% ga kamayishi ham ahamiyatsiz emas [5].

10,0-15,0 MPa quvvatga ega bo'lgan yengil betonlar o'rtacha zichligi 1400 kg/m^3 gacha bo'lgan konstruktiv va issiqlikni izolyatsion beton sifatida ishlatilishi mumkin (g'ovakli qum uchun) yoki o'rtacha zichligi 1050 kg/m^3 gacha bo'lgan qumsiz, energiya samarador binolarning o'rab turgan to'siq konstruktsiyalarda g'isht o'rniga yengil betonli bloklar sifatida 9 balli seysmik zonada 4 qavatdan ko'p bo'lmagan va 7 qavatli seysmik zonada 9 qavatdan ko'p bo'lmagan holda ishlatilishi mumkin [4].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Материалы международного симпозиума «Инновационные технологии в производстве строительных материалов и конструкций» Ташкент 27-28 ноября 2020 г. стр. 46-55.
2. Алкснис Ф.Ф. Твердение и деструкция гипсоцементных композиционных материалов. – Л.: Стройиздат. Ленингр. отд-ние, 1988 103 с.
3. Ферронская А.В., Коровяков В.Ф. Эксплуатационные свойства бетонов на композиционном гипсовом вяжущем // Строительные материалы. 2018, №2. С. 45-49.
4. Ходжаев С.А., Кадыров Р.Р., Ходжаев С.А., Хасанов Б.Б. Особенности обеспечения теплотехнических показателей ограждающих конструкций энергоэффективных зданий в климатических условиях Узбекистана//Архитектура и строительство Узбекистана.-2020.-№ 6. С. 13-17.
5. КМК 2.01.04-2018 Строительная теплотехника /Минстрой РУз. – Ташкент. -2018. -102 с.

6. Инновационные технологии в производстве строительных материалов и конструкций. // Сборник научных трудов Международного симпозиума. – Ташкент, Министерство строительства РУз, ТАСИ, 2020. - 324 с.
7. Б.Б. Хасанов. Прочность, плотность, морозостойкость и долговечность газобетонных блоков. Research and Education. Scientific Journal Impact Factor 2022: Vol. 1, Issue 7, 68-73 pages, October, 2022.
8. В.В. Хасанов, С.С. Сайдалиев. Gazobeton bloklarining uzoqqa chidamliligi, mustahkamligi, o'rtacha zichligi va sovuqqachidamliligi. Research and Education. Scientific Journal Impact Factor 2022: Vol. 1, Issue 8, 4-9 pages, November, 2022.

SOLAR PHOTOVOLTAIC DEVICES

B.I.Ganiboev, Y.Mamasadikov

Fergana Polytechnic Institute

ABSTRACT

Solar energy has been used to heat homes since ancient Greece. The solar collector for heating water was first constructed in the 19th century. The formation of modern "solar" energy (solar energy) took place already in mid-twentieth century.

***Keywords:** Solar energy, photovoltaic devices, photovoltaic conversion, electrical connections, energy, generator.*

INTRODUCTION

Solar energy technologies convert the Sun's electromagnetic radiation into usable forms of heat and electricity. Solar energy can be used in human activities including: drying, cooking, distillation/desalination, pool heating, water heating, heating, cooling and power generation[1].

Solar energy can be used through three main technologies:

- solar collectors (used to heat water or air);
- photovoltaic (PV) (PV) technologies allow converting solar radiation into electricity;
- Concentrated solar energy technology, in which solar heat is used to generate steam, through which turbines produce electricity.

The solar constant, equal to approximately 1360 W / m² (Fig. 1), is the amount of energy that enters the upper atmosphere. When sunlight passes through the earth's atmosphere, three processes occur: solar radiation passes through the atmosphere, is scattered, or absorbed.

Solar collectors absorb sunlight for space and water heating as well as cooling. There are three main types of solar collectors:

- Solar air collectors, which heat the air for space heating in a building
- Flat plate solar collectors, which are of a conventional design and are used to heat water
- Vacuum solar collectors, which are more efficient and more expensive than flat plate solar collectors[2].

The photovoltaic effect is a process that generates voltage or electric current in a photovoltaic cell when it is exposed to sunlight. These solar cells are composed of two different types of semiconductors—a p-type and an n-type—that are joined

together to create a p-n junction. By joining these two types of semiconductors, an electric field is formed in the region of the junction as electrons move to the positive p-side and holes move to the negative n-side. This field causes negatively charged particles to move in one direction and positively charged particles in the other direction. Light is composed of photons, which are simply small bundles of electromagnetic radiation or energy. When light of a suitable wavelength is incident on these cells, energy from the photon is transferred to an electron of the semiconducting material, causing it to jump to a higher energy state known as the conduction band. In their excited state in the conduction band, these electrons are free to move through the material, and it is this motion of the electron that creates an electric current in the cell[3].

To convert solar energy into electrical energy, photovoltaic technologies, which are technically performed on semiconductors, are effectively used. The smallest semiconductors that are created to produce solar energy are called "solar cells". Individual photovoltaic cells are combined into photovoltaic modules, which, in turn, can be connected to form a photovoltaic "battery". Thanks to the modularity of photovoltaic systems, it is possible to produce a gradation of FE depending on different methods of use.

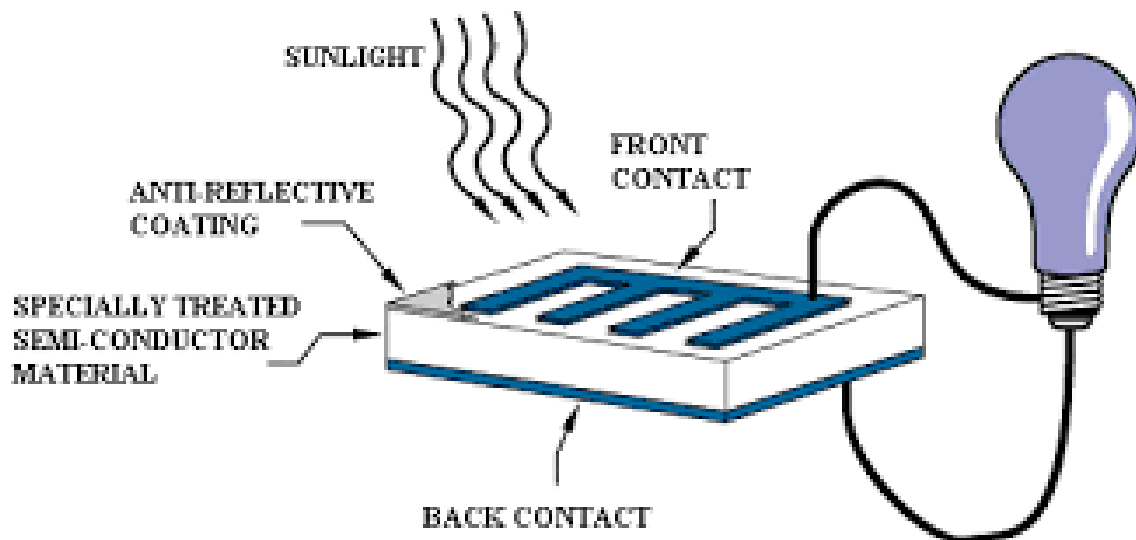

Fig. 1. The basic operation of a PV cell[4].

Autonomous and overhead FE systems have historically dominated the market[5]. More recently, integrated systems have begun to spread due to the general opinion that FE systems are well suited for construction in urban conditions. The principles of the integrated system are almost the same as the principles of photovoltaic technologies, except that the module and components of the "balance system" were made of various materials used in the construction industry.

A NEW WAY TO CONVERT SOLAR ENERGY

Researchers at the University of Michigan have made a discovery that could forever change the technology of converting solar energy into electricity[6]. Reflecting on the fact that light has not only an electrical component, but also a magnetic one, Stephen Rand, professor of electrical engineering, physics and applied physics, together with William Fisher, a doctoral student of applied physics, turned their eyes to the magnetic nature of light.

The researchers found that light of a certain intensity passing through non-conductive materials, such as glass, although it does not lead to the appearance of electric currents in them, but creates magnetic fields that turned out to be 100 times stronger than was commonly believed. As a result, the magnetic field is strong enough to create an electromotive force (EDS).

The discovery may lead to the creation of "optical" solar cells, which will not need semiconductors to generate electricity from the energy of the sun, but will only need lenses to focus light. The advantage of this type of battery will be a low thermal load, since the lenses will heat up much less than semiconductors, and all the energy of the sun will be converted into a magnetic moment. The greater the intensity of the light incident on the "optical battery", the more electricity it will generate[7].

An additional advantage of "optical" batteries is the fact that there are quite a lot of glass factories that could produce lenses for them, and transparent solar panels could also be used, for example, as windows in houses. And, of course, the researchers claim that their batteries will cost less.

However, manufacturers of "traditional" semiconductor solar cells have nothing to worry about yet: in order to create a working "optical battery" today it is necessary that the light intensity per 1 square centimeter reaches 10 million watts. Naturally, sunlight has a much lower intensity, so at the moment work is underway to find materials that work at lower light intensity values[8] As part of this research work, the following researchers were working[10, 11, 12, 13, 14, 15].

CONCLUSION

Solar energy opens up wide prospects for our country. It is profitable to use renewable energy sources in the republic both from a commercial and environmental point of view — solar installations can reduce carbon dioxide emissions into the atmosphere.

REFERENCES:

1. Андреев С.В. Солнечные электростанции – М.:Наука, 2002.
2. Rehman S, Bader Maher A, Al-Moallem Said A. Cost of solar energy generated using PV panels. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 2007;11:1843–57.
3. Muneer T, Asif M, Kubie J. Generation and transmission prospects for solar electricity: UK and global markets. *Energy Conversion and Management* 2003;44:35–52
4. Gong, J., Li, C., & Wasielewski, M. R. (2019). Advances in solar energy conversion. *Chemical Society Reviews*, 48(7), 1862-1864.
5. Granqvist, C. G. (2003). Solar energy materials. *Advanced Materials*, 15(21), 1789-1803.
6. Flaksman, A. S. (2022). Development of non-traditional renewable energy sources in Russia: prospects and problems. *Вестник университета*, 67.
7. Умаралиев, Н., & Матбабаев, М. М. (2019). Установка для калибровки оптоэлектронных датчиков влажности воздуха. *Научно-технический журнал*, 23.
8. Умаралиев, Н., Матбобоев, М. М., & Эргашов, К. М. (2020). Лабораторная установка для изучения оптоэлектронного датчика влажности воздуха. *Научно-Технический журнал Ферганского Политехнического Института*, 24(2), 199-204.
9. Рахимов Рустам Хакимович, Умаралиев Нурмамат, & Джалилов Ммаматиса Латибджанович (2018). Колебания двухслойных пластин постоянной толщины. *Computational nanotechnology*, (2), 52-67.
10. Рахимов Рустам Хакимович, Умаралиев Нурмамат, Джалилов Ммаматиса Латибджанович, & Максудов Асад Урманович (2018). Регрессионные модели для прогнозирования землетрясений. *Computational nanotechnology*, (2), 40-45.
11. Kuchkarov Akmaljon Axmadaliyevich, Holov Sharifboy Ruzimatovich, Abdumuminov Abdumaruf, & Abdurakhmanov Abdujabbar (2017). Calculation of optical-geometrical characteristics of parabolic-cylindrical mirror concentrating systems. *European science review*, (1-2), 201-203.
12. Абдурахманов, А. А., Кучкаров, А. А., Маматкосимов, М. А., & Ахадов, Ж. З. (2014). Оптимизация оптико-геометрических характеристик зеркально-концентрирующих систем. *Гелиотехника*, 4, 44.

13. Зокиров Санжар Икромжон Угли, & Обиджонов Зафаржон Одилжон Угли (2021). ГИБРИДНАЯ ФОТО-ТЕРМОЭЛЕКТРИЧЕСКАЯ СИСТЕМА СЕЛЕКТИВНОГО ИЗЛУЧЕНИЯ С ЗАЩИТНЫМ БЛОКОМ. *Universum: технические науки*, (3-4 (84)), 12-17.
14. Мамасадииков Юсупжон, & Мамасадиикова Зулфия Юсупжановна (2021). РАЗРАБОТКА ПРИНЦИПИАЛЬНОЙ СХЕМЫ ОПТОЭЛЕКТРОННОГО УСТРОЙСТВА ДЛЯ КОНТРОЛЯ КОНЦЕНТРАЦИИ УГЛЕВОДОРОДОВ В ВОЗДУХЕ. *Universum: технические науки*, (11-2 (92)), 42-45.
15. Mamasadikov, Y. (2022). PRINCIPAL SCHEMA OF OPTOELECTRONIC DEVICE FOR MONITORING THE CONCENTRATION HYDROCARBONS IN AIR WITH EXPONENTIAL SCAN. *Scientific-technical journal*, 5(1), 21-24.

T. QAYÍPBERGENOVTIŇ «MUĞALLIMGE RAXMET» POVESTINDE FRAZELOGIYALÍQ SINONIMLERDIŇ QOLLANÍLÍWÍ

Aynazarova G

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Qaraqalpaq til bilimi kafedrası, f.i.k, docent

Frazeologizmler – hár bir tildiń kórkem obrazlı, máni ótkirliğine iye bolǵan biybaha baylıǵı. Frazeologizmlerge sinonimiya, antonimiya, omonimiya, polisemiya, variantlılıq sıyaqlı mánilik ózgesheliklerdiń tán bolıwı olardıń qospalı til birliǵi ekenligin kórsetedi. Olar nominativ hám qosımsha reńkleriniń ajıralmas birliğinen ibarat bolǵan arnawlı sóylew figuraları. Frazeologizmler tildi, á sirese, kórkem ádebiy tildi janlandıradı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri qálegen tildiń sózlik quramınıń eń bir bay qatlamı bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da olar kórkem shıǵarmalarda tiykarǵı til baylıqlarınıń biri sıpatında xızmet etedi. Frazeologizmler oyımızdı, pikirimizdi obrazlı etip kórkemlep, eń názik semantikalıq-stillik boyawları menen oqıwshıǵa tolıq jetkeriw ushın qollanıladı. Túrkiy tilleri arasında qaraqalpaq tili óziniń bay frazeologiyalıq fondı menen belgili. Olardıń hár birinde xalıqtıń ásirler boyı jıynaǵan ushır qıyallarınıń, danalıǵınıń, sóz dóretiwshiliginiń ájayıp úlgileri saqlanǵan. Sonlıqtan da tildiń hasıl baylıqlarınıń biri sıpatında bahalanatuǵın frazeologizmlerdi hár tárepleme izertlew, jıynaw hám olardı saqlap qalıw, olardı ádebiy til múlkine aylandırıwǵa ilimiy jaqtan úles qosıw, baha beriw oǵada áhmiyetli.

Hár bir milliy til óziniń bay sinonimlik qurallarına iye. Leksikalıq, grammatikalıq, frazeologiyalıq sinonimler tildiń biybaha baylıǵı bolıp sanaladı. Bul baylıqtan orınlı hám maqsetke muwapıq túrde paydalanılsa sóylewdiń tásirsheń hám kórkem bolıwına alıp keledi. Sonlıqtan da shayır hám jazıwshılar, belgili sóz ustaları tildiń sinonimlik baylıǵınan orınlı túrde paydalanıwǵa úlken itibar berip kelgen. Biraq soǵan qaramastan til biliminde erisilgen nátiyjelerge qaramay, frazeologizmler sistemasındaǵı sinonimiya qubılısın izertlew máselesi áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp qalmaqta.

Sinonim frazeologizmler degende mánileri jaqın, hár qıylı dúziliske iye frazeologizmler názerde tutıladı. Tilimizde sinonimler jasalıwı jaǵınan kóp ǵana ishki nızamlıqlarǵa iye. Sinonimlerdiń ádewir bólegin frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler quraydı. Bunday sinonimlerdiń ayırıqshalıqları ápiwayı jay sózlerge qaraǵanda oǵada ótkir seziledi. Sonlıqtan da tildegi sinonim frazeologizmlerdi izertlewdiń, olardı hár tárepleme úyreniwdiń áhmiyeti úlken.

Til biliminde frazeologizmlerdegi sinonimiya qubılısı haqqında hár túrli pikirler bildirilgen. A.M.Emirova: «tildiń frazeologiyalıq quramında sinonimlik qatarlardıń payda bolıwın onıń sistemalıq ózgesheliginiń bir kórinisi» ekenligin [1.97.] al, Yu. Avaliani hám L.Royzenzonlar: «Leksikalıq hám frazeologiyalıq sinonimler bir-birine jaqın bolsa da, óz-ara teń jaǵdaylar emes hám de olardıń hár biri óz aldına lingvistikalıq jaqtan izertlew obekti bolıwı kerek», [2.165-173.] -dep kórsetedi.

Túrkiy tillerinde sinonim frazeologizmler Sh. Raxmatullaev, A. Bolǵanbaev, V. Xanbikova, K. Mamedova, M.Vafoevalardıń miynetlerinde arnawlı izertlengen. [3. 47-131; 336; 24; 23; 127.]

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sinonimler sinonimler S.T. Naurızbaeva, A.Bekbergenov, J.Eshbaev, A. Pirniyazova, B. Yusupova, J. Tańırbergenovlardıń [4. 55-57; 26-34; 35-39; 74-80; 62-74.] miynetlerinde sóz etilgen. Tilimizdegi sinonimlerdiń jasalıwınıń da ózine tán ózgeshelikleri bar. Tildegi sinonimlerdiń kópshilik bólegin frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler quraydı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri jay sózlerge qaraǵanda obrazlı ekpressivli bolıp kórkemlikke, ótkir mánige iye bolıp keledi. Sonlıqtan da hár bir kórkem sóz sheberi tildiń usı baylıqlarınan sheber qollanıwǵa háreket etedi. Qaraqalpaq xalqınıń belgili jazıwshılarınıń biri T. Qayıpbergenov óziniń «Muǵallimge raxmet» povestinde frazeologiyalıq sinonimlerde hár qıylı stillik boyawlardı beriw maqsetinde paydalanǵanın kóriwimizge boladı. Máselen, qorqınısh semimin súwretlew ushın jazıwshı tómendegi frazeologiyalıq sinonimlerde paydalanadı:

Shanıshqınıń úsh tili jambasına kirip ketipti. **Júregimiz suw ete qaldı.** («Muǵallimge raxmet», 7-bet).

Tosınnan shıqqan bul seske **selk ete qaldım.** («Muǵallimge raxmet», 7-bet).

Ata-analarımız bolsa shoshqanıń góshin qazanǵa salmaq túwe, atın aytsań **zir etip, tóbe shashları tik turadı.** («Muǵallimge raxmet», 9-bet).

Dúysen mollanı házir kórgende **júregim silkinip** ketti. («Muǵallimge raxmet», 72-bet).

Endi **júregim tarsa ayrılıp** kete jazladı. («Muǵallimge raxmet», 75-bet).

Bul berilgen gáplerde adamda bolatuǵın qorqınısh sezimi hár qıylı frazeologizmler menen berilgen. Jazıwshı hár qanday situaciyaǵa baylanıslı bir-biri menen sinonim bolǵan frazeologizmlerde tańlap alıp jumsaydı. *Júregimiz suw ete qaldı, selk ete qaldım* frazeologizmleri birden qattı qorqıp ketiwdi bildiredi. Al *zir etip, tóbe shashları tik turıw, júregim silkinip, júregim tarsa ayrılıp* degen frazeologizmler bolsa sál basqasharaq máni boyawlarına iye. Yaǵınıy, bular aldınıǵıday birden bolatuǵın qorqınısh emes. Jazıwshı frazeologizmler menen qatar dara sóz sıpatındaǵı sinonimlerin de jumsaydı. Dara sóz sıpatındaǵı sinonimlerinde mánilik boyawlardı kórmeymiz. Mısalı:

Meniń **qorqqanımdı** sezse itimal: Toqta, kóyleginiń etegindegi shańdı qaq, -dedi ol maǵan. («Muǵallıme raxmet», 9-bet).

Aldı menen ózi **qorqıp** qashıp ketti. («Muǵallıme raxmet», 10-bet).

Birden qasha qoymadım. Sóytse de **qorqınqırap** turman. («Muǵallıme raxmet», 7-bet).

Bul mısallarda tek qorqınısh sezimin atap kórsetiw ushın ǵana jumsalǵan. Bullar qosımsha emocional-ekspressivlik boyawǵa iye emes.

T. Qayıpbergenovtıń «Muǵallıme raxmet» povestinde frazeologiyalıq sinonimledi kóp ushıratamız. Jazıwshı olardı sheberlik penen jumsaydı:

1. Ol bizlerdiń jańa asıq oynaǵan jerimizge **kóz jiberdi**. («Muǵallıme raxmet», 9-bet). Áytewir shúy tóbemnen baslap tabanıma deyin **názer salıp** qarap ótti. («Muǵallıme raxmet», 17-bet).

2. ... – Bul sózge **tóbem kókke jetkendey quwandım**. («Muǵallıme raxmet», 39-bet). **Quwanǵanımnan júregim jarılıp** kete jazladı. («Muǵallıme raxmet», 21-bet).

3. Boldıńız ba, - dedi Meńlimurat aǵa biraz **kegirdek sozıspadan** soń. («Muǵallıme raxmet», 46-bet). Yaǵınıy, úlkenler óz-ara kelise almay, birewleri birigip jasayıq dese, ekinshileri, «yaq, darawara jasaymız» desip **qızıl kegirdek bolısp** atırǵan kúnler edi. (T.Q. Muǵallıme raxmet. Pov. 3-bet).

Birinshi mısalda «qaraw» mánisin bildiretuǵın **kóz jiberdi** hám **názer salıp** frazeologizmleri sinonimler. Bular arasında mánilik ózgesheligi sezilmeydi. Qálegen waqta biriniń ornına birin jumsap kete berse boladı. Olar tilde birdey sózlerdi qaytalamaw ushın qollanıladı. Al, ekinshi mısalda berilgen «quwanıw» mánisin bildiriwshi frazeologizmler (*tóbem kókke jetkendey, júregim jarılıp*) *quwanıw* sózi menen birge qatara jumsalǵan. Bul jerde frazeologizm háreketiniń ózin emes, al onı sıpatlap kelip, emocional-ekspressivlik boyaw arqalı qanday dárejede ekenligin bildirip tur. Úshinshi mısalda berilgen *kegirdek sozıspa, qızıl kegirdek bolıw* frazeologizmleri tartıs, jánjel, urıs, degen sózlerdiń sinonimi bolıp, sóz benen tartıswdı ańlatadı. Bul frazeologizmlerdiń dara sóz sıpatındaǵı sinonimlerin de jazıwshı óz shıǵarmasında ónimli jumsaǵanın kóriwge boladı:

Meńlimurat aǵa ruqsat bergen menen de, bayaǵıday **tartıs** jáne baslandı. (T.Q. Muǵallıme raxmet. Pov. 46-bet).

Dáriw apama **urıadı**, joq jerden **jánjel** shıǵaradı. (T.Q. Muǵallıme raxmet. Pov. 48-bet). Bul mısallardaǵı *tartıs, urıs, jánjel* sinonimleriniń mánisinde aytarlıqtay ózgeshelik sezilmegen menen olar bir sózdi qaytalamaw maqsetinde qollanılgan.

Frazeologizmler jeke sózdiń ekvivalenti bolsın, meyli bular ózli-ózi sinonim bolıp jumsalsın – barlıq jaǵdaylarda da ayrıqsha kórkemlilik máni payda etip otradı. Sonlıqtan bular tildiń barlıq stillerinde qollanıla bermeydi. Olardıń hár biri ózine ılayıq belgili orın tańlaydı. [5. 198]

Frazeologiyalıq sinonimler óziniń dara sóz sıpatındaǵı sinonimlerine salıstırǵanda emocional-ekspressivlik boyawına iye. Sonlıqtan da frazeologizmler quramalı bolǵan qubılıstı, adamnıń hár qıylı háreketlerin, psixologiyalıq halatların Máselen, *janı kózine kóriniw*- qıylanıw; *qulaq túriw* –tıńlaw; *kóz qıyıǵın salıw*-qaraw; *beti bilsh etpew*-uyalmaw; *qabaǵınan qar jabıw*-ashıwlanıw; *awzına qum quyıw*-úndemew hám t.b. Bunday sinonimlik qatardaǵı frazeologizmlerde dara sózlerge salıstırǵanda korkemlilik, obrazlılıq kúshlirek boladı. Sebebi, frazeologizmlerde emocionallıq-ekspressivlik máni jay, ápiwayı dara sózlerge salıstırǵanda basımıraq bolıp keledi. Leksikalıq birlikke qaraǵanda frazeologizmler semantikalıq hám stillik jaqtan aytilajaq pikirdi kórkem obrazlı etip súwretlewde hám bir sózdi tákirar qollanbawda úlken áhmiyetke iye.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Эмирова А.М. Некоторые актуальные вопросы русской фразеологии. – Самарканд: СамГУ, 1972.
2. Авалиани Ю.Ю. Ройзензон Л.И. Синонимические отношения слов и фразеологических сочетаний// Лексическая синонимия (сборник статей). – М.: Наука, 1967.
3. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент: ФАН, 1966; Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы: Ғылым, 1970; Мескутов В. Синонимы в современном туркменском языке. Автореф. дис. ... кан. филол. наук. – Ашгабад, 1962; Ханбикова Ш.Х. Синонимы в татарском языке. Автореф. дис. ... кан. филол. наук. – Казан, 1962; Мамедова К.А. Фразеологическая синонимия в современном азербайджанском литературном языке. АКД. –Баку. 1983; Вафоева М.Й. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик тахлили. Филол.фан.ном. ...дис. – Тошкент, 2009.
4. Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. –Ташкент, 1972; Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис: Қарақалпақстан, 1985. – Б; Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары. (Монография)- Нөкис: «Қарақалпақстан»баспасы. 2020-жыл; Юсупова Б. Қарақалпақ тилинин фразеологиясы хәм оны изертлеудің гейпара мәселелери. Ташкент, «Тafakkur avlodi» баспасы 2020-жыл, Таһирбергенov J. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler. Monografiya. –Nókis: «Impaz» baspası, 2021-jii.
5. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. Алматы, 1970.

THROUGH THE USE OF ENERGY SAVING TECHNOLOGIES IN THE PRODUCTION OF THERMAL ENERGY TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF THE USE

Ahmadjonov Alimardon Erkin o'g'li
Najmidinov Zuxridin Zikrullo o'g'li
Fergana polytechnic inisituti magistranti

Summary

Re - renewable energy sources in this article require the use of actual istochnikov ministry sources , the use of solar energy as well as the environment against the effects of the situation was. In addition to the wide solar air heater in faen in dostup now ,if cancer has spread, the spread used and used main types, working principles and their advantages, as well as the theoretical analysis of its shortcomings is presented. Also, the analysis on the basis of solar air heater is a new type of offer did not.

Key words: *energy, Solar air heater, air flow, heat exchange, channel, dust absorbing, insulating, transparent surface, corps.*

Today's the day many researchers and scientists in the heat supply system in the energy and fuel and energy resources for the effective and efficient use of the opportunity that gives you the advanced technology and equipment introduce you to on scientific research from the get go. As it is known, in today's day in industrial scale used natural fuel, energy resources are drastically reduced and has been, the same reason for re - renewable energy from the use of natural resources and the environmental situation of the existing levels,though keep to satxiberadi [1], because 21century, the world energy in the field, two important problems face came. sector: reliable energy supply, ensure and

Emerging environmental issues, on one hand, the energy of the source is extremely unstable in the market, the other on the other hand, the energy supply system in dangers, if only from fuel use on the basis of built is, every kind from the source of that went away resources into account taking without. ends, this is the future in serious consequences lead lead can [2]

Various different energy sources, use of global economic development and in sanoatlashtirish an important role plays. Present at the time of the solar energy sustainable development in the process increasingly growing growing energy needs meet to important energy source is, because this energy is unlimited and clean energy source is. [3]

Present at the time the most expensive energy of the types one of this heat energy. For this reason, that is, heat energy use in and out of

out of itself to specific difficulty they come, it's as a result of the fuel price of constant growth, thermal power stations effective decrease, the consumer heat with providing in the process of their effectiveness about 40-70% to up makes. [4-9].

Solar air heater studying the first category is "its in channel flow configurations on classification" is. This category four, the same configuration is.

The air flow channel configurations of solar air heater efficiency and the collector from which flows the air temperature, the effect of the significant amount since the reason, the researchers of each different type of air flow channel configurations understood that

[10]

The sun energy from the use of on many of the recommendations worked out are being. Solar energy collector of useful work ratio, the following formula on this is.

$$k = \frac{Q}{E_k * A}$$

Here: SP – the heat output of the collector, W/hours; the amount of solar energy that falls on the surface of 1 m² solar air heater solar air heater absorbering of the surface area, m². You can sp value, you can determine the flow of cooling water m, kg / s; according to him, specific heat capacity, Sp, W / hours/ (kg s) and out into the cooling water and the temperature difference in appointing the result

$$K_k = \frac{MS_r(T_2 - T_1)}{k}$$

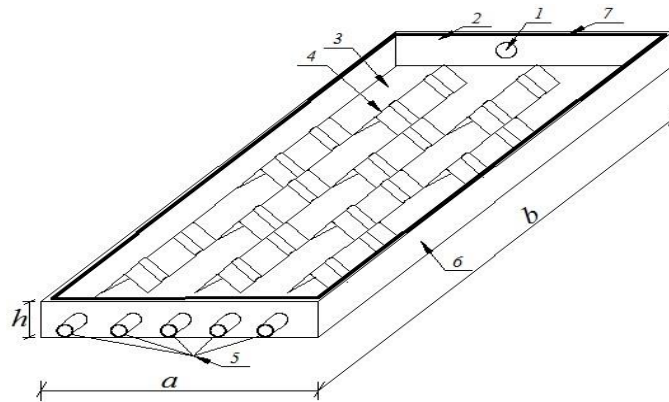
Solar energy coefficient of the collector aspect ratio of the useful work and heat loss coefficient from its optical kk useful work through follows write you can:

$$k = \frac{K_k(t_1 - t_{\text{external}})}{i_k}$$

This here: ik – solar air heater, the solar energy that falls on the surface of flow intensity; W/m², kk-heat loss coefficient (W/m² in the above formula, a value of the ratio of useful work given instant, is given as the average of this value can be taken.the hours. However, the intensity of the flow of solar energy during the day to a maximum varies from scratch. As you can see, the ratio of useful work will be less than the maximum value of the average daily value.

In this device, as well as isitiladigan air drainage tubes are (1) to the center of the solar air heater is moved upwardly from the center of width and height is set to air because isitiladigan. [9] transparent window (2) solar air heater on the top is set and the window and diapers izolyasion the material with will be attached. Collector job, the camera H1 \ u003d 1 mm absorber thickness tarnished metal (3) is inserted into and triangular shape has, which konkav channels (4) in his work the surface of the surface

chess boards in the form of a set. The device in the air, take up to (5) and air exhaust pipes are there. Solar air heater corps (6) plastic on able, her inner part gözeneklidir. Absorber and the device housing between (fi please. 9) heat insulator of the material placed, they united to reference the insulation material (penaplast) (7) $h_2=2$ mm thick and the falls (8) $H_3=2,5$ mm thick

1-isitiladigan of exhaust air tubes are 2oyna, 3-tarnished metal surface (absorber), 4-channel a thorough, 6-corps, 7-linking insulation layer (penaplast), 8-falls.

Recommended by the solar air heater advantages.

This sunny weather heater advantages the following consists of.

1. Eka triangular shaped channels chess set as a result of solar air heater working surface and the channel of the inner and outer surface across the heat exchange process to occur will.

2. Triangular shaped air channel given convective geometric shape the air into as a result of the air in an intuitive action generated is , and the heat transfer process is accelerated.

3. Triangular shaped eka with air channel chess set as a result of the general triangular kanalli collector than less pressure loss.

4. Each a channel for this solar air heater installed air reception to readers particular installation as a result of air collector entire working surface across is moved.

Literature list:I:

[1]. Mohi b. the modeling, analysis, evaluation, selection, and skilled-experimental investigation of parabolic trough collector system into electrons, m. sc. The, Thapar University, 2012. 107 p.

[2]. Uzbekov m. o. balance of the heat sink with a Thermal air heater into the network of metal shavings // international journal of advanced research in science, engineering and technology. Voles. 6, 5-Count, 2019 Year, May-9246-9254 Page(05.00.00 № 8. (23) Scientific Journal Impact Facto, IF:6,126)

- [2]. B. A. Abdukarimov., Either.S.Abbosov., Sh.R.O'tbosarov network of collectors in the air Hydrodynamic Analysis // international journal of advanced research in science, engineering and technology Voles. 7, 5 Chair May 2020 y. 13545-13549 p.
- [3]. Abdukarimov B. A. Abbosov Either.S., Mullayev i. i. optimization of operating parameters of fl into the network of air heaters. // Bulletin of science and education 2019.No 19 (73). Part 2. p.6-9
- [4]. Abdukarimov Bekzod Abobakirovich., O'tbosarov Shuhratjon Rustamjon Son of relevance and use of energy in the waters of the new network in network optimization for efficient use of energy into the network operating parameters of heaters // international journal of applied research 2020; 6(6): p.16-20
- [5]. Abbasov Bright Sodiqovich., Abdukarimov Bekzod Abobakirovich., Mominov Oybek Alisher ugl., Xolikov Abdumalik Abduvahob ugl. Sunny pipes with hydraulic resistance coefficient of turbulent research air heaters air flow during've bentu // critical reviews of Journal Issn-2394 - 5125 7 voles, chair 15, 2020 fols. P 1671-1678.
- [6]. Abdukarimov B. A., Muminov A. O., Utbosarov Sh. R. dm sunny air heater working parameters optimization // in the industry of innovation priority directions. – 2020. – b. 8-11.
- [7]. ZokirovI. S. U., &Obidjonov, O. Z. U. (2021). Protection block hybrid photo-termoelektrik selective irradiation system. Universum: texnikfanlar, (3-4 (84)), 12-17.
- [8]. Abdukarimov b. a. , and others. solar air heater efficiency increasing on research //science and education achievements. – 2019. №. 2. 13-15.
- [9]. Abdukarimov b. a. , and others.woven industry air heating system heater aerodynamic resistance reduction methods and their heat properties calculate issues //science and education to reach. – 2019. – №. 2. – b. 43.
- [10]. Abdukarimov b. a., Mo'minov OA. 2, Shoyev MA. Dm sunny air heater thermal performance compute //Dostijeniya science and education achievements. – 2019. – b. 9.
- [11]. Abobakirovich, Abdukarimov Bekzod, Abbosov Bright Sodikovich, and Mullayev Ikromjon Isroiljon Ogl will. "Optimization of operating parameters of fl into the network of air heaters."Vestnik Science-science and education bulletin 19-2 (73) (2019).
- [12]. Abdukarimov b. a., O'tbosarov r. s., Tursunaliyev m. m. Increasing performance by investigating the surface into the network of premium air heater Collector. International journal of advanced research in Science, communications and technology (IJARSCT) volume 2, Chair 2, February 2021.63-67 b.

POLIETILEN ISHLAB CHIQUARISHDA “SKLERTECH” TEXNOLOGIYASI TAHLILI

Prof. Ziyamuxammedova Umida,
Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti

Omonov Doston

Magistrant, Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti
omonovdoston1999@gmail.com

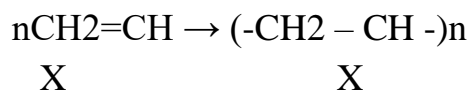
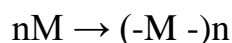
Annotatsiya: Hozirgi kunda sanoatda va boshqa sohalarda sintetik polimerlar asosida yaratilgan plastmassalar qo‘llanilmagan biror bir soha yo‘q. Bunga sabab albatda polimerlarni uziga xos xususiyatlarga egaligi va ishlab chiqarish uchun keng xom ashyo bazasi mavjudligidir. Sintetik polimerlarni olishdagi usullar yangi texnologiyalar va uskunalar joriy etilishi hamda xomashyoning tarkibi o‘zgarishi sayin takomillashib boradi. Polietilen dunyoda eng ko‘p ishlab chiqarilgani polimerdir. Yaqingacha mashinalarning detallarini faqat metallardan ishlanardi, endi esa ularning hamma qismlarini polietilenning qattiq navlaridan yasash mumkin aniqlandi. “SKLERTECH” texnologiyasi polietilen ishlab chiqarishda zamonaviy texnologiyalardan biri hisoblanadi. Bu texnologiya yordamida turli zichlikdagi va qattqlikdagi polietilen ishlab chiqarish mumkin.

Kalit so‘zlar: Etilen, polietlen, polimerlanish, monomer, bosim, birikmalar, katalizator, molekulyar massa, reaktor.

Abstract: Currently, in industry and other fields, there is no area where plastics created on the basis of synthetic polymers are not used. The methods of obtaining synthetic polymers are improving with the introduction of new technologies and equipment and changes in the composition of raw materials. Polyethylene is the most widely produced polymer in the world. Until recently, it was thought that the details of the machines could be made only from metal, but now it is possible to make all their parts from solid types of polyethylene. The "SKLERTECH" technology is one of the modern technologies in the production of polyethylene. Using this technology, it is possible to produce polyethylene of different density and hardness.

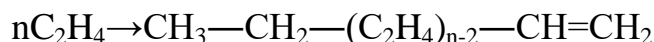
Key words: Ethylene, polyethylene, polymerization, monomer, pressure, compounds, catalyst, molecular mass, reactor.

Polimerlanish deb tarkibida qo‘shbog‘ tutgan quyi molekulari birikmalarni bir-biri bilan birikishi oqibatida molekulyar massasi katta bo‘lgan birikmalar hosil qilish reaksiyalariga aytiladi.

Ma’limki polietilenni olishda quyidagi sintezlarni amalga oshirish mumkun:

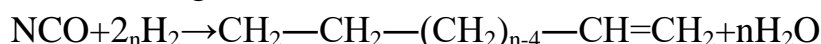
1) Etilenni polimerlash yo‘li bilan:

2) Diazometandan

3) Vodород va uglerod (II) oksididan

Sanoatda PE ni ishlab chiqarish faqat birinchi yo‘l bilan amalga oshiriladi, chunki bunda hosil bo‘lgan mahsulotning tannarxi past, sifati esa yuqori. 2-3—reaksiyalar esa laboratoriya sharoitda yuqori molekulyar parafinlarning fizikaviy xossalari bilan ularni kimyoviy tuzulishini bog‘liqligini aniqlash uchun tadqiqot ishlari sifatida o‘tkazilgan.

Polietilen olishning bir qancha usullari mavjud ;

- Past bosimda ;
- O‘rta bosimda ;
- Yuqori bosimda ;

- “SKLERTECH” texnologiyasi bo‘yicha.

1. Past bosimli polietilen (yuqori zichlikli). Sanoatda past bosimli (LDPE) polietilen gaz va suyuq fazalarda ionli yoki koordinatsion ionli polimerlash orqali olinadi. Jarayon (0.3-0.5)-(2-2.5) MPa bosimda (70-80) -(90-105) °S xaroratda Sigler - Natta yoki xromorganik , xrom oksidlari kabi katalizatorlar ishtirokida olib boriladi. Bu usulda olingan polietilenning molekula massasi, olish usuli va ishlatilgan katalizator xiliga bog‘lik bo‘ladi. Sigler - Natta katalizatorlari ishtirokida molekula massa 2-3 mln ga teng polimerlar olish mumkin. Sanoatda asosan 80000-500000 molekula massasiga ega polietilen ishlab chiqariladi. Molekula massasi juda yuqori bo‘lgan polietilenni qayta ishlashni maxsus usullari ishlab chiqilgan. Adabiyotlarda ular quyidagicha belgilanadi (ingliz tilida) LDPE; HDPE; MDPE va LLDPE.

2. O‘rta bosimda polietilen ishlab chiqarish. Etilenni o‘rta bosimda polimerlash 130-170°C haroratda va 30-40 atm. bosimda, katalizator ishtirokida eritmada amalga oshiriladi. Katalizator sifatida metal oksidlarini inert to‘ldiruvchini yuzasiga shimdirish orqali qo‘llaniladi. Bu texnologiya bilan olingan polietilen o‘zining

xossalari bilan past bosimda olingan polietilenga o'xshash. O'rta bosimda polietilen olish texnologiyasi AQSh ning "Fillips" firmasi tomonidan ishlab chiqilgan.

3. Yuqori bosimli polietilen (past zichlikli). Sanoatda yuqori bosimli (HDPE) polietilen etilenni 200-280°C da 150-300 MPa bosim ostida kondensatsiyalangan gaz fazasida radikal polimerlanish katalizatorlar ishtirokida polimerlab olinadi. Olingan polimer 920-930 kg/m³ zichlikka 80000-500000 o'rtacha molekular og'irlikka va 50-60 % kristallik darajasiga ega bo'ladi.

"SKLERTECH" texnologiya bo'yicha polimerlanish jarayoni reaktorlarda siklogeksan erituvchi muxitida 17 MPa, 300 °C xaroratda va Sigler - Natta kompleks katalizatorlar ishtirokida amalga oshiriladi. Ushbu texnologiyaning o'ziga xosligi shundaki, texnologiya bo'yicha sintez qilingan polietilen har xil zichlikka va strukturaga ega bo'ladi. Ushbu texnologiya bo'yicha chiziqsimon past zichligi (LLDPE) chiziqsimon o'rta zichlikli (MDPE) va chiziqsimon yuqori zichlikli (HDPE) polietilen turlarini ishlab chiqarish mumkin. Polimerlanish reaksiyasi juda katta tezlikda borishi sababli, reaktorlarni xajmi uncha katta bo'lishi shart emas, chunki monomerni reaktorda polimerga aylanishi uchun bir necha sekund yetarlidir. Texnologik jarayon aniq bir rejimda ishlaganda 1 minutda 270-290 kg polimer ishlab chiqariladi. Ushbu texnologiya bo'yicha olinayotgan polimerning zichligini berilayotgan somonomer buten-1 ni miqdorini o'zgartirish yordamida molekula massasi va molekula massaviy taqsimotini esa polimerlanish reaktorlarga uzatilayotgan vodorodni berilish joylari va miqdorini o'zgartirish orqali rostlanadi.

Polimerlanish jarayonida etilen va buten-1ni polimer yoki sopolimerga aylanishi (konversiya) kuzatiladi. Bu jarayon albatta o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi, jarayonni amalga oshirish uchun ma'lum bir kimyoviy, fizikaviy fizik-kimyoviy, texnologik o'zgarishlarni sodir bo'lish hisobiga jarayon boradi. Ushbu jarayonida monomer va somonomerlarni birikib, turli zichlikdagi, suyuqlanma indeksiligidagi hamda molekular og'irligini taqsimlanishidagi polietilen olish uchun, uch xildagi reaktorlar mavjud:

- reaktor № 1- aralashtirgichli avtoklav;
- reaktor №3 -quvirli reaktor;
- trimmer reaktori.

Polimerlanish reaksiyasi suyuq fazada katalizatorlar ishtirokida amalga oshiriladi.

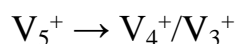
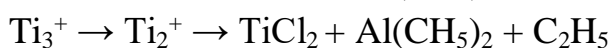
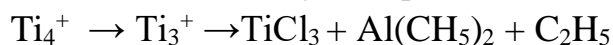
№1 avtoklav reaktoriga (HTS) katalizatorlari CAB-2, CD va CJ beriladi.

№3 quvursimon reaktoriga (STD) katalizatorlari SAV va ST beriladi.

Trimmer reaktor. Trimmer reaktor adiabatik quvurdir. Bu reaktorlarda katalizatorlar ishtirokida polimerlanish reaksiyasi boshlanadi. Trimmer reaktoridan

so'ng ikkita faolsizlantiruvchilar pelargon kislotaen. (PG) va asetilaseton (PD) birgalikda qolgan istalgan katalizatorni faolsizlantirish uchun qo'llaniladilar.

Erituvchi sifatida siklogeksan ishlatiladi. Katalizatorlarni ikki xil tizimi (sistemi) ishlatiladi: katalizatorlarni standart tizimi (STD) va harorat ta'sirida ishlov berilgan katalizator tizimi (HTC). Reaktorga haydashdan (injeksiya) oldin ushbu katalizatorlarni aralashtirish natijasida polimerlanishni faol katalizatori hosil bo'ladi.

Reaksiyani to'xtatish va katalizator qoldiqlarini adsorbsiyaga tayyorlash maqsadida, kerakli vaqtda faolsizlantiruvchilar qo'shiladi: faolsizlantiruvchi sifatida ikki xil kimyoviy modda ishlatiladi:

1. Pelargon kislotasi (PG): $\text{H}_3\text{C}-(\text{C}_2\text{H}_5)_7-\text{COOH}$

2. Asetilaseton (PD): $\text{H}_3\text{C}-\text{CO}-\text{CH}_2-\text{CO}-\text{CH}_3$

Pelargon kislota – PG-C9 qatoriga kiruvchi yog'li organik kislota bo'lib. Sklertek texnologiyasida 95% li qo'llaniladi.

Faolsizlantiruvchi modda texnologik jarayonning ikkita nuqtasida beriladi: birinchisi trimmerdan chiqishda va ikkinchisi esa isitkich bilan "eritma adsorberi" oraliqida beriladi. Xar bir faolsizlantiruvchi kiritish nuqtasidan so'ng katalizator qoldiqni faolsizlantiruvchi modda bilan maksimal darajada aralashishi uchun statik aralashtirgichlar o'rnatilgan. Bu aralashtirgichlar yordamida katalizator qoldig'i bilan faolsizlantiruvchini maksimal kontaktga erishish mumkin. Polimer eritmasi faolsizlantirilganidan so'ng eritma adsorberiga uzatiladi .

Bu og'ir kislotani qo'llashdan maqsad uning birikmalarini qoldig'ini distillyatsiya kolonnasida ajratib olish oson. PGning suyuqlanish xarorati anchagina past bo'lganligi tufayli faolsizlantiruvchi modda normal ish sharoitida yuqori qovushqoqlikka ega bo'ladi. Shuning uchun PG berilayotgan yo'l isitilib, unda normal oqim ta'minlanadi. Texnologiyada PG qo'shish polimer eritmasi isitgichga kirishidan oldin amalga oshiriladi. PG qo'shilganda polimerlanish reaksiyasi to'xtatiladi va qoldiq katalizator bilan kuchsiz sovun ligandi xosil bo'ladi. Sovun ligandini xosil bo'lishi qoldiq katalizatorni isitgich devorida cho'kma xosil qilishini oldini oladi. Asetilaseton (PD) – boshqa nomi pentandion – tautomer bo'lib muvozanat xolida ikki shaklda bo'lishi mumkin (enol va keto shaklida) Taxminan 72% PD enol shaklidagi bo'ladi va bu shakldagi asetilaseton faolsizlantirish jarayonini ta'minlaydi.

PD isitgichdan keyin polimer eritmasiga beriladi (polimer eritmasini adsorberga kirishidan oldin). PD “xelat” birikma xosil qiluvchi xisoblanadi va eritma adsorberida katalizator qoldiqlarini adsorbsiyalanishiga yordam beradi. Sklertek texnologiyasi bo‘yicha polietilen ishlab chiqarishda distillyatsiya jarayoni muhim ahamiyat kasb etadi. Ikki yoki bir necha komponentlardan tashkil topgan bir jinsli suyuq aralashmalarni haydashda distillyatsiya usuli keng qo‘llaniladi. Agar boshlang‘ich modda aralashmasi uchuvchan va uchmaydigan komponentlardan iborat bo‘lsa, bunda bug‘latish orqali suyuqlikni tashkil etuvchi komponentlarga ajratish mumkin. Haydash yo‘li bilan esa suyuqliklarni ajratish bir xil temperaturada aralashma komponentlarining turlicha uchuvchanlikka ega bo‘lishiga asoslangan. Shu sababli haydash paytida aralashma tarkibidagi hamma komponentlar o‘zlarining uchuvchanlik xususiyatiga proporsional ravishda bug‘ holatiga o‘tadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Xoliqova O.SH. “Polietilen ishlab chiqarish”, Kimyo yo‘nalishidagi oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun uslubiy qo‘llanma. Toshkent-2013.
2. Fatoyev I.I., Ashurov B.F. “Polimerlarni qayta ishlash texnologiyasi” Buxoro “Durdoni” n., 2018 yil – 620 b
3. “Polimerlar kimyosi va fizikasi” Asqarov M., T., 2004 yil.
4. Hamidob B.N., Fozilov S.F., Saydahmedov SH.M., Movlonov B.A. “Neft va gaz kimyosi”, Toshkent- muharir nashriyoti, 2014 yil, 596 b.
5. Maksumov O., Turobjonov S. “Organik sintez mahsulotlari texnologiyasi” T.: - “Fan va texnologiya” n. 2010 yil, 232 b.
6. Sho‘rtan gaz kimyo majmuasi texnologik reglamenti

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ РАҲБАРЛАРИ ИДЕАЛ ВА РЕАЛ ХИСЛАТЛАРИНИ ТАҚҚОСЛАШНИНГ ИННОВАЦИОН ТАДБИРКОРЛИКДАГИ АҲАМИЯТИ.

Раҳматов Шухрат Ахатович

БухМТИ таянч докторанти

E-mail: Raxmatov79@mail.ru

Алимова Рухсора Хамзаевна

БухМТИ “Менеджмент” кафедраси Стажёр-укитувчиси

E-mail: ruxsora_alimova@mail.ru

Ахатова Рухсора Шухрат қизи

БухМТИ К 720-22 МНТ Гуруҳи талабаси

E-mail: ruxsora05@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Олий таълим муассасаси инновацион тадбиркорлик фаолиятини такомиллаштиришдаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш ва белгиланган вазифалар ечимини топиш мақсадида биз томондан ОТМ менежери инновацион тадбиркорлик хислатларини баҳолаш методи ишлаб чиқилди. Ушбу метод бизга раҳбарнинг инновацион тадбиркорлик фаолияти бўйича касбий лойиқлигини баҳолаш имконини беради. Шу билан бирга ушбу метод олий таълим муассасаларини “Университет-3.0” тизимида самарали трансформациялашда олий таълим муассасасининг инновацион тадбиркорлик фаолияти диагностикасини амалга оширишда ҳам хизмат қилади.

Таянч иборалар: инновация, тадбиркорлик, инновацион тадбиркорлик фаолияти, идеал менежер хислатлари, реал менежер, хислатлар профили.

АННОТАЦИЯ

С целью преодоления существующих проблем в совершенствовании инновационно-деловой деятельности вуза и решения поставленных задач нами разработана методика оценки инновационно-деловых качеств руководителя вуза. Данный метод позволяет оценить профессиональную компетентность руководителя инновационной предпринимательской деятельности. В то же время данный метод служит для эффективного преобразования вузов в систему «Университет-3.0», диагностики инновационно-предпринимательской активности вуза.

Ключевые слова: инновация, предпринимательство, инновационная предпринимательская деятельность, характеристики идеального менеджера, реалистичный менеджер, профиль характеристик.

ABSTRACT

In order to overcome the existing problems in improving the innovative and business activities of the university and solving the tasks set, we have developed a methodology for assessing the innovative and business qualities of the head of the university. This method allows assessing the professional competence of the head of innovative entrepreneurial activity. At the same time, this method serves to effectively transform universities into the "University-3.0" system, to diagnose the innovative and entrepreneurial activity of the university.

Key words: innovation, entrepreneurship, innovative entrepreneurial activity, ideal manager characteristics, realistic manager, characteristics profile.

КИРИШ

Биламизки, олий таълим муассасалари раҳбарлари идеал ва реал хислатларини таққослаш илмий ва амалий аҳамиятга эга. Олий таълим муассасаси(ОТМ)да инновацион тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун раҳбарга зарур бўлган ҳар бир хислатлар ўртача арифметик қиймати маълумотлари асосида “идеал ва реал менежер моделлари” (хислатлар профили) ишлаб чиқилади.

Равшанки, мавжуд ўзгаришларни трансформация жараёнларини бошқаришнинг мувофиқ механизмини ишлаб чиқмасдан амалга ошириб бўлмайди.

Бундай механизмни амалда жорий этиш ОТМда трансформация жараёнларини амалга ошириш учун зарур бўлган раҳбар хислатларини барча поғонадаги раҳбариятда шакллантирмасдан мумкин эмас. Бунинг учун эса, таълим раҳбарлари хислатларини баҳолаш ишчи методини ишлаб чиқиш зарур.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

ОТМни “Университет-3.0” тизимида самарали трансформациялаш жараёнида ОТМ раҳбари учун зарур бўлган инновацион тадбиркорлик хислатларни баҳолашни кўзда тутадиган анкета сўровлари эксперт раҳбар ва мутахассисларга таклиф этилди [1].

Ҳар бир қайд этилган параметр бўйича раҳбарга қўйилган баҳоларнинг ўртача қиймати олиниб, сўнг унинг инновацион тадбиркор ОТМ трансформацияси

жараёнини қўллаб-қувватловчи касбий хислатлари индивидуал профилини тузиш учун фойдаланилди [2;6].

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Идеал раҳбарнинг мувофиқ хислатларининг реал раҳбар хислатларидан фарқи даражасини баҳолаш имконини берадиган формула ишлаб чиқилди ва бу формуладан фойдаланиш бизга ОТМнинг таҳлил қилинаётган бўлинмаси раҳбарининг ўрганилаётган сифатларини баҳолаш имконини беради:

$$S_t = \frac{\sum_{x=1}^n V_x^2 * (k'_x - k_x)^2}{\sum_{x=1}^n V_x^2 * k_x^2} * 100$$

бунда, S_t - ОТМ таҳлил қилинаётган бўлинма раҳбарининг идеал раҳбар учун хос бўлган мувофиқ хислатларидан фарқлар қиймати йиғиндиси, %;

t – таҳлил қилинаётган ОТМ бўлинмаси тартиб рақами;

n – раҳбарнинг таҳлил қилинаётган хислатлари умумий сони (бизнинг мисолда $n=35$);

x – таҳлил этилаётган хислатнинг тартиб рақами;

V_x – x -чи хислатнинг аҳамиятлилигини тавсифловчи вазн коэффиценти (3.4-жадвалдан олинади);

k'_x - реал (баҳоланаётган) раҳбарда x - чи хислатнинг намоён бўлиш даражаси, балл;

k_x - идеал раҳбарда x - чи хислатнинг намоён бўлиш даражаси, балл.

ОТМни “Университет-3.0” тизимига трансформациялашни ташкил қилишда таҳлил қилинаётган бўлинма раҳбарининг юқори лаёқати даражасини аниқлаш ва камчиликлари ташхисини амалга оширишни биз томондан ишлаб чиқилган махсус жадвалга S_t - қийматларини жойлаштириш орқали аниқлаштирамиз [3].

1-жадвал

ОТМни “Университет-3.0 тизимига муваффақиятли трансформациялашда раҳбар учун зарур бўлган хислатлар диагностикаси²

$S_i, \%$	0-15	15-25	25-35	> 35
Диагностика	<i>Раҳбарнинг юқори касбий лойиқлиги.</i>	<i>Раҳбарнинг касбий лойиқлиги.</i>	<i>Раҳбарнинг қисман касбий лойиқлиги.</i>	<i>Раҳбарнинг касбий нолайиқлиги.</i>
ОТМнинг инновацион-тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ раҳбарлик лавозими тавсия этиш мумкин	ОТМнинг инновацион - тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ раҳбарлик лавозими тавсия этиш мумкин	ОТМнинг инновацион - тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ раҳбарлик лавозими тавсия этиш мумкин (таркибий бўлимлар доирасида)	ОТМнинг инновацион - тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ раҳбарлик лавозими тавсия этиш мумкин (таркибий бўлимлар доирасида), шу билан бирга қўшимча ўқитиш зарур	Ўрганилган ходимни қўшимча ўқитиш зарур ёки S_i қиймати 50%дан юқори бўлган тақдирда алмаштириш талаб этилади

Раҳбар ходимнинг ОТМда инновацион тадбиркорлик фаолиятни амалга ошириш, трансформация жараёнларини ташкил қилиш учун зарур бўлган хислатларни аниқлаш бўйича таклиф этилган баҳолаш методи фақатгина раҳбарнинг касбий лойиқлигини таҳлил қилиш воситаси бўлибгина қолмай, бошқарув кадрлар захирасини шакллантириш ва лавозим мартабаси ўсишини таъминлашда ОТМ кадрлар сиёсатининг муҳим элементи ҳам ҳисобланади. Гап шундаки, ОТМларда инновацион тадбиркорлик фаолиятни ривожлантиришга тўсик бўлувчи кўплаб омиллар ичида респондентлар энг аҳамиятли сифатида фаолиятни бошқариш билан боғлиқ ташкилий омиллар гуруҳини танлашган. Ушбу камчиликлар нафақат ОТМ ва унинг бўлинмалари даражасида, балки алоҳида ходимлар – раҳбар ва мутахассислар даражасида ҳам намоён бўлмоқда [4].

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

² Муаллиф ишланмаси

Биз томондан ишлаб чиқилган менежернинг ОТМда инновацион тадбиркорлик фаолиятни амалга ошириш, трансформация жараёнларини ташкил қилиш учун зарур бўлган ҳамда ушбу тизимли ишдаги ўрнини белгилаб берадиган хислатларни баҳолаш ишчи методининг мазмун ва моҳияти “ОТМларда “Университет-3.0” трансформациясини амалга оширишнинг асосий компонентлари кўрсатилган 5 М модели”да ҳам ўз аксини топган [5].

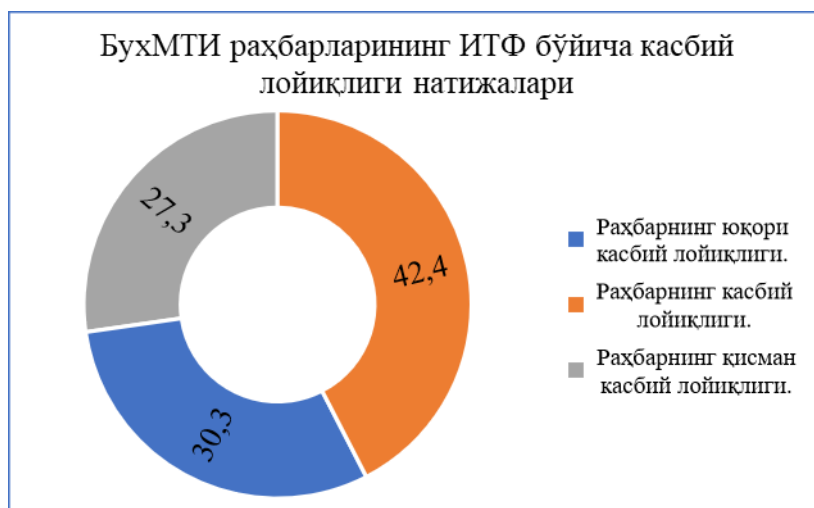
Шу билан бирга биз томонимиздан ишлаб чиқилган идеал раҳбарнинг мувофиқ хислатларининг реал раҳбар хислатларидан фарқи даражасини баҳолаш имконини берадиган формула бизга Бухоро муҳандислик технология институти (БухМТИ), Тошкент кимёвий-технологиялар институти (ТКТИ), Жиззах политехника институти (ЖПИ)лари мисолида ОТМнинг таҳлил қилинаётган бўлинмаси раҳбарининг ўрганилаётган сифатларини баҳолашни амалга ошириш имконини берди. Бу эса ОТМни “Университет-3.0” тизимига трансформациялашни ташкил қилишда таҳлил қилинаётган бўлинма раҳбарининг юқори лаёқати даражасини аниқлаш ва камчиликлари ташхисини амалга оширишни махсус жадвалга жойлаштириш орқали аниқлаштирилди [3].

2-жадвал

ОТМни “Университет-3.0 тизимига муваффақиятли трансформациялашда раҳбар учун зарур бўлган хислатлар диагностикаси (ЖПИ, ТКТИ, БухМТИ мисолида)

Ўрганилган ОТМ	$S_t, \%$	0-15	15-25	25-35	> 35	
	Диагностика	Раҳбарнинг юқори касбий лойиқлиги.	Раҳбарнинг касбий лойиқлиги.	Раҳбарнинг қисман касбий лойиқлиги.	Раҳбарнинг касбий нолойиқлиги.	
ЖизПИ	киши	8	14	7		29
	% да	27,6	48,3	24,1	0,0	100,0
ТКТИ	киши	9	12	2		23
	% да	39,1	52,2	8,7	0,0	100,0
БухМТИ	киши	10	14	9		33
	% да	30,3	42,4	27,3	0,0	100,0

Ишлаб чиқилган метод орқали тадқиқотлар давомида эришилган натижалар график кўринишида куйидагича акс эттирилади.

Кўришиб турибтики, тадқиқотлар давомида Жиззах политехника институтининг 29 нафар раҳбар ходимининг (кафедра мудирларининг) инновацион тадбиркорлик хислатлари ўрганилган. Натижаларга кўра уларнинг 27,6 % юқори касбий лойиқликка, 48,3 % ўртача касбий лойиқликка, 24,1 % қисман касбий лойиқликка эга эканлигини кўришимиз мумкин. Тошкент кимёвий-технологиялар институтининг 23 нафар раҳбарлари ўртасида амалга оширилган тадқиқотлар натижасида уларнинг 39,1 % юқори касбий лойиқликка, 52,2 % ўртача касбий лойиқликка, 8,7 % қисман касбий лойиқликка эга эканлигини кўришимиз мумкин. Ушбу кўрсанкичлар Бухоро муҳандислик-технология институтининг 33 нафар раҳбар ходимлари ўртасида амалга оширилган тадқиқотлар натижасида уларнинг 30,3 % юқори касбий лойиқликка, 42,4 % ўртача касбий лойиқликка, 27,3 % қисман касбий лойиқликка эга

эканлигини кўришимиз мумкин. Эътиборли жиҳати шундаки ҳар учала институт раҳбар ходимлари орасида инновацион тадбиркорлик хислатлари бўйича касбий нолайиқ раҳбарлар борлиги кузатилмади.

ХУЛОСА

Таклиф этилаётган методимизнинг афзаллик жиҳати шундаки, биринчидан раҳбарларнинг ОТМда инновацион тадбиркорлик фаолиятни амалга ошириш, трансформация жараёнларини ташкил қилиш учун зарур бўлган хислатларни аниқлашда аҳамиятли ҳисобланса, иккинчидан раҳбарнинг касбий лойиқлигини таҳлил қилиш воситаси бўлибгина қолмай, бошқарув кадрлар захирасини шакллантириш шу билан бирга уларнинг лавозим мартабаси ўсишини таъминлашда ОТМ кадрлар сиёсатининг муҳим элементи ҳам ҳисобланади.

Юқоридаги натижалар асосида ОТМда бошқарув кадрлар захирасини шакллантириш ҳамда лавозим мартабаси ўсишини таъминлаш асосида бошқарув самарадорлигини оширишга ҳам эришилишини алоҳида таъкидлаш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Тейлор Ф.У. Принципы научного менеджмента. М.: Контроллинг, 1991. <https://www.twirpx.com/file/1916628/>
2. Ладанов И.Д. Практический менеджмент. Часть 1. Менеджер и менеджмент. Пособие для руководителей, менеджеров и предпринимателей. -М.: КПФ "НИКА", 1992.
3. Рахматов Ш.А. Олий таълим муассасаси идеал менежери инновацион – тадбиркорлик хислатларини ўрганиш ва баҳолаш // Фан ва жамият илмий-услубий журнал. Нукус 2021 й, 3 сон, 32-33 бет. <http://journal.ndpi.uz/files/2021/2021-3-2.pdf>
4. Рахматов Ш.А., Низамов А.Б. Principal components of implementation of “university-3.0” transformation in the development of innovative-entrepreneurial activities of modern higher educational institutions // 2020. Journal of Physics: Conference Series. 5-б. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/1691/1/012231/pdf>
5. Рахматов Ш.А. Олий таълим муассасаси менежери инновацион - тадбиркорлик хислатларини баҳолаш методи. // Таълим ва инновацион тадқиқотлар журнали 4-сон, 2021 йил, 70-76 бет. <https://cyberleninka.ru/article/n/oliy-talim-muassasasi-menezheri-innovatsion-tadbirkorlik-hislatlarini-ba-olash-metodi/viewer>
6. Ольховик Ирина Валерьевна. Методы стимулирования инновационной деятельности вуза : автореферат дис. ... кандидата экономических

наук:08.00.05/Ольховик Ирина Валерьевна; [Место защиты: С.-Петерб. гос. экон. ун-т]. -Санкт-Петербург, 2013. - 19 с.

FUQAROLIK JAMIYATINI SHAKLLANTIRISHDA HUQUQIY MADANIYATNI YUKSALTIRISH MASALALARI

Amanyo'lov Sindor Faxriddin o'g'li

Andijon davlat pedagogika instituti 2-bosqich magistranti,
Sirdaryo viloyati yuridik texnikumi o'qituvchisi, 3-darajali yurist
amanyolovs@gmail.com

Annotatsiya: maqolada O'zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyatini shakllantirish, uning institutlarini rivojlantirishda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning o'rni va rolining muhimligi va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda qo'llaniladigan usul va vositalar va ularni hayotga qo'llash haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Fuqarolik jamiyati, fuqarolik jamiyati institutlari, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, huquqiy negilizm, huquqiy idealizm, o'zini-o'zi boshqaruvchi organlar.

KIRISH

Ma'lumki, demokratik huquqiy davlatni rivojlangan fuqarolik jamiyatisiz shakllantirib bo'lmaydi. Aksariyat mamlakatlar demokratik-huquqiy davlat, jumladan fuqarolik jamiyatini shakllantirishni davlatning asosiy maqsadi hisoblanadi. Fuqarolik jamiyati – bu shunday ijtimoiy tuzumki, unda qonunlar ustuvorligi ta'minlanadi, inson huquq va erkinliklari qaror topadi, siyosiy partiyalar va institutlar, mafkura va fikrlarning xilma-xilligi ta'minlanadi, insonga uning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayoti shakllarini erkin tanlash kafolatlanadi, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining mavqei yuksak bo'ladi. Albatta, bu kabi jamiyat o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmaydi. Buni shakllantirishda birinchi navbatta fuqarolar jumladan fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyati eng muhim masala sifatida qaraladi. Maqolada huquqiy madaniyatni rivojlantirish yo'lidagi asosiy to'siqlar ko'rib chiqiladi, shuningdek, mumkin bo'lgan yechimlar taklif etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Maqolani yozish davomida birinchi navbatda milliy qonunchiligimizga jumladan O‘zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi va qununlariga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9- yanvardagi “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida” gi PF-5618-sonli farmonlariga va Vazirlar mahkamasining “2022-2023-yillarda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo‘yicha chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to‘g‘risida” qarorga murojaat qilinadi.

Undan tashqari fuqarolik jamiyati chuqur tadqiq qilish maqsadida Aristotel, Mark Tulliy Sitseron , Farobiy, Abu Ali Ibn Sino kabi olimlar fikri va nazariyalari ko‘rib chiqiladi.

NATIJALAR

O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I. Karimov quyidagilarga e‘tibor qaratgan edi “ Biz uchun fuqarolik jamiyati-ijtimoiy makon . Bu makonda qonun ustuvor bo‘lib, u insonning o‘z-o‘zini kamol toptirishiga monelik qilmaydi, aksincha yordam beradi. Shaxs manfaatlari, uning huquq va erkinliklari to‘la darajada ro‘yobga chiqishiga ko‘maklashadi. Ayni vaqtda boshqa odamlarning huquq va erkinliklari kamsitilishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Ya‘ni erkinlik va qonunga bo‘ysunish bir vaqtning o‘zida amal qiladi.

Yuqoridagi makonni yuksak huquqiy ong va madaniyatsiz yaratib bo‘lmaydi albatta. Shu maqsadda davlatimiz rahbari va hukumatimiz tomonidan bir qancha normalar qabul qilingan . Jumladan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9- yanvardagi “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida” gi PF-5618-sonli farmonlari qabul qilinga bo‘lib, unga muvofiq:

Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish konsepsiyasi va Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish konsepsiyasini samarali amalga oshirish bo‘yicha “Yo‘l xaritasi” tasdiqlangan.

Farmonda hozirgi zamonda huquqiy madaniyatni shakllantirishda quyidagi to‘siqlarimiz borligi aniq ko‘rsatib o‘tilgan:

birinchidan, jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish ishlari tizimli va uzviy tashkil etilmayapti. Jamiyatda, oilada, mahallada, ta‘lim muassasalarida va tashkilotlarda huquqiy axborotlarni yetkazishning ta‘sirchan mexanizmi mavjud emas. Shaxsiy manfaatlar hamda jamiyat manfaatlari o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlash g‘oyalari aholi, ayniqsa, davlat xizmatchilari ongiga yetarli darajada singdirilmayapti;

ikkinchidan, uzluksiz ta‘lim tizimida ta‘lim jarayonlari huquqiy tarbiya bilan uyg‘un olib borilmayapti, aholi, ayniqsa, yoshlarning huquqiy madaniyatini

shakllantirishda o'zbek xalqining tarixi, dini, urf-odatlari, milliy qadriyatlariga tayanilmayapti;

uchinchidan, huquqiy madaniyatni yuksaltirishga doir tadbirlarni tashkil etishda nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan samarali hamkorlik tizimi yaratilmagan, ijtimoiy sheriklik prinsipi asosida ishlar tashkil etilmagan;

to'rtinchidan, yoshlarning huquqiy tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarga nisbatan huquqiy immunitetni shakllantirishning aniq maqsadli chora-tadbirlari belgilanmagan;

beshinchidan, jamiyatda manzilli huquqiy targ'ibot tadbirlarini tashkil etishda va amalga oshirishda davlat organlari va boshqa sohaviy xizmatlarning faol ishtiroki ta'minlanmayapti, bu borada yuqori natijadorlik va samaradorlik ko'zga tashlanmayapti;

oltinchidan, huquqiy tadbirlar hamon an'anaviy usullarda, oddiy uchrashuvlarni o'tkazish yo'li bilan amalga oshirilmoqda, bu borada targ'ibotning innovatsion usullaridan, shu jumladan, veb-texnologiyalardan foydalanilmayapti, huquqiy yo'nalishdagi veb-saytlar yetarli emas;

yettinchidan, huquqiy savodxonlikni oshirishga qaratilgan loyihalarni rag'batlantirishning huquqiy mexanizmlari mavjud emas, bu borada tadbirlar nomigagina tashkil etilmoqda, huquqiy bilimlarni yuksaltirish bo'yicha huquqiy adabiyotlarni chop etish va tarqatish, ilmiy izlanishlarni olib borish ishlari samarasiz amalga oshirilmoqda.

Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirishdagi mavjud muammo va kamchiliklar "Yuksak huquqiy madaniyat — mamlakat taraqqiyoti kafolati" degan g'oya ostida Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish konsepsiyasini (keyingi o'rinlarda — Konsepsiya) qabul qilish va amalga oshirishni taqozo etmoqda.

Ushbu muammolarni bartaraf etish va huquqiy tarbiya va madaniyatni rivijlantirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 12.05.2022 yildagi 259-son qarori bilan 2022-2023 yillarda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi. Unaga ko'ra:

2022-2023 yillarda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi quyidagilarni nazarda tutadi:

- oilada va ta'lim muassasalarida huquqiy tarbiyani shakllantirish va huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar:
 - notinchlik va zo'ravonlikning bolalar tarbiyasidagi salbiy oqibatlarini haqida ma'lumot yetkazish va ularning oldini olish;

- oliy ta'lim muassasalari hamda kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish o'quv markazlarida inson huquqlari, ayollar huquqlari, bola huquqlari o'quv kurslarini tashkil etish;
- ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlariga imtiyozlar va moddiy yordam berish masalalari bo'yicha axborot-targ'ibot ishlari va boshqalar;
- davlat organlari va tashkilotlari xodimlarining huquqiy madaniyatini yuksaltirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar:
 - "Huquqiy savodxonlik oyligi", "Korrupsiyaga qarshi kurashish oyligi" va "Konstitutsiyaviy huquq oyligi"ni o'tkazish;
 - huquqiy savodxonlikka oid minimal talablar bo'yicha o'qitish va ularning huquqiy bilimlarini baholash va boshqalar;
- aholi barcha qatlamlarining huquqiy madaniyatini yuksaltirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar:
 - "bepul huquqiy maslahat bilan har bir uyga" loyihasi;
 - nogironligi bo'lgan shaxslar uchun xayriya aksiyalari;
 - murojaatlarni tahlil qilish va tahlil natijasiga ko'ra manzilli huquqiy targ'ibot va boshqalar;
- jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirishda huquqiy targ'ibotning innovatsion usullarini joriy qilish, shuningdek, OAVning rolini kuchaytirish:
 - videoroliklar tasvirga olish hamda OAV va ijtimoiy tarmoqlar orqali keng tarqatish;
 - aholi va tadbirkorlik sub'yektlariga huquqiy masalalar bo'yicha yechimlarni beruvchi portallarni huquqiy mavzudagi materiallar bilan boyitish;
 - "Huquqiy axborot" telegram kanali qamrovini kengaytirish va boshqalar;
- yuridik ta'limni, shuningdek, yuridik kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini rivojlantirish, huquqiy madaniyatni yuksaltirishning ilmiy asoslarini tadqiq etish (yuridik oliy ta'lim muassasalari o'quv dasturlariga "Tazyiq va zo'rvonlikdan jabr ko'rgan xotin-qizlar bilan ishlash" mavzusini kiritish; yuridik sohada ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirib kelayotgan tadqiqotchilar uchun onlayn xizmatlarni ko'rsatish imkonini beruvchi elektron platforma yaratish).

Darhaqiqat inson qachon o'zini erkin his qiladi, qachonki inson qonun himoyasida ekanligiga ishonchi komil bo'lsa, boshqa shaxs yoki davlat uning huquqlarini buzmasligini, buzsa- davlatning majburlov kuchi ishlashini va huquq normalarining hammaqamga (kim bo'lishida qat'iy nazar) nisbatan bir xil ishlashini ijtimoiy muhitda ko'rsa va idrok qilsa.

MUHOKAMA

Yuqoridagi 2022-2023 yillarda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi-bu shunchaki umumiy yondashuv emas, balki jamiyatdagi turli toifa vakillarining huquqiy ongi va madaniyatini rivojlantirish uchun alohida-alohida ishlash kerakligini ko'rsatgan qaror bo'lib qabul qilindi.

Jumladan:

- oilada va ta'lim muassasalarida huquqiy tarbiyani shakllantirish va huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar:

-davlat organlari va tashkilotlari xodimlarining huquqiy madaniyatini yuksaltirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar:

-aholi barcha qatlamlarining huquqiy madaniyatini yuksaltirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar:

-jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirishda huquqiy targ'ibotning innovatsion usullarini joriy qilish, shuningdek, OAVning rolini kuchaytirish.

Ko'rinib turgandek aholini umumiy 4 toifaga ajratilayabti va ular bilan alohida ishlarni tashkil etish kerakligi bo'yicha vazifalar belgilanayabti. Misol uchun aholi barcha qatlamlarining huquqiy madaniyatini yuksaltirish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar quyidagilarni nazarda tutayabdi:

- "bepul huquqiy maslahat bilan har bir uyga" loyihasi;

- nogironligi bo'lgan shaxslar uchun xayriya aksiyalari;

- murojaatlarni tahlil qilish va tahlil natijasiga ko'ra manzilli huquqiy targ'ibot va boshqalar;

- "Huquqiy savodxonlik oyligi", "Korrupsiyaga qarshi kurashish oyligi" va "Konstitutsiyaviy huquq oyligi"ni o'tkazish;

- huquqiy savodxonlikka oid minimal talablar bo'yicha o'qitish va ularning huquqiy bilimlarini baholash va boshqalar belgilab berilgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, hech qaysi davlat fuqarolarining huquqiy ongi va madaniyatini rivojlantirmasdan turib, o'zining maqsadi bo'lgan fuqarolik jamiyatini qurolgan emas. Fuqarolik jamiyatini qurish uchun aholining turli qatlamlari bilan alohida ishlash va uning uzluksizligini ta'minlash talab qilinadi. Avvalo ta'lim muassasalarida o'quvchi yoshlar bilan ishlash uchun oila hamkorligi kerak bo'ladi. Ya'ni maktabda boshqacha huquqiy tarbiya oilada boshqacha huquqiy tarbiya berilsa, o'quvchi yoshlarda huquqiy negilizm va huquqiy idealizm shakllanadi.

Undan tashqari shaxsiy o'rnak shakllanishi kerak. Ya'ni eskitdan bir gap bor "Qush uyasida ko'rganini qiladi" degan. Nazariy olgan bilimlar amaliyot va amalga

to‘g‘ri kelmasa, albatta amalga qarab ish ko‘riladi. Buning uchun tarbiya beruvchilar bilan ham ishlash va ularga alohida yondashuv talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi – T 2021 yil
 2. X.T.Odilqoriyev- Davlat va huquq nazariyasi darslik–Toshkent: 2018. – 480-510 b.
 3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9- yanvardagi “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida” gi PF-5618-sonli farmoni
 4. Vazirlar mahkamasining “2022-2023-yillarda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo‘yicha chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to‘g‘risida” qarori
4. Internet ma`lumotlari.

JAMOATCHILIK NAZORATI INSTITUTINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING ASOSIY TENDENSIYALARI

Jahonov Shohruh Shuhrat o'g'li,

Toshkent davlat yuridik universiteti mustaqil izlanuvchisi

e-mail: jahonovshohruh@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada jamoatchilik institutining shakllanishi va rivojlanishining asosiy tendensiyalari tahlil qilingan. Bundan tashqari, rivojlanish bosqichini turli davrlarga ajratib o'rgangan olimlarning fikrlari va qarashlari tahlil qilingan. jamoatchilik nazorati ijtimoiy sohaning o'zini o'zi tartibga solish usuli hisoblanadi. Ushbu usul tartib va barqarorlikni ta'minlash uchun huquqiy normalar yordamida va tizimning tarkibiy qismlari orqali amalga oshiriladi. Jamoatchilik nazoratining mohiyati, mazmuni va yo'nalishi ushbu ijtimoiy tizimning mohiyati va turi bilan belgilanadi. Jamoatchilik nazorati ibtidoiy, arxaik jamiyatlarda hozirgi rivojlangan sanoat jamiyatlariga qaraganda butunlay boshqacha bo'lgan. Arxaik jamiyatlarda bu oddiy kechgan bo'lsa, sanoat jamiyatlarida esa murakkablashib boradi. Jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy mexanizmlardan biri bo'lgan davlat nazorati mamlakatning barqaror rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga, jamiyat, uning fuqarolik institutlari va barcha fuqarolar davlat va hokimiyat faoliyatini jamoatchilik nazorati orqali, mavjud ijtimoiy normalar, qadriyatlar, huquqiy normalardan foydalangan holda nazorat qiladi. Jamoat tashkilotlari davlat hokimiyati organlari bilan birgalikda davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyati ustidan nazoratni, zarur hollarda esa jamoatchilik nazoratini amalga oshirishi mumkin. Bu ikki holat bir-biriga zid emas. Shuningdek, davlat boshqaruvining shaffof mexanizmini yaratish uchun jamoatchilik nazorati adekvat bo'lishini ta'minlash zarur bo'ladi.

Kalit soʻzlar: jamoatchilik nazorati, OAV, jamiyat, shaxs, demokratiya, rivojlanish bosqichi.

THE MAIN TRENDS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF PUBLIC CONTROL

Jahanov Shahrukh Shuhrat ugli,

Tashkent State Law University

independent researcher

Abstract. The article analyzes the main trends in the formation and development of public institutions. In addition, the opinions and views of scientists who studied the development stage into different periods were analyzed. public control is a method of self-regulation of the social sphere. This method is implemented with the help of legal norms and components of the system to ensure order and stability. The nature, content and direction of public control is determined by the nature and type of this social system. Public control in primitive, archaic societies was completely different than in today's advanced industrial societies. In archaic societies it was simple, but in industrial societies it becomes more complicated. State control, which is one of the main mechanisms regulating the relations between society and the individual, plays an important role in the sustainable development of the country. At the same time, society, its civil institutions and all citizens control the activities of the state and authorities through public control, using existing social norms, values, and legal norms. Public organizations, together with state authorities, can exercise control over the activities of state authorities and management bodies, and in necessary cases, public control. These two situations are not mutually exclusive. Also, to create a transparent mechanism of public administration, it will be necessary to ensure adequate public control.

Key words: public control, mass media, society, individual, democracy, stage of development.

KIRISH

Inson huquq va erkinliklari oliy qadriyat boʻlgan insonparvar demokratik huquqiy davlatning asosiy vazifasi fuqarolar va jamoat birlashmalarini (nodavlat notijorat tashkilotlari, partiyalar, ommaviy axborot vositalari, kasaba uyushmalari, jamoat birlashmalar) himoya qilishdan iborat. Fuqaro va davlat oʻrtasidagi aloqani amalga oshiruvchi, davlat hokimiyatini suiisteʼmol qilishga yoʻl qoʻymaydigan

fuqarolik jamiyatini har tomonlama rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish huquqiy demokratik davlatning asosiy vazifasidir.

Dunyodagi ko'plab ilmiy tadqiqot institutlari va analitik markazlar tomonidan davlat va jamiyat munosabatlarida jamoatchilik nazoratini ta'minlash, uning ijtimoiy-siyosiy ahamiyatini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, AQShdagi J. Kin nomidagi demokratiyani o'rganish Markazi, Germaniyadagi Korporativ fuqarolik jamiyati Markazi, Finlandiyadagi Jamoatchilik nazoratini o'rganish Markazi va boshqa tadqiqot markazlarida jamoatchilik nazorati public advocacy (xalq himoyasi), public watch (jamoatchilik nazorati) yo'nalishida o'rganilmoqda. Ularda jamoatchilik nazoratini fuqarolar, fuqarolik jamiyati institutlari, OAV orqali ta'minlanish mexanizmlari, samaradorlik mezonlari va istiqbollari tadqiq qilinmoqda [1].

Davlat hokimiyati organlarining faoliyati ustidan kuchli jamoatchilik nazoratining o'rnatilganligi kuchli fuqarolik jamiyatining eng muhim shartlaridan biridir. Binobarin, fuqarolik jamiyatini shakllantirishda fuqarolar faolligi, ijtimoiy hodisalarga befarq bo'lmaslik, har bir davlat xizmatchisi o'zini jamoatchilik nazorati ostida ekanligini chuqur his etish muhim ahamiyatga ega.

Jamoatchilik nazoratiga doir konsepsiyalarning ilmiy-nazariy asoslari XVIII-XX asrlardayoq shakllangan bo'lsa-da, ilmiy hamjamiyatning fuqarolik jamiyatining vujudga kelishi va uning hokimiyat institutlariga ta'sirini o'rganishga qiziqishi ancha oldin paydo bo'lgan. Bu borada fuqarolik jamiyati hamda uning nazorat funksiyalari borasidagi talqinlar hamda mulohazalar muhim ilmiy-amaliy qiymatga ega. Antik davrdayoq Aflotunning "Davlat" asarida davlat qurilishining turli shakllari nuqtayi nazaridan xususiylik va ijtimoiylik nisbatlarini ko'rib chiqilgani, Arastuning davlat va jamiyat munosabatlariga doir qarashlari masalaning uzoq tarixga ega ekanini va jamoatchilik nazoratiga oid qarashlarning ilk kurtaklari Antik davrlarga borib taqalishini ko'rsatadi.

Jamoatchilik nazorati borasidagi dastlabki tasavvurlar ilk davlatchilikning vujudga kelishi va ularning jamiyat bilan munosabatlariga borib taqaladi. Jumladan, Forobiyning fozil jamiyat haqidagi konsepsiyasida fuqarolarning davlat hokimiyati foliyatidagi ishtiroki va nazoratiga doir salmoqli fikrlar uchraydi. Jamoatchilik nazorati siyosiy tartibot doirasida Sh.L. Monteskye, T. Gobbs, J. Lokk kabi mutafakkirlar tomonidan ilk bor ilmiy asosda izohlangan bo'lib, hokimiyat fuqarolar tomonidan nazorat qilinishidagi me'yorlarga e'tibor qaratdilar [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Maqolada tarixiylik, mantiqiy, analiz va sintez, qiyosiy tahlil, prognozlash kabi usullar hamda tizimli, funksional yondashuvlardan foydalanilgan.

NATIJALAR

Jamoatchilik nazorati uzoq tarixga ega bo'lsa-da, uni fanga ilmiy tushuncha sifatida ijtimoiy psixologiya asoschilaridan biri T. Tard kiritgan. Uning talqinida bu tushuncha huquqbuzarning xulq-atvorini normaga qaytarish uchun qo'llaniladigan usullar majmuasini nazarda tutadi. Keyinchalik bu tushunchaning ma'nosi ancha kengaydi. Bunday kengayish amerikalik sotsiologlar E. Ross va R. Parkning tadqiqotlari tufayli yuzaga keldi. Ularning talqinida jamoatchilik nazorati deganda shaxsning xulq-atvorini ijtimoiy me'yorlarga muvofiqlashtirish maqsadida unga ko'rsatiladigan ta'sir tushuniladi [1].

Jamoatchilik nazorati ijtimoiy sohaning o'zini o'zi tartibga solish usuli hisoblanadi. Ushbu usul tartib va barqarorlikni ta'minlash uchun huquqiy normalar yordamida va tizimning tarkibiy qismlari orqali amalga oshiriladi. Jamoatchilik nazoratining mohiyati, mazmuni va yo'nalishi ushbu ijtimoiy tizimning mohiyati va turi bilan belgilanadi. Jamoatchilik nazorati ibtidoiy, arxaik jamiyatlarda hozirgi rivojlangan sanoat jamiyatlariga qaraganda butunlay boshqacha bo'lgan. Arxaik jamiyatlarda bu oddiy kechgan bo'lsa, sanoat jamiyatlarida esa murakkablashib boradi.

J.J. Russo "ijtimoiy shartnoma" konsepsiyasini ilgari surar ekan, u davlat tomonidan hokimiyat vakolatlari xalq manfaatlarini hisobga olmagan holda qo'llaniladigan bo'lsa, ijtimoiy shartnomaga rioya qilmaslik kuzatilishini aytib o'tgan. V. Gegel fikricha, jamoatchilik manfaatlarining himoya qilinishi va davlatda tartibni saqlash fuqarolarni hokimiyat vakillari o'zboshimchaliklari va noqonuniy harakatlaridan himoya qilishini ta'minlaydi. D. Tard "jamoatchilik nazorati" tushunchasini ilmiy muomalaga kiritib, o'z qarashlarida jamiyat hukumatsiz mavjud bo'la olmasligi, lekin mavjud qonunlar fuqarolarga hukumat faoliyati ustidan nazorat olib borish imkoniyati berishini ta'kidlaydi [1].

E. Tofler, D. Bell kabi olimlar insoniyatning asta sekin axborotlashgan jamiyatga o'tib borishi, bunda ommaviy axborot vositalarining o'rnini, axborotlashgan jamiyatning uch holati, axborot jamiyatining o'ziga xos xususiyatlari, jamiyatdagi ommaviy axborot vositalarining o'rnini va ommaviy axborot vositalarining mohiyatiga ta'sir ko'rsatadigan texnologik o'zgarishlar haqida yozadilar [1].

Davlat nazorati funksiyalari ustidan jamoatchilik nazoratining ustuvorligi va muhimligini ta'kidlab, Respublikaning Birinchi Prezidenti I.A. Jumladan, Karimov "Unutmaylikki, biz davlatning nazorat funksiyalarini qanchalik kuchaytirsak, nazorat bilan shug'ullanuvchi davlat tuzilmalari va organlari qancha ko'p bo'lsa, mansabdor shaxslar o'rtasida zo'ravonlik, korrupsiya shunchalik kuchayadi", dedi. Binobarin, biz jamoatchilik nazoratini, davlat faoliyati, jumladan, uning kuch tuzilmalari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak. Boshqa yo'l yo'q" [2].

Shu munosabat bilan fuqarolik jamiyatining turli institutlari tomonidan jamoatchilik nazoratining mohiyati, mazmuni va shakllari tahlili, jamoatchilik nazorati tushunchasi, subyektlar doirasi, uning nazorat obyektlari, nazorat shakllari va usullari hamda qanday hollarda u amalga oshirilishi lozimligi o'rganiladi. Nazariy va amaliy masalalarni o'rganish olimlar oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Shu bois bu masalalar tadqiqot obyekti sifatida ma'lum darajada mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan o'rganilmoqda [3].

Shuni ta'kidlash kerakki, jamoatchilik nazorati instituti jamiyatda bu nazoratga biriktirilgan aniq tizim, organlar, resurslarning yo'qligi sababli nisbatan mavhum tushuncha bo'lib ko'rinsa-da, ijtimoiy haqiqatda ushbu institutning fuqarolik jamiyatidagi o'rni va ahamiyati katta ahamiyatga ega.

Ilmiy adabiyotlarda jamoatchilik nazorati instituti turlicha talqin qilinadi. Xususan, rus olimi A.V. Sokolovning fikricha, davlat hokimiyati organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati demokratiyaning asosiy xususiyati va davlat hokimiyati organlari faoliyatidan jamoatchilikni xabardor qilish jarayonidir[4].

B.I. Ismoilovning fikricha, jamoatchilik nazorati deganda fuqarolik jamiyati institutlarining O'zbekiston Respublikasi fuqarolari va ularning birlashmalari, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari ustidan nazorati tushuniladi[4].

T. Do'stjonov va S. Hasanovlar jamoatchilik nazorati fuqarolik jamiyatini shakllantirish va to'g'ri tashkil etishning asosiy institutlaridan biri ekanligi ta'kidlab, kengroq ma'noda ta'riflaydi, ya'ni "Jamoatchilik nazorati – bu fuqarolarning davlat hokimiyati, boshqaruvi organlari, ularning birlashmalari va o'zini o'zi boshqarish organlari, fuqarolik jamiyatining boshqa tuzilmalari (institutlari), shuningdek davlat va nodavlat organlari tarkibida tuziladigan jamoat organlari ustidan qonun doirasida nazorat qilishdir" [5].

Ularning fikricha, jamoatchilik nazorati jamiyatda barqaror ijtimoiy adolatga erishishda shaxs, jamiyat va davlatning mutanosibligi, tengligi, va o'zaro javobgarligining asosiy omilidir. Bu institut inson huquq va erkinliklarining nafaqat davlat tomonidan kafolatlanishini, balki ularning davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatida ustuvorligini ta'minlaydi, jamoatchilik nazoratining mavjudligi esa siyosiy hokimiyatning xalq qo'lida ekanligidan dalolat beradi[5].

Biroq B.I. Ismoilov to'g'ri ta'kidlaganidek, jamoatchilik nazorati fuqarolik jamiyati institutlari bilan markaziy davlat hokimiyati va mahalliy davlat hokimiyati organlarining o'zaro hamkorligining muhim shakllaridan biridir.

A.V. Sokolovning yuqoridagi shakllar ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish, o'z navbatida, muayyan shart-sharoitlarning mavjudligini taqozo etadi, deb hisoblaydi. Bular: axborot olish huquqi kafolatlanishi; fuqarolik jamiyati institutlarining mavjudligi; davlat organlari faoliyatini demokratik tamoyillar asosida

olib borish; mustaqil ommaviy axborot vositalarining mavjudligi va boshqalar[6]. Darhaqiqat, bu omillar jamoatchilikka davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatini xolisona baholash imkonini beradi.

Bunda, o‘z navbatida, jamoatchilik nazoratini kim yoki qanday tuzilma va subyektlar amalga oshirishi mumkin, degan haqli savol tug‘iladi. Amaldagi qonunchilikda jamoatchilik nazorati subyektlari doirasi belgilab qo‘yilgan bo‘lib, unga ko‘ra jamoatchilik nazoratining eng ko‘p tan olingan subyektlari: fuqarolar va ularning guruhlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, jamoat birlashmalari, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, siyosiy partiyalar va ommaviy axborot vositalari, turli davlat hokimiyati organlari huzuridagi jamoat kengashlari va boshqalar.

Fuqarolik jamiyatida davlat hokimiyati Konstitutsiya va qonunlar bilan tizginlanib, davlat, uning organlari va mansabdor shaxslari keng jamoatchilik nazorati ostida faoliyat yuritadilar. Boshqacha aytganda, davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini amalga oshirish fuqarolik jamiyatini shakllantirishning zaruriy shartlaridan biridir. Ayniqsa, jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, uni isloh etish va modernizatsiya qilish, hayotimizning barcha sohalarida liberallashtirish jarayonlarini jadallashtirish, qonunlar ijrosini ta‘minlashda davlat hokimiyati organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini ta‘minlash o‘ta muhim[7].

Bunday nazoratning zarurligi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi mazmunidan ham kelib chiqadi: “Davlat xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas‘uldirlar” (2-modda). Ushbu konstitutsiyaviy normaning amalga oshirilishi xalqning doimiy nazoratida bo‘lishi lozim.

Bizning fikrimizcha, jamoatchilik nazorati kuchli fuqarolik jamiyatining belgilaridan biri bo‘lib, fuqarolik jamiyati institutlari, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, ularning mansabdor shaxslari faoliyatini qonuniylik nuqtayi nazaridan keng jamoatchilik tomonidan muntazam nazorat qilib borish demakdir. Bunday nazorat, odatda, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, ularning mansabdor shaxslari faoliyatini tahlil qilish, masala yuzasidan jamoatchilik fikrini o‘rganish, shakllantirish, baholash va ifodalash orqali namoyon bo‘ladi.

MUHOKAMA

Jamoatchilik nazoratining turli ta‘riflari mavjud. Jamoatchilik nazoratining asosiy belgilarini qamrab oluvchi quyidagi ta‘rifdan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi: “Jamoatchilik nazorati – bu jamoat birlashmalarining davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining amaldagi qonunchilikka muvofiqligini aniqlash va baholash bo‘yicha faoliyati” [8].

Jamoatchilik nazorati fuqarolik jamiyati institutlarining shakllanishi va rivojlanishi bilan birgalikda rivojlanadi. Fuqarolik jamiyati rivojlanib borayotgani sari

jamoatchilik nazorati uchun imkoniyatlar va istiqbollar kengayib bormoqda. Boshqa tomondan, jamoatchilik nazoratining qanchalik yuqori suratlarda rivojlanishi fuqarolik jamiyati institutlarining ham shunchalik rivojlanishiga olib keladi. Jamoatchilik nazoratining keng tarqalganligini fuqarolik jamiyatisiz tasavvur etib bo'lmaganidek, fuqarolik jamiyatining taraqqiyotini ham jamoatchilik nazoratisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Huquqshunos Sh.G'. Bafayev o'zining "O'zbekistonda jamoatchilik nazoratiga oid qonunchilik normalarini takomillashtirish", deb nomlangan dissertatsiyasida O'zbekistonda jamoatchilik nazoratining vujudga kelishi va rivojlanishini to'rtta katta bosqichga bo'ladi [8].

Birinchi bosqich (1991–2000-yillar), haqli ravishda, O'zbekiston Respublikasida milliy davlatchilikning shakllanish bosqichi deb nomlangan. Ushbu bosqich, asosan, "kuchli davlat" tushunchasi bilan tavsiflanadi, unda davlat suverenitetini mustahkamlash va mamlakatning hududiy yaxlitligini ta'minlashga qaratilgan qonunlar qabul qilingan. Davlat, asosiy islohotchi sifatida, islohotlar taqdiri uchun barcha mas'uliyatni o'z zimmasiga oldi va shuning uchun rivojlanishning ushbu bosqichida davlatning nazorat funksiyalari kuchaydi.

Shu bilan birga, ushbu bosqichda mamlakatda vujudga kelayotgan fuqarolik jamiyati va jamoatchilik nazoratining huquqiy asoslari yaratildi. Xususan, bu davrda O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi, "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi, "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi, "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi, "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonunlari qabul qilindi. Muallif fikricha, aynan shu bosqichda, turli xil siyosiy institutlar, mafkuralar va qarashlarga asoslangan yangi demokratik siyosiy tizimning asoslari, shuningdek, fuqarolarning davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda keng ishtirok etishlari uchun shart-sharoitlar yaratilgan.

Ikkinchi bosqich (2001–2010-yillar) O'zbekistonda "kuchli davlatdan – kuchli fuqarolik jamiyati"ga o'tish prinsipi asosida fuqarolik jamiyati asoslarining shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'liq.

Ushbu bosqichdagi qabul qilingan: O'zbekiston Respublikasining "Referendum yakunlari va davlat hokimiyatini tashkil etishning asosiy prinsiplari to'g'risida"gi, "Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy qonunlari, "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi, "Fuqarolarning murojaatlari to'g'risida"gi (yangi tahrirda), "Jamoat fondlari to'g'risida"gi, "Axborotlashtirish to'g'risida"gi, "Fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqoli) va uning maslahatchilarini saylash to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasi Savdo-

sanoat palatasi to‘g‘risida”gi, “Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to‘g‘risida”gi, “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”gi, va boshqa bir qator qonunlar bilan aynan jamoatchilik nazoratining huquqiy asosi yaratildi.

Uchinchi bosqich (2011–2016-yillar) mamlakatda fuqarolik jamiyati rivojlanishi va demokratik islohotlarning chuqurlashuvi bilan tavsiflanib, jamoatchilik nazoratining huquqiy asoslari yaratildi. Bu bosqichda nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari ijtimoiy sheriklik va jamoatchilik nazoratini amalga oshirishini tartibga soluvchi normativ-huquqiy asos kuchaytirildi.

To‘rtinchi bosqich 2017-yildan boshlanib, bugungi kungacha davom etayotgan bo‘lib, bu chinakam ma’noda jamoatchilik nazoratining rivojlanishidagi muhim bosqich hisoblanib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan e’tirof etilgan “xalq davlat organlariga emas, balki davlat idoralari xalqqa xizmat qilishi kerak” tamoyili doirasida amalga oshirilmoqda. Dissertantning fikricha, ushbu falsafiy konsepsiya 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasining mohiyatini tashkil etib, uning doirasida O‘zbekiston Respublikasining “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilindi.

Jamoatchilik nazoratining samaradorligi fuqarolarning bu jarayonlarga safarbarlik darajasining pastligi va jamoatchilik manfaatlarining sust ifoda etilishi bilan bog‘liq emas. Jamoatchilik nazorati funksiyalari fuqarolik jamiyatining o‘ziga xos funksiyalari sohasiga to‘la mos keladi. Chunki me‘yoriy-huquqiy bazaning zaifligi va jamoatchilik nazorati institutiga nisbatan ishonchning pastligi nodavlat sektorning faol emasligini anglatmaydi [9]. Jamoatchilik nazorati samaradorligi bir qator omillar bilan belgilanadi: aholining fuqarolik jamiyatiga munosabati, keng jamoatchilikning jamoatchilik nazoratiga jalb etilishi, aholining siyosiy madaniyat darajasi va davlat hokimiyati organlari bilan o‘zaro munosabatlarning tabiati. Jamoatchilik nazorati mexanizmlari ishining yetarlicha shaffof emasligi, amaldagi jamoatchilik nazorati subyektlariga nisbatan ishonchsizlik, ommaviy norozilik ko‘rinishlarining paydo bo‘lishi uchun asos bo‘lishi mumkin. Masalan, odamlarning korrupsiyaga qarshi harakatlari to‘lqini, mansabdorlarning axloqsizligi, oylik ish haqi va shu kabi voqealar ijtimoiy tarmoqlar va ayrim ommaviy axborot vositalarida tez-tez aks sado berib turadi.

XULOSA

Biz ham yuqoridagi fikrlarga qo‘shilgan holda jamoatchilik nazoratining rivojlanish tendensiyasini to‘rtta bosqichga bo‘lish to‘g‘ri deb hisoblaymiz. Shuningdek, fuqarolik jamiyati jamoatchilik nazoratini rivojlantirish uchun imkoniyatlar yaratayotganining asosiy maqsadi chinakam mustaqil, samarali va xolis jamoatchilik nazoratini faqat siyosiy, iqtisodiy jihatdan erkin fuqarolar va ularning birlashmalari amalga oshirishi mumkin.

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va modernizatsiya sharoitidagi bunday o'zgarishlar jamoatchilik nazorati mazmunida ham o'z ifodasini topmoqda. Demak, faoliyat subyekti bo'lgan har bir shaxs o'z zimmasiga ma'lum majburiyatlarni olish bilan birga, boshqalardan, davlat organlaridan ham o'z majburiyatlarini bajarishni talab qilishi mumkin.

Yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkinki, jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy mexanizmlardan biri bo'lgan davlat nazorati mamlakatning barqaror rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga, jamiyat, uning fuqarolik institutlari va barcha fuqarolar davlat va hokimiyat faoliyatini jamoatchilik nazorati orqali, mavjud ijtimoiy normalar, qadriyatlar, huquqiy normalardan foydalangan holda nazorat qiladi. Jamoat tashkilotlari davlat hokimiyati organlari bilan birgalikda davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyati ustidan nazoratni, zarur hollarda esa jamoatchilik nazoratini amalga oshirishi mumkin. Bu ikki holat bir-biriga zid emas. Shuningdek, davlat boshqaruvining shaffof mexanizmini yaratish uchun jamoatchilik nazorati adekvat bo'lishini ta'minlash zarur bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Зоирова М.Н. (2021). Жамоатчилик назоратида оммавий ахборот воситаларининг ролини ошириш механизмлари. номзод...дис.автореф. – Тошкент,
2. Каримов И.А. (2003). Биз танлаган йўл – демократик таракқиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. – Тошкент: Ўзбекистон.
3. Лепехин В. (1999). Гражданское общество, гражданская позиция и СМИ // Роль прессы в формировании в России гражданского общества. –М.
4. Т.Дўстжонов. С Ҳасанов. (2004). Ўзбекистон демократик тарққиёт йўлида. – Тошкент: Тошкент Молия институти,
5. Исмоилов Б.И. (2007). Давлат фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг амалий жиҳатлари / Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш масалалари: назария ва амалиёт // Илмий-амалий конференция материаллари. –Тошкент: ТДЮИ.
6. Соколов А.В. Механизмы и принципы информирования о деятельности органов власти и управления // СМИ в информационном взаимодействии власти и общества. Материалы всероссийской
7. О'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi (32,35,58 moddalar),
8. Бафаев Ш.Г. (2021). Совершенствование законодательных норм об общественном контроле в Узбекистане. номзод...дис.автореф. –Тошкент.
9. Jahonov Sh.Sh. (2022). Jamoatchilik nazoratini amalga oshirishda elektron ommaviy axborot vositalari ishtirokining tashkiliy-huquqiy asoslari. “Ўзбекистон

ва БМТ: ўзаро ҳамкорлик ва барқарор тараққиёт” Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: Юристлар малакасини ошириш маркази.

KÓRKEM TEKSTTE QAĦARMAN PORTRETIN SÁWLELENDIRIWSHI LAQAPLAR

Jiemuratova Feruza

Berdaq atındađı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Lingvistika:Qaraqalpaq tili tálim bađdarı 2-kurs magistrantı
Ilimiy basshı: f.i.k, docent **Sh.Allaniyazova**

ANNOTACIYA

Bul maqalada kórkem tekstte qaharman portretin sáwlelendiriwshi laqaplar haqqında sóz etiledi.

Tayanış sózler: leksika, lingvopoetika, kórkem tekst, laqap, portret

Ádebiy til ulıwma xalıqlıq sóylew tiliniń kórkem sóz sheberleri tárepinen qayta islengen, dóretiwshilik bađdarında bayıtılğan túri. Xalıqtıń sóz mádeniyatınıń jetilisen joqarđı jemisi. Kórkem sóz sheberleri usı dóretiwshilik processti basqarıp hám rawajlandırıp baradı. İlimpazlar kórkem sóz sheberlerin ulıwma xalıqlıq tildin tillik quralların dóretiwshilik bađdarda qayta isleytuđın laboratoriyađa megzetedi. Sonlıqtan ádebiy shıǵarmalardıń kórkem tilin, ózgesheliklerin izertlew áhmiyetli másele. Ásirese, kórkem shıǵarmanıń obrazlılıđın, estetikalılıđın ashıp beriwde laqaplardıń róli ayrıqsha.

Kórkem shıǵarma leksikası birinshi gezekte sóz sheberliginiń hár túrli kórkem formaların ózine qamtıwshı ayrıqsha sistema bolıp, kórkem shıǵarma tiliniń tiykarđı hám jetekshi komponenti boladı. Kórkem shıǵarma leksikasınıń ózine tán ózgeshelikleri bolsa avtorđın individual stiline baylanıslı. [1;26]

Lingvopoetikanıń tiykarđı máseleleriniń biri – sóz hám obraz, obrazlılıq máselesi.[2;18] Solay eken, jazıwshı shıǵarmanı jáne de ıqshamlastırıw hám qaharmanıń portretin jaratıw ushın laqaplardan paydalanadı. Bunda laqap iyesiniń sırtqı kórinisi, túr-túsi, denesindegi artıq yamasa kemshiligine baylanıslı qoyıladı. Bul arqalı kitap oqıwshısına shıǵarma tásirli hám túsinikli boladı. Mısalı: - Sizdi dúkanda kórdik-đo, eki bastan, - dedi. Bul bađanađı «dúkanshını irkpe» dep baqırđan **Abilla tompaq** eken. [4;104] Tompaq sózi ádette tolıq, semiz adamlarđa qarata qollanıladı. Demek, jazıwshı da qaharman portretin anıq kórsetiw ushın tompaq laqabınan paydalanđan.

Qaraqalpaq tili laqaplarǵa júda bay. Olar xalıq govorlarında, xalıqtıń kúndelikli sóylew barısında, sonday-aq qaraqalpaq folklorında ushırasadı. Laqaplardı úyreniw onomastika ushın qızıqlı material bola aladı. Ásirese, túrli allegoriyalarda, jasırın frazalarda laqaplardıń stillik waziypaları hám mánileri ayqın júzege shıǵadı.[4;12]

Biz maqalamızda, qaharman portretin sáwlelendiriwshi laqaplardı bir neshe toparlarǵa bólip qarawdı maqul kórdik. Olar tómendegishe:

- Adamnıń denesiniń túr-túsine baylanıslı laqaplar (*Joldas qara, Áshir qara, Sayıpnazar sarı, Qurbanbay málle*)
- Adamnıń dene pishimi, júris-turısına baylanıslı laqaplar (*Abilla tompaq, Mádiyar dáw, Bayniyaz iymek, Sozanay sheshey, Begdulla sobılıq*)
- Adam denesiniń kemshiligine baylanıslı laqaplar (*Pirim sholaq, Jumabay sholaq, Juman kelte, Murat hákkelek*)

Laqaplar ádette xalıq tárepinen qoyıladı. Ótykeni, xalıq óziniń arasındaǵı adamlardıń túr-túsine qarap oǵan laqap qoyatuǵın bolǵan. Bunı biz kórkem shıǵarmalarda da jiyi ushıratamız. Mısalı: — Men, mańlayı qattı, **Joldas qararı**, kolxozǵa kiriwge kóndirdim, “ógizińdi, arbańdı bereseń, kireseń, bunıń jóni shundi boladı,” dedim... [5;35] Birinshi bolıp, soyuz qosshı **Áshir qara** keldi, iyegi iymeklew, halına qaramay saltanatın dúzep júretuǵın, otırǵanda keykeyip otratuǵın jigirma bir, jigirma ekilerdegi jigit edi. [5;43] Qashshan pátiyasın berip jiberse de jaǵdayı kelmey óz aldına dúkan asha almay júrgen **Sayıpnazar sarı** degen shákirti bar, barlıq jumıstı sol isleydi. [5;243] Jıllılıqtı jıllılıq penen júrip atırsızlarma?! – degen seseke **Aman sarıǵa** jalt qarap, ırǵıp turǵanı menen Asqarbay nazırqanıńqırap qaradı hám kem salıyqa túrgeldi. [4;185] Bul mısallardan, Joldas qara, Áshir qara, Sayıpnazar sarı, Aman sarı sıyaqlı qaharmanlardıń laqabına qarap, Joldas, Áshir qara túsli, al Sayıpnazar hám Amannıń sarı túsli adam ekenligin kóz aldımızǵa keltiremiz.

Jazıwshı shıǵarmada qaharman portretin jaratıwda onıń obrazlılıǵın arttırıw maqsetinde dene pishimin de esapqa aladı hám kórkemlep bayanlaydı. Mısalı: - Mádiyarsań goy, úshinshi rotada! – dep dawıslap jiberdi. – Komandirdiń naganınan tanıdım-aw! Kel, kóriseyik, qansha jıllar... Ápiw etiń, joldaslar, rotamızdıń on bes jasar qaharmanı edi, dáwdey jigit bolıptı. [5;13] Qarasa, qasındaǵıları mushtay, ózi dindey bolıp, Shotannıń óziniń balashaǵaları menen **Mádiyar dáw** tórde chay ishıp otır.[5;249]

Taslaqtıń ortasına kelgende atı súrnikken eken, adamları shoqalaq qumnıń tasasında ańlıp atırsa kerek, aldında **Bayniyaz iymek**, artında Turdimurat Tájimov, onıń artında taǵı-taǵılar. [4;17]

Uzınlıǵınan sozanay atanǵan **Sozanay sheshey** tórdegi kiyizdiń üstine jańa kórpeshelelerdi silkip salıp qaldıdaǵı, Allambergen shundi yashulısınıń aldınan

shıǵıp, atın jılawlamaǵanına qısqınan qızardı, ele de kóligin jayǵastırıp keliw ushin sırtqa shıǵıp ketti.[5;71] Eńkeyip túskeli *Sozanay-Sozanay*, atın heshkim aytpaǵan soń, *Urqiya* ismin umıtıp baratırǵan keywanı biypárwa kelip edi, esiktiń aldında Shundiý súykimli bolıwǵa bar kúshin salıp, erkelegen kúshiktey jımpańlap júripti.[5;131] Sozanay sheshey Qudaybergen shundiýdiń hayalı bolıp, geyde adamlar atın sorasa Urqiya dep emes Sozanay dep juwap beredi.

Demek, joqarıda keltirilgen mısallardan Mádiyardıń dáwdiń iri deneli, júrisi de dáwge uqsaytuǵınlıǵın, Sozanay shesheydiń boyı uzın hayal ekenligin, al Bayniyaz iymeyip júretuǵınlıǵın kóz aldımızda sáwlelendiremiz.

Soday-aq, adam denesiniń kemshiligi arqalı da laqaplar qollanılatuǵının kóriwimizge boladı. Mısalı: Mınaw patas otırspaqtan tiskinip, “*Jumabay sholaqtıń úyin tawıp alayın, ya Kókózektegi Qonaqbay qazaqtikinde qonarman*” dep, ornınan jańa tura bergeni tórgi ójirelerdiń birinen ıshqınıp allalaǵan hayal dawısı shıqtı. [4;138]

Anaw júrgen *Pirim sholaq,*

Etip júz ol jalaq-julaq,

Salıq dese tayar sol aq,

Bizler ushın qıyın salıq. [6;24]

Bul mısallarda sholaq ayaǵı aqsaq, ya ayaǵınan pútkilley ayrılgan adamǵa qarata ayılǵan hám dóretiwshi tárepinen qaharmanıń portreti sheber súwretlengen.

Mınaw kelip otırǵan sol *Biybaysha kózliniń* balası – Jaqan.[5;39] Kózli biziń tilimizde kózi kórmeytuǵın, kózi ázzi adamǵa ayıladı.

Juwmaqlap aytqanda, biz kórip shıqqan laqaplar kórkem shıǵarmada súwretlenip atırǵan qaharmanlardıń portretin jaratıwda kontekstte tereń mánili hám obrazlı etip sáwlelendiriw quralı bolıp tabıladı. Yaǵnıy shıǵarmanıń tujırımı, ıqsham hám tásirli shıǵıwın támiyinleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Axmedov A. Badiiy asar tilini o'rganish haqida. Jurnal «O'zbek tili va adabiyoti».1990.3-son.
2. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. Нукус-2019, 18-б.
3. Хожалепесова Ю. Прозвище в системе каракалпакской антропонимии. Кон.дисс. Нукус-1995.
4. Сейитов Ш. «Халқабад», III-том, «Қарақалпақстан», Нөкис-1989.
5. Сейитов Ш. «Халқабад», I-том, «Қарақалпақстан», Нөкис-1977.
6. Бердақ. Сайланды шығармалары. «Қарақалпақстан», 1997.

УЎК 594.591.9.595.895

LEUCOZONELLA CORONA НИНГ БИОЭКОЛОГИК ҲУСУСИЯТЛАРИ

Махмуджонов Зафаржон Муроджон ўғли, катта ўқитувчи б.ф.ф.д (PhD),
Хақбердийева Ҳилола Абдусаид қизи, ўқитувчи,
Суюнова Ёдгора Музаффаржон қизи, магистр талаба,
Ғаниев Бахрилло Бахтиёр ўғли, магистр талаба.
Гулистон давлат университети, Гулистон.
z_makhmudjonov@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мақолада *Leucozonella corona* эндем турининг тузилиши, экологик хусусиятлари, тарқалиши ва муҳофаза қилиш чора-тадбирлари ҳақида маълумот берилган.

Leucozonella corona Hygromiidae оиласига мансуб *Leucozonella* авлоди таркибида бўлиб Ўзбекистонда эндем турлардан бири ҳисобланади. Мазкур тур камёб ва йўқолиб бораётган турлардан саналиб муҳофазага муҳтож ҳисобланади. *Leucozonella corona* Schileyko et Rymzhanov, 2010-заиф, табиатан камёб, локал тарқалган, эндемик тур. Чотқол ва Қурама тоғ тизмаларида маълум бир ҳудудларда тарқалган. Денгиз сатҳидан 2000 м баландликда тоғ минтақаси турли хил ён бағирларидаги тош уюмлари остида яшайди. Яшаш жойи хусусиятидан келиб чиқиб мезоксерофил бўлиб асосан озуқа манбаига боғлиқ ҳолда мезофил ва ксерофил шароитга эга бўлган биотопларда яшайди.

Калит сўзлар: ресурс, эндем, муҳофаза, мезоксерофил, чиғаноқ, экология.

ABSTRACT

The article provides information regarding physical and ecological features, distribution of *Leucozonella corona* as well as the conservation methods of this species. *Leucozonella Corona* belongs to Hygromiidae family, and is considered to be an endemic species in Uzbekistan. It has been identified as a rare species on brink of extinction, thus urgent steps to preserve it need to be taken. *Leucozonella Corona* is a 2010-inferior, extremely rare locally spread endemic type. The natural habitat is Chatkal and Kurama mountain chains. It inhabits under rocks in mountainous areas

2000 meters above the sea level. Lives in biotops conditioned with mezophyl and xerophyls as regards its mezoxerobiont nature.

Key words: resource, endem, conservation, mezoxerophyl, shell, ecology

КИРИШ

Ўзбекистон малакофаунасини режали тарзда ўрганиш XX асрнинг 90 йилларидан бошланган бўлиб, ҳозирги вақтда фаунистик тадқиқотларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки, бугунги кунда у ёки бу ҳудудда атроф – муҳитнинг антропоген кучлар таъсирида кескин ўзгариши, биологик хилма-хилликни, ҳамда мавжуд турларини сақлаб қолиш ва ресурслардан оқилона фойдаланишни тақозо етмоқда. Айниқса, унча баланд бўлмаган тоғ ҳудудлари ва адирликларда, жумладан Чотқол ва Қурама тоғларида яйлов сифатида кенг фойдаланиш натижасида, мавжуд ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг тарқалиши ва хилма-хиллигига салбий таъсир етмоқда. Шунга кўра табиий экосистемалар кескин ўзгарган ҳудудларда қориноёкли моллюскаларнинг таксономик таркиби, экологик хусусиятларини ўрганиш ва эндем турларни сақлаб қолиш ҳозирги долзарб муаммолар сарасига киради.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳозирда Ўзбекистон ҳудудида 150 дан ортиқ қуруқлик моллюскалари тарқалган бўлса-да, бироқ ҳозиргача уларнинг биоэкологик хусусиятларига оид маълумотлар етарли эмас, борлари ҳам фрагментар характерга эга [1,2,3,4,5.]. Шулардан фақат 2 тур Ўзбекистон Қизил китобига [6.] киритилиб ва 10га яқин турлар муҳофозага олиш учун тавсия қилинган [7,8.] бўлиб, улар асосан, *Bradybaenidae* ва *Enidae* оила вакилларига мансуб ва *Hugromiidae* оиласи вакилларидан фақатгина *Leucozonella globuliformis* камёб тур сифатида эътироф этилган [9.].

Шунинг учун, уларнинг экологияси ва тарқалшига оид маълумотлар, зарарли турларга қарши курашиш чораларини ишлаб чиқишда, эндем турларни сонини назорат қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Юқоридаги адабиётлар таҳлилидан шундай хулоса қилиш мумкинки, *Hugromiidae* оиласи вакиллари экологияси, тарқалиши ҳамда муҳофаза қилиш чора-тадбирлари ҳақида маълумотнинг камлиги мазкур тадқиқот ишининг долзарблигини белгилаб берган.

Тадқиқот материаллари 2020 - 2022 йилларда Чотқол тоғ тизмаси (Угом-Чотқол давлат табиат миллий боғи ҳудуди, Теракисой дарёси ўрта оқими), Қурама тоғ тизмаси шимолий ён бағирлари (Гўшсой дарёси ўнг ирмоғи; Лашкерак қишлоғи атрофи) ҳудудлардан йиғилган. Материал теришда асосан

А.А.Шилейко методидан фойдаланилди. Материалнинг асосий қисми баҳор ойларида йиғилди. Адир минтақасида апрел ойининг иккинчи ўн кунлигида, Тоғ минтақасида июн ойининг биринчи ўн кунлигида экспедицияларни амалга оширдик. Материал, асосан, қўлда терилди, чунки қўлда терилганда табиий ландшафтларнинг хилма-хил биотопларини тўлиқ ўрганишимизга имконият яратди.

НАТИЖАЛАР

Олиб борилган тадқиқотлар натижасига кўра, табиат ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш Халқаро Иттифоқи (ТМХИ- IUCN) мезонлари [10.] асосида, *Hygromiidae* оиласининг эндем вакилларида бири қуйидаги турни муҳофазага мухтож турлар сифатида қайд этиш мумкин:

Leucozonella corona *Hygromiidae* оиласига мансуб *Leucozonella* авлоди таркибида бўлиб Ўзбекистонда эндем турлардан бири ҳисобланади. Мазкур тур камёб ва йўқолиб бораётган турлардан саналиб муҳофазага мухтож ҳисобланади. Моллюсканинг экологик хусусиятларини ўрганиш, популяция зичлиги аниқлаш, тарқалиш харитасини тузиш, чекловчи омилларни ўрганиш турларни табиатда сақлаб қолиш муҳим аҳамиятга эга.

Leucozonella corona Schileyko et Rymzhanov, 2010-заиф, табиатан камёб, локал тарқалган, эндемик тур (1-расм). Чотқол ва Қурама тоғ тизмаларида маълум бир ҳудудларда тарқалган

1-расм. *L. corona* Совуқбулоқсой ҳавзаси (Қурама тоғ тизмаси) (Асл.).

Материал 13 нусхада бўлиб, Сўқоқ қишлоғи атрофи ва Оқсоқотасой ҳавзаси (Чотқол тоғ тизмаси), Совуқбулоқсой ҳавзаси (Қурама тоғ тизмаси) тош уюмлари остида топилган. Тарқалиш харитаси тузилди(2-расм).

Чиғаноқ ва репродуктив органи тузилиши адабиёт [11] маълумотларига тўлиқ мос келади

Чиғаноқ ўлчамлари: чиғаноқ баландлиги 3,5 - 5 мм, катта диаметри 9,5 - 12,5 мм, кичик диаметри 8,5 - 11,2 мм.

Экологияси. Денгиз сатҳидан 2000 м баландликда тоғ минтақаси турли хил ён бағирларидаги тош уюмлари остида яшайди. Яшаш жойи хусусиятидан келиб

чикиб мезоксерофил бўлиб асосан озуқа манбаига боғлиқ ҳолда мезофил ва ксерофил шароитга эга бўлган биотопларда яшайди.

Биологияси номаълум. Популяциядаги зичлиги 5-10 м² майдонда 1 та учратиш мумкин. Чекловчи омиллар: рекрация даражаси юқорилиги, улар яшайдиган табиий биотоплар-тош уюмлари қурилиш материали сифатида олиб кетилиши натижасида, табиий яшаш жойининг йўқ қилиниши.

МУҲОКАМА

Муҳофаза чоралари: яшаш тарзини мукамалроқ ўрганиш; яшаш жойларини муҳофаза қилиш; заиф, қисқариб бораётган тур ҳисобланиб, 2(VU: R) мақоми билан Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритиш тавсия этилди.

2-расм. *Leucozonella corona* тарқалиш харитаси.

ХУЛОСА

1. Ўзбекистон ҳудудида тарқалган *Leucozonella corona* турининг тарқалиш харитаси тузилди.
2. Ўзбекистон ҳудудининг табиий шароитида *Leucozonella corona* турининг экологик хусусиятлари очиб берилди.
3. *Leucozonella corona* турининг муҳофаза чоралари тавсия этилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. З.Махмуджонов, С.Абдурашитов, Б.Чутанов. Distribution and lifestyle of *Leucozonella mesoleuca*. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). SJIF Impact Factor 2022: 8.197| ISI I.F. Value:1.241| <https://doi.org/10.36713/epra2016>
2. З.Махмуджонов, Х.Хакимов, Н.Мехмонова, Ш.Насриддинова, Б.Чутанов. *Leucozonella mesoleuca*нинг ички тузилиши ва ҳаёт цикли. НамДУ Илмий ахборотномаси. -2022/5. 262-268б
3. Pazilov AP, Umarov FU. On the ecology and species diversity of the freshwater gastropods of springs in Andijan Region, Uzbekistan. Bull Iraq Nat Hist Mus. 2021; 6 (3): 325-340. <https://doi.org/10.26842/binhm.7.2021.16.3.0325>
4. Pazilov A, Kudratov J, Makhmudzhonov Z. New type of terrestrial mollusc of Archaica (Gastropoda, Pulmonata, Hygromiidae) from Central Asia. Int J Geogr Geol Environ 2019; 1(1):01-02. DOI: [10.22271/27067483.2019.v1.i1a.1](https://doi.org/10.22271/27067483.2019.v1.i1a.1)
5. Pazilov A, Gaibnazarova F, Mukhammadiev Z. Complexes of land mollusks of various biotopes of the ugam and pskom mountain ranges. Int J Hum Comp Stud. 2021; 3 (1): 45-51. doi:[10.31149/ijhcs.v3i1.1223](https://doi.org/10.31149/ijhcs.v3i1.1223).
6. Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби. Ж-2. Ҳайвонот олами—Тошкент: Chinor ENK, 2009.- 216 б.
7. Абдулазизова Ш.К. Сурхон-Шеробод водийси ва унинг атрофини ўраб турган тоғлардаги қуруқлик моллюскаларининг биологик хилма-хиллиги: Автореф. дис... биол. фан. фал. док. (PhD) – Тошкент: ЎзР ФА Зоол. инс., 2019. – 19 б.
8. Пазиллов А. Биологическое разнообразие наземных моллюсков Узбекистана и сопредельных территорий: Автореф. дис... докт. биол. наук. - Ташкент: ЎзРФА Зоол. инс., 2005. - 40 с.
9. Vasatko J. Molluscs of the Strabišov - Oulehla National Nature Reservenear Litenčice village (South Moravia, Czech Republic) // Malacologica Bohemoslovaca. - 2007. - Vol 6. - P. 3-10.
10. IUCN Red List Categories and Criteria: Version 3.1. Second Edition. – Gland, Switzerland and Cambridge, IUCN, 2012 – 32 p.
11. Шилейко А.А., Рымжанов Т.С. Фауна наземных моллюсков Казахстана и сопредельных территорий. М.-Алматы: Товарищество научных изданий КМК, 2013. - 389 с.

ЭКОЛОГИЯ ПОЧВЕННЫХ ВОДОРОСЛЕЙ

Тухтабоева Ю. А, Турдалиева Н.А, Юсуфжонова М. А.

Наманганский государственный университет
Факультет Биотехнология Направление Биология

Email: repititor-bio@mail.ru

Аннотация: Данная статья посвящена на изучение биологических особенностей эродированных почвенные водоросли на Ферганской долине. На статьи приведены алгологические образцы эродированных почв на Ферганской долине и при помощи определенных участков использовали сравнительный анализ. На основе сравнительного анализа определены различия между экологическими биоформами почвенных водорослей. Информация экологических биоформы (жизненный цикл), основаны на методы Голербаха и Штина. Рассматривали основные приспособления почвенных водорослей к жизни в почве.

Ключевые слова: Почвенные водоросли, Экология, Методы почвенных водорослей, CF-форма, C-форма, X-форма.

Annotation: This article is devoted to the study of the biological characteristics of eroded soil algae in the Ferghana Valley. Algological samples of eroded soils in the Ferghana Valley are presented in the articles and comparative analysis was used with the help of certain areas. Based on a comparative analysis, the differences between the ecological bioforms of soil algae were determined. Information of ecological bioforms (life cycle) are based on the methods of Golerbach and Stein. We considered the main adaptations of soil algae to life in the soil.

Key words: Soil algae, Ecology, Soil algae methods, CF-form, C-form, X-form.

Annotatsiya: Ushbu maqola Farg'ona vodiysidagi eroziyalangan tuproq suvo'tlarining biologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada Farg'ona vodiysidagi eroziyaga uchragan tuproqlarning algologik namunalari keltirilgan va muayyan hududlar yordamida qiyosiy tahlil qilingan. Qiyosiy tahlil asosida tuproq suvo'tlarining ekologik bioformalari o'rtasidagi farqlar aniqlandi. Ekologik bioformalar (hayot tsikli) haqidagi ma'lumotlar Golerbax va Shteyn usullariga asoslangan. Biz tuproq suvo'tlarining tuproqdagi hayotga asosiy moslashuvini ko'rib chiqdik.

Kalit so‘zlar: Tuproq suvo‘tlari, Ekologiya, Tuproq suvo‘tlari usullari, CF-shakl, C-shakl, X-shakl.

Водоросли самые приспособленные организмы на земле, их можно встретить во всех частях земного шара. Мы изучили экологию почвенных водорослей которое представляет особый интерес. Под термином «Почвенные водоросли» («soil algae», «les algues du sol», «Bondenalgen») обычно понимают совокупность различных экологических группировок водорослей: а) наземные водоросли, которые лишь в благоприятных условиях разрастаются в массовых количествах (в виде корочек и плёнок) на поверхности почвы; б) водно-наземные, разрастающиеся на поверхности постоянно влажной почвы, в) собственно почвенные водоросли, населяющие толщу почвенного слоя. Согласно разработанной классификации ценозов водорослей, понятие почвенные водоросли совпадает с понятием эдафотильные ценозы (Голлербах, Штина, 1969). Мы рассмотрели методы изучения почвенных водорослей примером может служить культуральный метод- для выявления видового состава водорослей используется разные виды культурального метода –от простого выдерживание испытуемой почвы в увлажненном состоянии на свету до посева почвенной пробы в ту или иную водную или агаровую стерильную питательную среду, причем инкубация идет обязательно на свету. Разработаны множество рецептов питательных сред применительно к тем или иным группам водорослей и техника различных культур (см.Pringsheim,1964; Голербах, Штина, 1969; Venkataraman, 1969; Штина, Голербах, 1974).

В источниках которых мы изучили сказано, что разные виды культур имеют свои достоинства и недостатки. Так, водные культуры, хорошо выявляя общий состав обитающих в почве видов, могут дать неправильное представление о количественных соотношениях между видами и о доминирующих формах.

При помощи сравнительного анализа определили алгологические образцы эродированных почв Ферганской долины. Для изучения почвенных водорослей глубже, мы рассмотрели несколько форм водорослей, найденных на территории Ферганской долины Один из них Ch- форма: одноклеточные и колониальные зеленые и желто-зеленые водоросли, обитающие в толще почвы, но при благоприятной влажности дающие разрастания на поверхности почвы. Типичные убиквисты, отличаются выносливостью к различным экстремальным условиям.

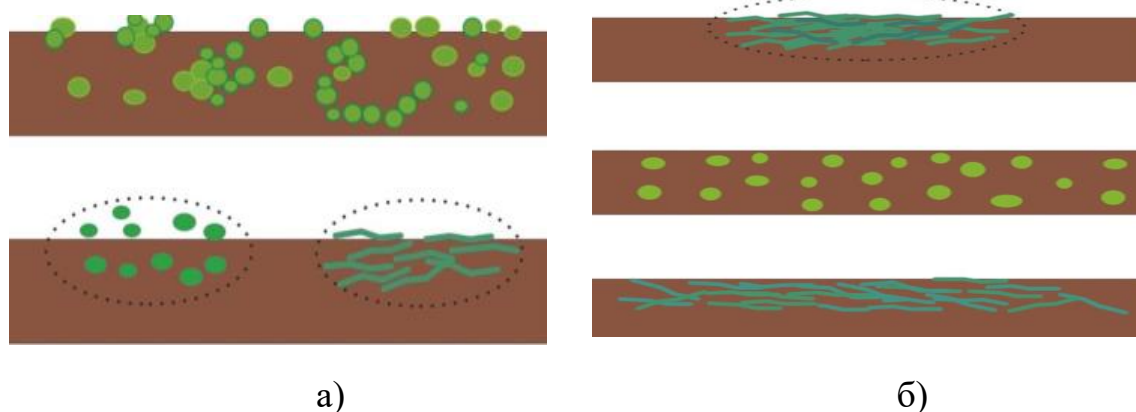
С-форма относится к желтозеленым видам водорослей. **С-форма:** одноклеточные, колониальные или нитчатые формы водорослей, которые могут образовать обильную слизь. Обитают как в толще почвы, так и на ее поверхности, формируя тонкие слизистые пленки или хлопья.

CF-форма: представители азотфиксирующих цианобактерий, образующие микроскопические талломы.

X-форма- желтозеленые (название от Xanthophyta) и многие зеленые, предпочитающие теневые условия среди почвенных частиц, теневыносливые, но не устойчивые против засухи и экстремальных температур. Многие виды Xanthophyta требуют дополнительного экологического изучения, однако можно предполагать, что к X-форме подавляющее большинство одноклеточных желтозеленых. Не случайно в аридных почвах видовое разнообразие Xanthophyta неизменно мало. В то же время они очень разнообразны во влажных торфяных почвах независимо от кислотности (Голербах, Штина, 1969).

Один из для нас хорошо известных форм был **P-форма** — нитевидные цианобактерии, не образующие значительной слизи. Они рассеяны в толще почвы, оплетая почвенные частицы, или образуют на поверхности тонкие кожистые пленки. А также мы рассмотрели рисунки №1 связанные с формами

рисунки №1

Вывод: На основе наших исследований мы пришли к выводу, что экология почвенных водорослей имеет особое разнообразие и трудности при изучении. На основе определенных зон мы использовали сравнительный анализ для выявления разницы между экологическими биоформами почвенных водорослей. Несколько из них для нас хорошо известны форм: **P-форма** — нитевидные цианобактерии, не образующие значительной слизи; **X-форма-** желтозеленые (название от Xanthophyta) и многие зеленые, предпочитающие теневые условия среди почвенных частиц; **CF-форма:** представители азотфиксирующих цианобактерий, образующие микроскопические талломы; **C-форма** относится к желтозеленым видам водорослей; **Ch-** форма: одноклеточные и колониальные зеленые и желто-зеленые водоросли, обитающие в толще почвы. Таким образом экология почвенных водорослей является один из развивающихся отраслей в мире алгологии.

Список использованной литературы:

1. Штина Э.А. Голлербах М.М., Экология водоросли. – Л.: Наука, 1976.
2. Голлербах М.М., Штина Э.А. Почвенные водоросли. – Л.: Наука, 1962.
3. Машарипова П. М., Кучкапова М. А., Урманов З. У. Синезеленые водоросли сереземных почв Узбекистана \\ Актуальные проблемы совр. Алгологии: сб. статей, 1987,
4. Мусаев К. Ю. Водоросли орошаемых земель и их значение для плодородия почв.- Ташкент: Изд. АН. Уз.,1960.
5. Тажибоев Ш. Ж. Водоросли целинных почв. Ташкеиского области и их некоторые биохимические особенности \\ Автореф канд. Дисс,- Ташкент,1973.

ANNOTATED LIST OF FISHES OF THE CHIRCHIK RIVER, UZBEKISTAN

Quvatov Asqar Qoraqulovich¹,

Mirzayev Ulugbek Turayevich²,

Atamuratova Mukhayyo Shavkatovna³

Institute of Zoology, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan^{1,2,3}

E-mail: asqarquvatovxabb@mail.ru

Abstract: *A list of fish inhabiting the water bodies of the Chirchik river basin is given. The list contains 43 species belonging to 8 orders, 15 families, and 38 genera. Included are all currently registered species whose validity has been revised in the relevant systematic revisions. The results of ichthyological observations along the Chirchik River for 1996-2021 are presented. The list of species is provided using international ichthyological norms and international databases. Coordinate addresses were obtained and a Geo information system map was created.*

Keywords: *Uzbekistan, River Chirchik, Ichthyofauna, species composition, native species, Alien species, Climatized species, coordinates.*

Introduction: Research of the ichthyofauna of Central Asia, in particular Uzbekistan, began in the 18th-19th century by expeditions of travelers A.P. Fedchenko and N.M. Prezhevsky. Below is a taxonomic list of 43 fish species found in the River Chirchik. Classification of taxa from class to genus is given according to the system of J. Nelson (Nelson, 2006; Nelson *et al*, 2016) with minor changes (Eshmeyer, 1990; Annotated catalog, 1998; Atlas of Russian freshwater fish, 2002; Bogutskaya and Naseka, 2004; Kottelat, 2012; Prokofiev, 2017; Mirzaev, 2000, 2001, 2019; Mirzaev and Quvatov, 2020; Kamilov *et al*, 2004), compared with data from the international fish database (Froese R. and Pauly D. 2022).

Studies on the study of biology, identification and description, morphometry, morphology of fish species were also given in the works of scientists from the countries of the Commonwealth of Independent States (CIS), G.V. Nikolsky (Nikolsky, 1971,

1974), F.A. Turdakov (Turdakov, 1963), V.P. Mitrafanov *et. all.* (Mitrafanov *et all.*, 1989), A.N. Reshetnikov (Reshetnikov, 2018), M.F. Wundzettel (Wundzettel, 2006), A.M. Prokofev (Prokofev, 2010).

Thanks to the work of G.K. Kamilov (Kamilov, 1973), T.V. Salikhov (Salikhov, 1990), U.T. Mirzaev (Mirzaev, 2000, 2001) information on the ichthyofauna of the River Chirchik has expanded significantly, but complete faunistic lists of fish species have not yet been published.

Material and Methods: Some data on the composition of the ichthyofauna are given with amendments and additions based on the study of the material by U.T. Mirzaev, collected in 1996-2018. In recent years (2019-2021) A.Q. Quvatov, ichthyological materials were collected (Fig. 1). Collections of which were processed and published by K.F. Kessler (Kessler, 1872, 1874, 1877) and S.M. Gertsenstein (Gertsenstein, 1888). The first, most complete information about the fish found in the River Chirchik is given in the works of L.S. Berg (Berg, 1905, 1948, 1949), G.V. Nikolsky (Nikolsky, 1938), F.A. Turdakov (Turdakov, 1963).

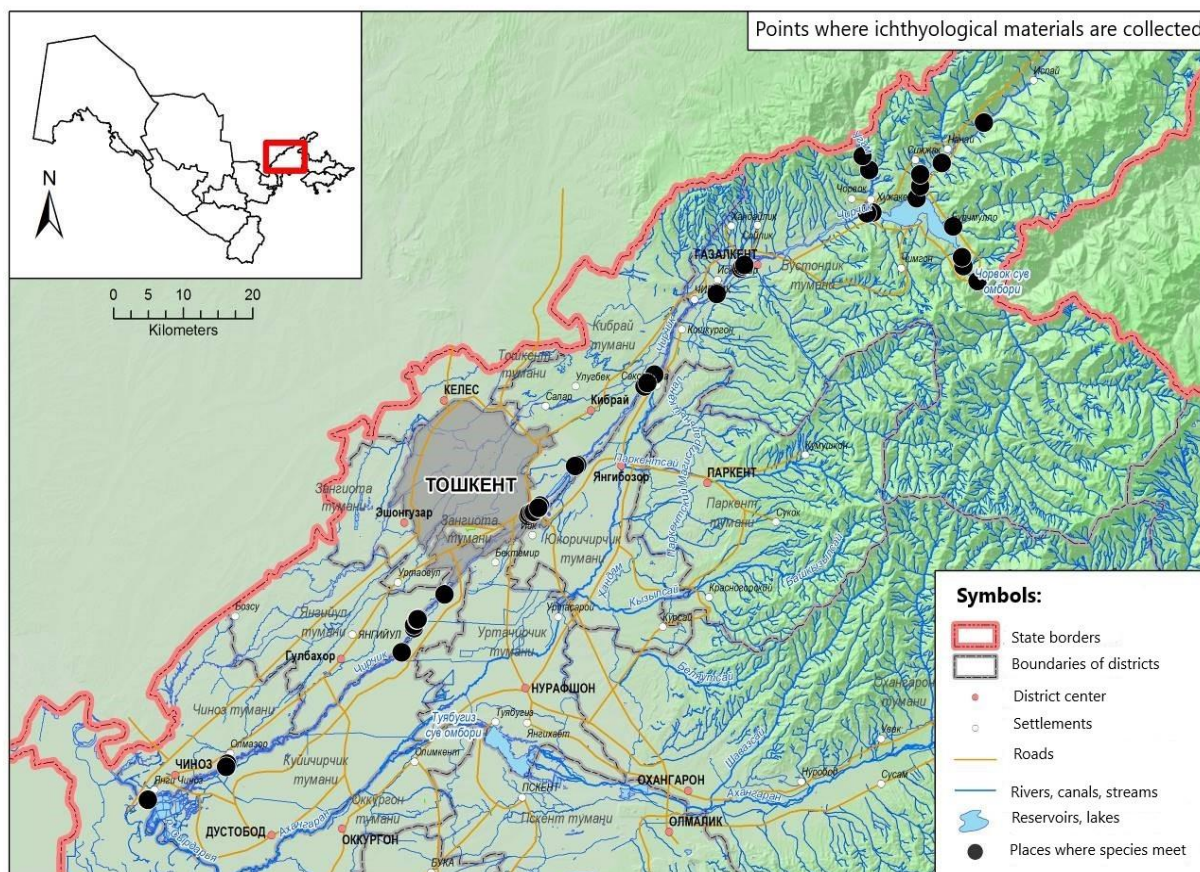

Fig. 1. As a result of ichthyological research conducted along the Chirchik River during 2019-2021, the meeting places of fish species collected are listed.

Results:

The list of modern ichthyofauna of fish species distributed in the Chirchik River and its tributaries is presented in **Table 1**.

Table-1

Current modern ichthyofauna of Chirchik River water bodies

№	In the section of family and species	Mountain zone	Foothill zone	Plain zone	Lower zone
Cyprinidae					
1	<i>Rhodeus ocellatus</i>	-	-	AI	-
2	<i>Luciobarbus conocephalus</i>	-	-	E	E
3	<i>Ctenopharyngodon idella</i>	-	-	A	A
4	<i>Hemiculter leucisculus</i>	AI	AI	-	-
5	<i>Carassius gibelio</i>	-	-	A	A
6	<i>Cyprinus carpio</i>	N	N	N	N
7	<i>Abbottina rivularis</i>	-	-	AI	AI
8	<i>Gobio cynocephalus</i>	-	-	AI	-
9	<i>Gobio lepidolaemus</i>	-	E	E	-
10	<i>Pseudorasbora parva</i>	-	-	AI	-
11	<i>Abramis brama orientalis</i>	-	-	-	E
12	<i>Alburnoides taeniatus</i>	-	-	E	-
13	<i>Alburnus oblongus</i>	-	-	E	-
14	<i>Aristichthys nobilis</i>	-	-	A	A
15	<i>Hypophthalmichthys molitrix</i>	-	-	A	A
16	<i>Aspius aspius iblioides</i>	-	-	-	E
17	<i>Squalius squaliusculus</i>	-	-	-	E
18	<i>Rutilus aralensis</i>	-	-	E	E
19	<i>Pelecus cultratus</i>	-	-	A	A
20	<i>Opsariichthys bidens</i>	-	-	AI	-
21	<i>Gymnodiptychus kessleri</i>	N	-	-	-
22	<i>Schizothorax eurystomus</i>	E	E	E	E
Cobitidae					
23	<i>Sabanejewia aralensis</i>	-	-	E	-
Balitoridae					
24	<i>Iskandaria kuschakewitschi</i>	-	E	E	-
25	<i>Triplophysa coniptera salari</i>	-	-	E	E
26	<i>Triplophysa dorsalis</i>	-	E	-	-
27	<i>Triplophysa elegans</i>	-	E	E	-
28	<i>Triplophysa strauchi</i>	-	-	-	AI
Ictaluridae					
29	<i>Ictalurus punctatus</i>	-	-	-	A
Siluridae					

30	<i>Siluris glanis</i>	-	-	N	N
Sisoridae					
31	<i>Glyptosternon oschanini</i>	E	-	-	-
Esocidae					
32	<i>Esox Lucius</i>	-	-	N	N
Coregonidae					
33	<i>Coregonus peled</i>	A	-	-	-
Salmonidae					
34	<i>Parasalmo mykiss</i>	A	-	-	-
35	<i>Salmo ischchan</i>	A	-	-	-
Adrianichthyidae					
36	<i>Oryzias sinensis</i>	-	-	AI	AI
Poeciliidae					
37	<i>Gambusia affinis</i>	-	-	A	A
38	<i>Gambusia holbrooki</i>	-	-	A	A
Cottidae					
39	<i>Cottus jaxartensis</i>	E	-	-	-
Percidae					
40	<i>Sander lucioperca</i>	-	-	-	A
Odontobutidae					
41	<i>Micropercops cinctus</i>	-	-	AI	AI
Gobiidae					
42	<i>Rhinogobius brunneus</i>	-	-	AI	AI
Channidae					
43	<i>Channa argus</i>	-	-	AI	AI
	Total:	9	7	29	25
	Endemic species:	16			
	Native species:	4			
	Acclimatized species:	12			
	Alien introduced species:	11			

Note: E – Endemic species, N – Native species, A – Acclimatized species, AI – Alien introduced species.

Below is a list of species recorded in Chirchik River water bodies based on modern systematics and taxonomic nomenclature.

Chordata

Vertebrata

Osteichthyes

Actinopterygii Klein, 1885

Neopterygii

Teleostei

Euteleostei**Ostariophysi****Cypriniformes****Cyprinidae** Fleming, 1822**Acheilognathinae** Bleeker, 1863**Rhodeus** (Agassiz, 1832)

- 1.
- Rhodeus ocellatus*
- (Kner, 1866)

Barbinae (Bleeker, 1859)**Luciobarbus** (Heckel, 1843)

- 2.
- Luciobarbus conocephalus*
- (Kessler, 1872)

Squaliobarbinae (Rainboth, 1991)**Ctenopharyngodon** (Steindachner, 1866)

- 3.
- Ctenopharyngodon idella*
- (Valenciennes, 1844)

Cultrinae (Nikolsky, 1950)**Hemiculter** (Bleeker, 1859)

- 4.
- Hemiculter leucisculus*
- (Basilewsky, 1855)

Cyprininae (Bonaparte, 1831)**Carassius** (Jarocki, 1822)

- 5.
- Carassius gibelio*
- (Bloch, 1782)

Cyprinus (Linnaeus, 1758)

- 6.
- Cyprinus carpio*
- (Linnaeus, 1759)

Gobioninae (Jordan et Fowler, 1803)**Abbottina** (Jordan et Fowler, 1903)

- 7.
- Abbottina rivularis*
- (Basilewsky, 1855)

Gobio (Cuvier, 1816)

- 8.
- Gobio cynocephalus*
- (Dybowski 1869)

- 9.
- Gobio lepidolaemus*
- (Kessler, 1872)

Pseudorasbora (Bleeker, 1859)

- 10.
- Pseudorasbora parva*
- (Temminck et Schlegel, 1846)

Leuciscinae (Bonaparte, 1837)**Abramidini** (Dybowski, 1862)**Abramis** (Cuvier, 1816)

- 11.
- Abramis brama*
- (Linnaeus, 1758)
- ssp. orientalis*
- (Berg, 1949)

Alburnini (Girard, 1859)**Alburnoides** (Jeitteles, 1861)

- 12.
- Alburnoides taeniatus*
- (Kessler, 1874)

Alburnus (Rafinesque, 1820)

- 13.
- Alburnus oblongus*
- (Bulgakov, 1923)

Hypophthalmichthyini (Günther, 1868)*Aristichthys* (Oshima, 1919)14. *Aristichthys nobilis* (Richardson, 1845)**Hypophthalmichthys** (Bleeker, 1859)15. *Hypophthalmichthys molitrix* (Valenciennes, 1844)**Leuciscini** (Bonaparte, 1846)*Aspius* (Agassiz, 1832)16. *Aspius aspius* (Linnaeus, 1758) *ssp. iblioides* (Kessler, 1872)**Squalius** (Bonaparte, 1837)17. *Squalius squaliusculus* (Kessler, 1872)**Rutilus** (Rafinesque, 1820)18. *Rutilus aralensis* (Berg, 1916)**Pelecinae** (Bogutskaya, 1990)**Pelecus** (Agassiz, 1835)19. *Pelecus cultratus* (Linnaeus, 1758)**Rasborinae** (Günther, 1868)**Opsariichthys** (Bleeker, 1863)20. *Opsariichthys bidens* (Günther, 1873)**Schizothoracinae****Gymnodiptychus** (Herzenstein, 1892)21. *Gymnodiptychus kessleri* (Russky, 1888)**Schizothorax** (Heckel, 1838)22. *Schizothorax eurystomus* (Kessler, 1872)**Cobitoidea** (Swainson, 1839) (emend. Sawada, 1982)**Cobitidae** (Swainson, 1839)**Sabanejewia** (Vladykov, 1929)23. *Sabanejewia aralensis* (Kessler, 1877)**Balitoridae** (Swainson, 1839)**Nemacheilinae** (Regan, 1911)**Nemacheilini** (Swainson, 1839) (emend. nov.)**Iskandaria** (Prokofiev, 2009)24. *Iskandaria kuschakewitschi* (Herzenstein, 1890)**Triplophysini** (Prokofiev 2010)**Triplophysa** (Rendahl, 1933)25. *Triplophysa coniptera* (Turdakov, 1954) *ssp. salari* (Turdakov 1954)26. *Triplophysa dorsalis* (Kessler, 1872)27. *Triplophysa elegans* (Kessler, 1874)28. *Triplophysa strauchi* (Kessler, 1874)

Siluriformes**Ictaluridae** (Gill, 1861)*Ictalurus* (Rafinesque, 1820)28. *Ictalurus punctatus* (Rafinesque, 1818)**Siluridae** (Cuvier, 1816)*Silurus* (Linnaeus, 1758)30. *Silurus glanis* (Linnaeus, 1758)**Sisoridae** (Regan, 1911)**Glyptosterninae***Glyptosternon* (McClelland, 1842)31. *Glyptosternon oschanini* (Herzenstein, 1889)**Protacanthopterygii****Esociformes****Esocidae** (Cuvier, 1816)*Esox* (Linnaeus, 1758)32. *Esox lucius* (Linnaeus, 1758)**Salmoniformes****Coregonidae** (Cope, 1872)*Coregonus* (Linnaeus, 1758)*Leucichthys* (Dybowski, 1874)33. *Coregonus peled* (Gmelin, 1789)**Salmonidae** (Cuvier, 1816)*Parasalmo* (Vladykov, 1972)34. *Parasalmo mykiss* (Walbaum, 1792)*Salmo* (Linnaeus, 1758)35. *Salmo ischchan* (Kessler, 1877)**Acanthopterygii****Beloniformes****Adrianichthyidae***Oryzias* (Jordan et Snyder, 1907)36. *Oryzias sinensis* (Chen, Uwa et Chu, 1989)**Cyprinodontiformes****Cyprinodontoidei****Poeciliidae** (Swainson, 1839)*Gambusia* (Poey, 1854)37. *Gambusia affinis* (Baird and Girard, 1853)38. *Gambusia holbrooki* (Girard, 1859)**Scorpaeniformes**

Cottoidei**Cottidae** (Bonaparte, 1831)**Cottinae** (Bonaparte, 1831)*Cottus* (Linnaeus, 1758)39. *Cottus jaxartensis* (Berg, 1916)**Perciformes****Percoidei****Percidae** (Cuvier, 1816)*Sander* (Oken, 1817)40. *Sander lucioperca* (Linnaeus, 1758)**Gobioidei****Odontobutidae** (Hoesé et Gill, 1993)*Micropercops* (Fowler et Bean, 1920)41. *Micropercops cinctus* (Dabry de Thiersant, 1872)**Gobiidae** (Fleming, 1822)*Rhinogobius* (Gill, 1859)42. *Rhinogobius brunneus* (Temminck et Schlegel, 1845)**Channoidei****Channidae** (Fowler, 1934)*Channa* (Scopoli, 1777)43. *Channa argus* (Cantor, 1842)

Conclusion: thus, the modern ichthyofauna of the Chirchik River (including the Charvak reservoir) has 43 species belonging to 38 genera, 15 families, 8 orders. Of these, 25 are native, 18 are invasive (acclimatized and accidentally introduced).

In the data of Salikhov (**Salikhov, 1990**), 39 species were mentioned in the ichthyofauna of the Chirchik River, including: 11 acclimatized, 9 accidental and 19 local species.

According to Wundtsettel (**Wundzettel, 2006**), 37 species are listed in the modern ichthyofauna of the Chirchik River.

Acknowledgments: We express our gratitude to the leader and the team of the practical project of the research plan of the Zoological Institute No. PZ-20170920204 “Assessment of the current state of fish resources in the reservoirs of the North-Eastern zone of Uzbekistan, and development of evidence-based recommendations for their sustainable use” (2018-2020).

List of used literature

1. Annotated catalog of cyclostomes and fishes of the continental waters of Russia (1998). (Under the editorship of Y.S. Reshetnikov). – M.: Nauka, – 218 p.
2. Atlas of freshwater fish of Russia (2002). (Under the editorship of Y.S. Reshetnikov). – M.: Nauka, T.1. – 379 p.
3. Bakhtiyar Kamilov, Bakhtiyor Karimov, Dietmar Keyser (2004). The modern state of fisheries in the Republic of Uzbekistan and its perspectives // World Aquaculture, See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/288839227>
4. Berg L.S. (1905). Fishes of Turkestan. Izv. Turkish department Russian geogr. society. – St. Petersburg, - 261-p.
5. Berg L.S. (1949, 2). Freshwater fishes of the USSR and neighboring countries. Part 2. – Moscow, - PP. 470-925.
6. Berg L.S. (1949, 3). Freshwater fishes of the USSR and neighboring countries. - M.-L.: Ed. Academy of Sciences of the USSR, 1948. Part 1. – PP. 1-466., Part 3. – PP. 927-1382.
7. Bogutskaya N.G., Naseka A.M. (2004). Catalog of jawless and fishes of fresh and brackish waters of Russia with nomenclature and taxonomic comments. – M.: Association of scientific publications of the KMK, - 389 p.
8. Eshmeyer WN (1990). Catalog of the genera of recent fishes. – San Francisco: Published by the California Academy of Sciences, – 697 p.
9. Froese R. and Pauly D. (2022). FishBase. World Wide Web electronic publication. www.fishbase.de, version (02/2022) <https://www.fishbase.de/summary/html>
10. Gertsenstein S.M. (1888). Scientific results of N.M. Prezhevsky in Central Asia. // Fish: (Department of Zool. T. 3. Part 2). - SPb., Vol. 1. – PP. 1-91.
11. Kamilov G.K. (1973). Fish and biological bases of fishery development of reservoirs in Uzbekistan. – Tashkent: Fan, - 234 p.
12. Kessler K.F. (1872). News of the Imperial Society of Naturalists, Anthropology and Ethnography. Volume X, issue 1. – Moscow, - 168 p.
13. Kessler K.F. (1874). Journey of A.P. Fedchenko to Turkestan // Pisces. Izv. Gen.-and loves. natural Anthropology and Ethnography T. 2. Issue. 3. – Moscow: St. Petersburg, - 63 p.
14. Kessler K.F. (1877). Journey of A.P. Fedchenko to Turkestan. // Fish. Izv. Gen. and loves. natural Anthropology and Ethnography, T. 2. Issue. 3. Fish found and found in the Aral-Caspian-Pontic ichthyological region. – St.Petersburg, - 360 p.
15. Kottelat M. (2012). Conspectus Cobitidum: An inventory of the loaches of the World (Teleostei: Cypriniformes: Cobitoidei). // The Raffles Bulletin of Zoology, Supplement No. 26: 1-199.

16. Куватов, А. К. (2021). МОРФОМЕТРИЧЕСКИЕ И ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ *GAMBUSIA HOLBROOKI* (CYPRINODONTIFORMES: POECILIIDAE), ОБИТАЮЩИЕ В РЕКЕ ЧИРЧИК. In *Экология родного края: проблемы и пути их решения* (pp. 324-327).
17. Куватов, А. К. МОРФОМЕТРИЧЕСКИЕ И ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ *GAMBUSIA HOLBROOKI* (CYPRINODONTIFORMES: POECILIIDAE), ОБИТАЮЩИЕ В РЕКЕ ЧИРЧИК. *Ответственный редактор*, 324.
18. Mirzaev U.T. (2000, 2001, 2019). Biodiversity of fish in Uzbekistan: species richness and degree of endemism // Reports of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, no. 8. – PP. 49-52.; Biodiversity of fish in Uzbekistan: a strategy for conservation of species diversity. Uzb. biol. magazine, no. 3. - PP. 40-44.; *Baliklar. Uzbekiston Republicasi Qizil kitobi.* – Toshkent: “Chinor ENK”, II zild. Hayvonlar. – PP. 106-126.
19. Mirzaev U.T., Kuvatov A.K. (2020). Annotated list of fish of the Chirchik River // Zoological science of Uzbekistan: modern problems and development prospects: Materials of the republican scientific-practical conference. – Tashkent, - PP. 184-188.
20. Mitrofanov V.P., Dukravets G.M. et. all. (1989). *Fishes of Kazakhstan T.4.* - Alma-Ata, Kazakh SSR. – 34 p.
21. Nelson JS (2006). *fishes of the world.* – New York: John Wiley & Sons, Inc., 4th ed. – XX-601 p.
22. Nelson JS, Grande TC, Wilson MVH (2016). *fishes of the world.* – New York: John Wiley & Sons, Inc., 5th ed. – XLI-707 p.
23. Nikolsky G.V. (1938). *Fish of Tajikistan.* - M.-L.: Ed. Academy of Sciences of the USSR, - 228 p.
24. Nikolsky G.V. (1971). *Private ichthyology Higher school.* – Moscow, - 471 p.
25. Nikolsky G.V. (1974). *Ecology of fish. Higher School, Moscow,* - 367 p.
26. Prokofev A.M. (2010). Morphological classification of loaches (Nemacheilinae) // *Journal of Ichthyology, Vol-50, №-10. Pleiades Publishing, Ltd.* – Москва. – P. 827-913.
27. Prokofiev A.M. (2017). *Charrs of the subfamily Nemacheilinae of the world fauna.* – Yaroslavl: Filigree, - 315 p.
28. Quvatov A.Q., Atamuratova M.Sh., Mirzayev U.T. (2022). Morphometric Characteristics of *Gambusia holbrooki* and *Gambusia affinis* (Cyprinodontiformes: Poeciliidae) Distributed on the Plains of the Chirchik River, Uzbekistan // *Egyptian Journal of Aquatic Biology & Fisheries.* ISSN 1110-6131. Vol. 26(1): 341-350. DOI: [10.21608/EJABF.2022.217574](https://doi.org/10.21608/EJABF.2022.217574).

29. Quvatov, A. Q., & Atamuratova, M. S. (2014). MORPHOMETRIC CHARACTERISTICS OF GAMBUSIA HOLBROOKI AND GAMBUSIA AFFINIS (CYPRINODONTIFORMES: POECILIIDAE) LIVING ON THE PLAINS OF THE CHIRCHIK RIVER, UZBEKISTAN. *The Way of Science*, 20.
30. Quvatov, A. Q., & Atamuratova, M. S. (2014). MORPHOMETRIC CHARACTERISTICS OF GAMBUSIA HOLBROOKI AND GAMBUSIA AFFINIS (CYPRINODONTIFORMES: POECILIIDAE) LIVING ON THE PLAINS OF THE CHIRCHIK RIVER, UZBEKISTAN. *The Way of Science*, 20.
31. Quvatov, A. Q., Atamuratova, M. S., & Mirzaev, U. T. ARTICLE INFO ABSTRACT.
32. Quvatov Et Al, A. Q. (2022). Morphological characteristics of *Paracobitis longicauda* (Cypriniformes: Cobitidae) in the Sherabad River and its tributaries. *Egyptian Journal of Aquatic Biology and Fisheries*, 26(4), 1413-1419.
33. Reshetnikov A.N. (2018). *Gambusia Holbrook // The most dangerous invasive species of Russia (Top-100)*. – Moscow. - 538 p.
34. Salikhov T.V. (1990). The ichthyofauna of the river basin. The Syr Darya under the conditions of anthropogenic impact: Abstract of the thesis. dis. ... cand. biol. Sciences. – Tashkent, - 22 p.
35. Turdakov F.A. (1963). *Fishes of Kyrgyzstan*. - Frunze: Academy of Sciences of the KirgSSR, - 283 p.
36. Wundzettel M.F. (2006). *Ichthyofauna of the Syrdarya river basin*. – Moscow. - P. 127-128.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ВЕЛИЧИНЫ ЗАГРЯЗНЕНИЯ РАБОЧЕЙ ЖИДКОСТИ НА НАДЕЖНОСТЬ ГОРНЫХ МАШИН

Абдуазизов Набижон Азаматович.,

д.т.н., Проректор по учебной работы Навоийского государственного горно-технологического университета в г. Навоий

Жураев Акбар Шавкатович.,

PhD, и.о. доцент кафедры «Горная электромеханика» Навоийского государственного горно-технологического университета в г. Навоий

Халилов Шохрух Шерали углы.,

магистрант кафедры «Горная электромеханика» Навоийского государственного горно-технологического университета в г. Навоий

Основными характеристиками надежности, зависящими от уровня промышленной чистоты, являются долговечность и наработка на отказ (табл.1), причем первая относится только к агрегатам, а вторая – также к системам и машинам.

Таблица 1

Связь параметров загрязненности жидкостей и показателей надежности агрегатов

Показатель надежности	Механизм деструкции	Влияющий параметр загрязненности
	Адгезионный износ	Концентрация механических примесей и воды
Ресурс	Коррозия	Концентрация воды
	Кавитационный износ	Концентрация воздуха
	Эрозионный износ	

	Абразивный износ	Концентрация механических примесей
	Засорение	
Наработка на отказ	Заедание	Концентрация механических примесей и воды

В рассматриваемом аспекте загрязнение можно подразделить на 4 группы: твердые частицы, мягкие частицы, вода, воздух, механизм влияния которых на надежность различен (иллюстрируется на рис. 1-4 на примере гидравлических систем).

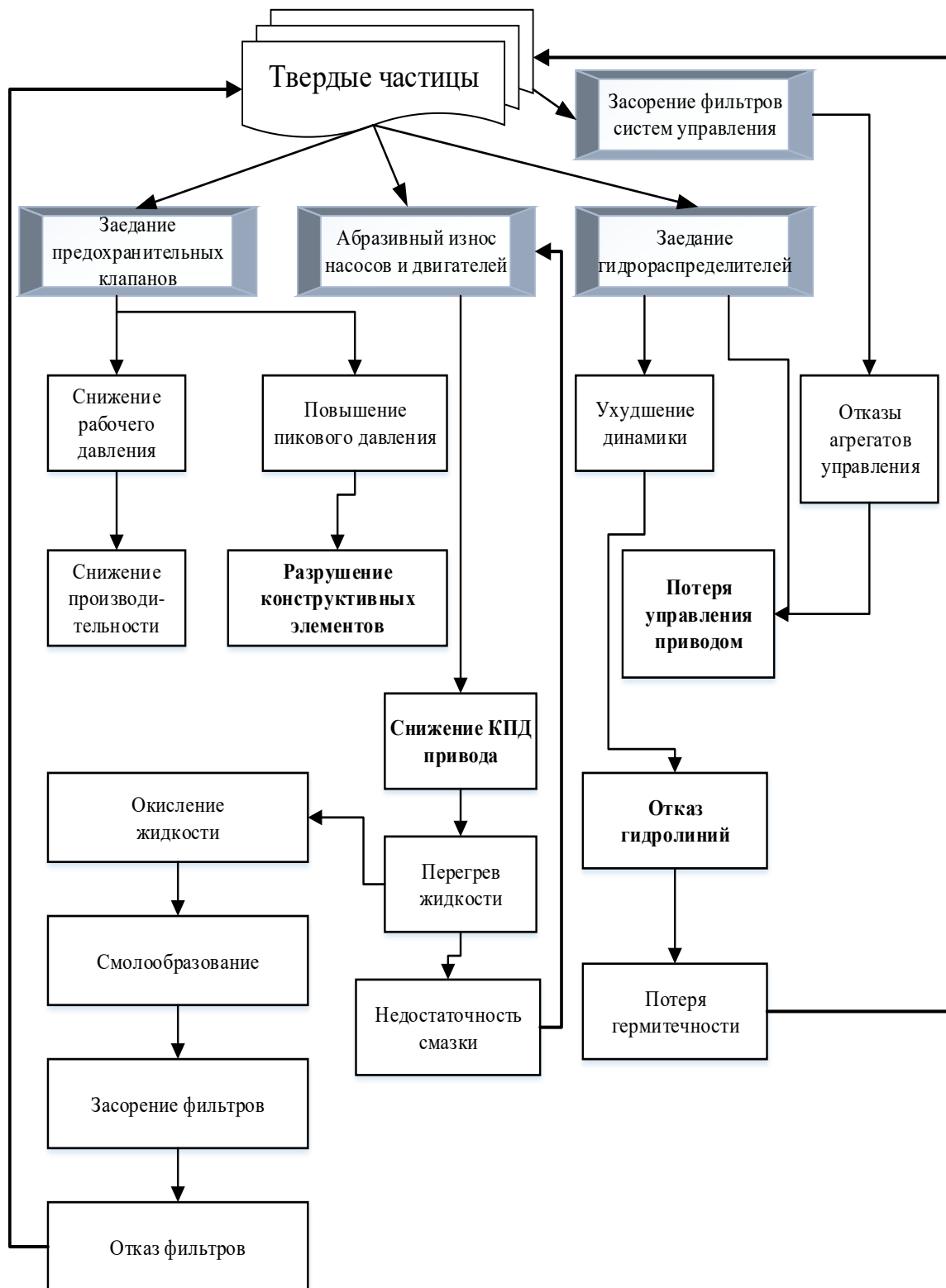

Рис. 1 Влияние загрязняющих веществ на надёжность гидравлических систем. Твердые частицы

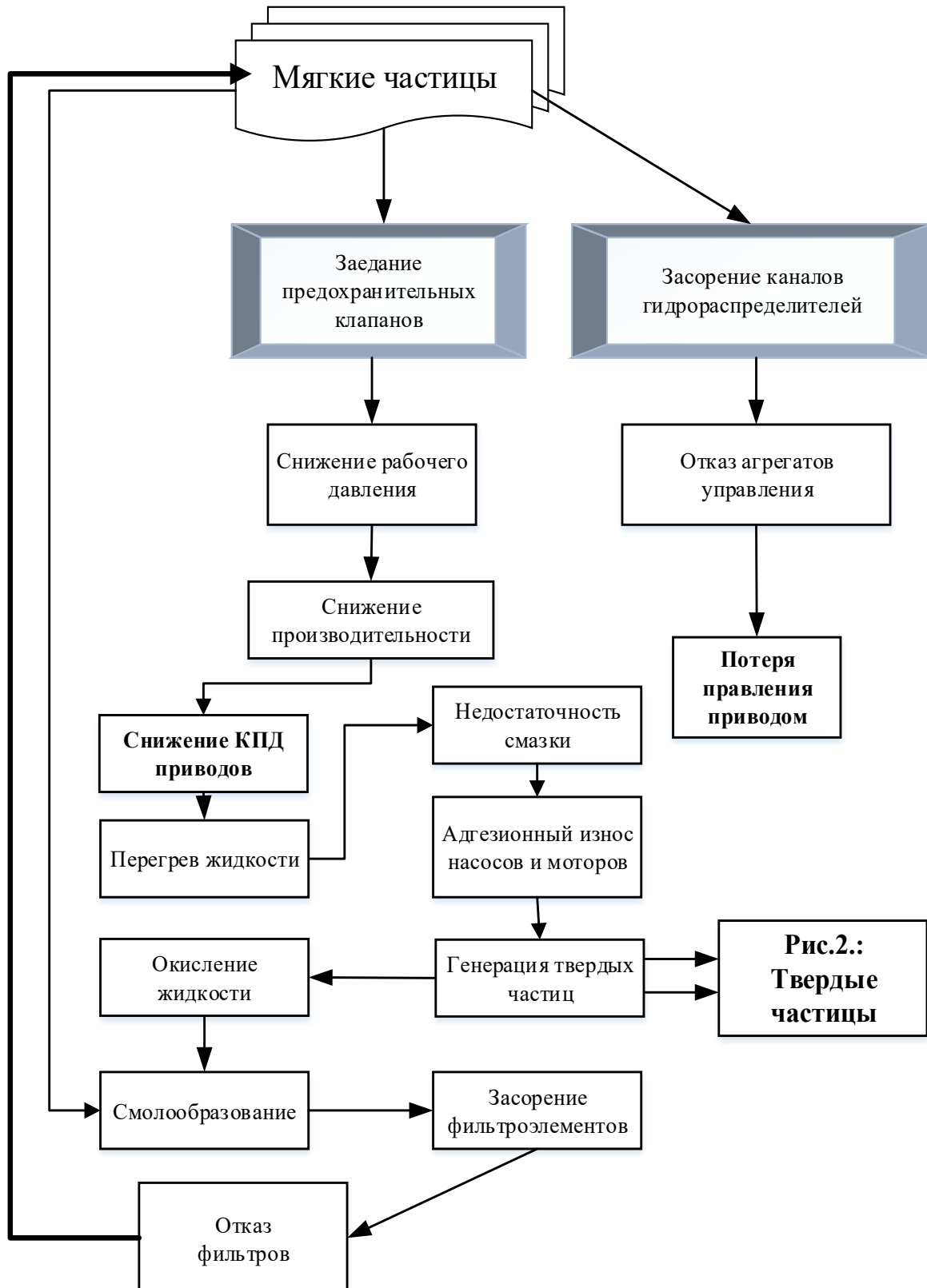

Рис. 2 Влияние загрязняющих веществ на надежность гидравлических систем. Мягкие частицы

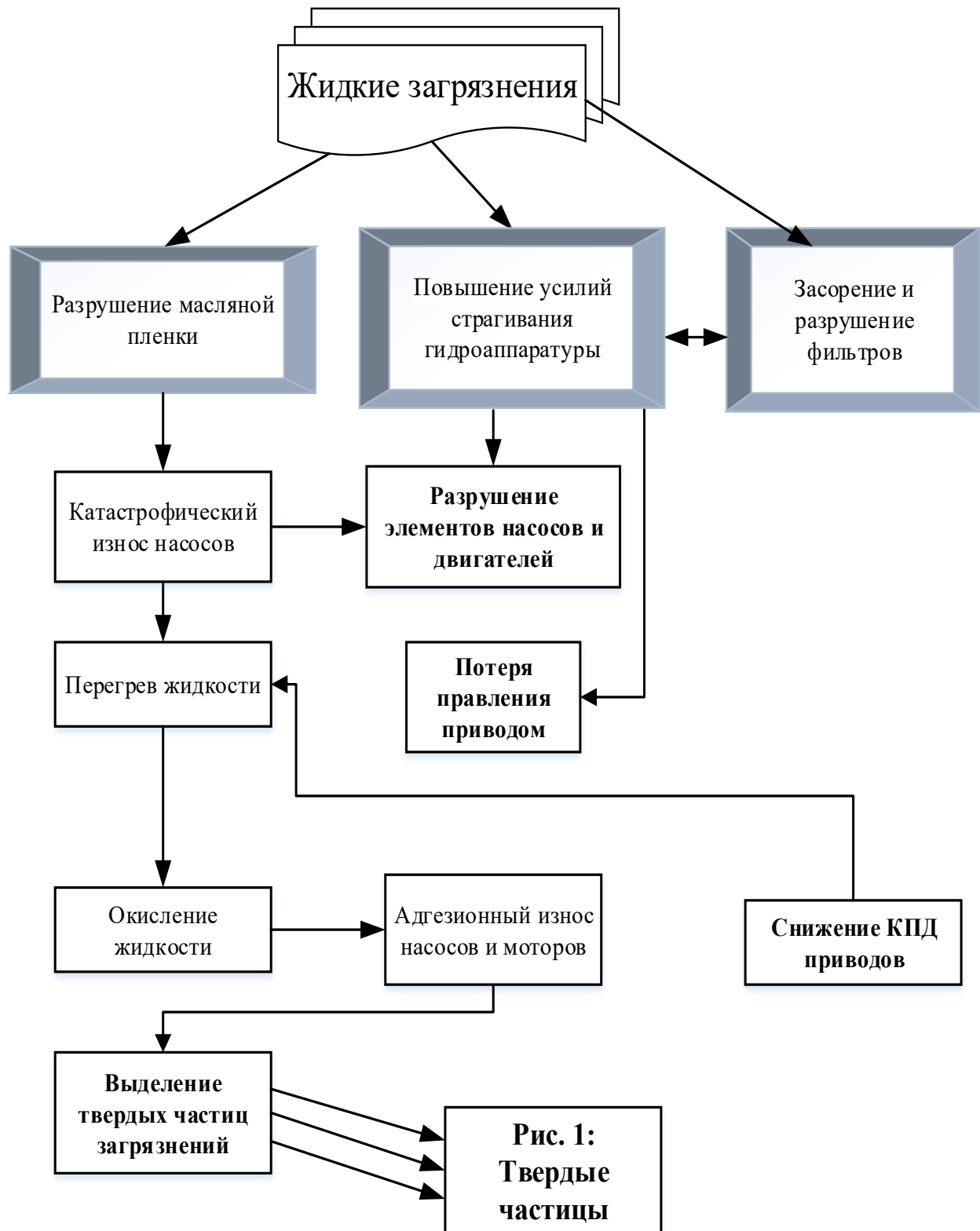

Рис. 3 Влияние загрязняющих веществ на надежность гидравлических систем. Жидкие загрязнения

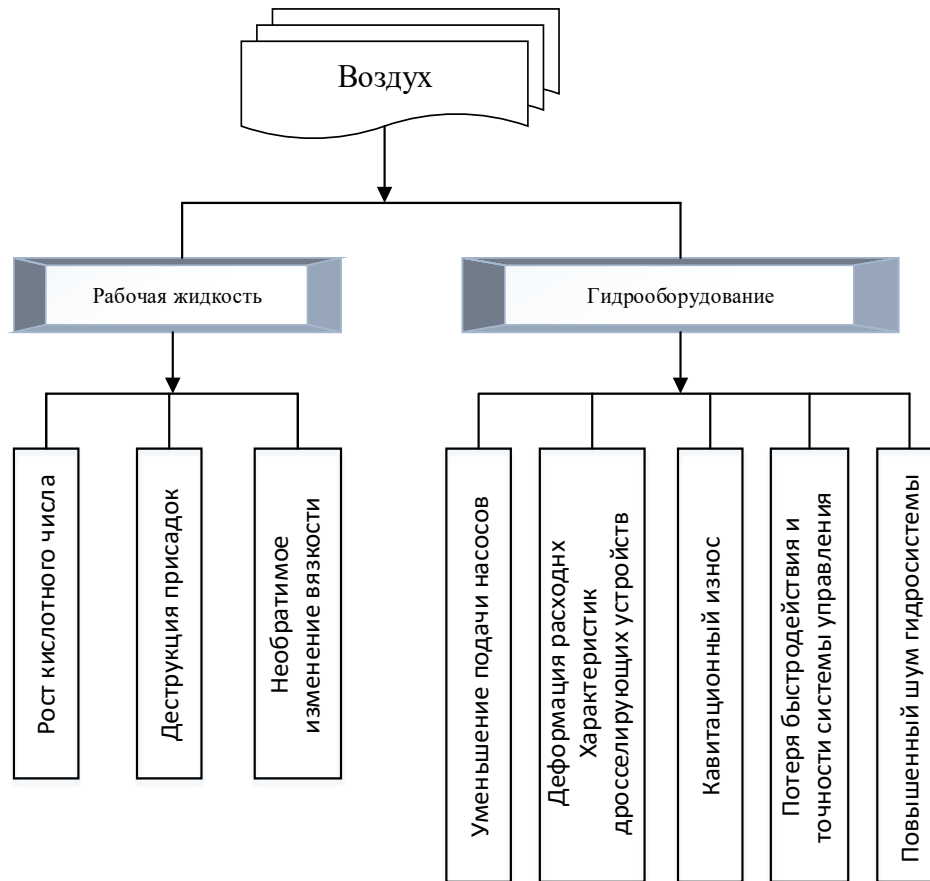

Рис. 4 Влияние загрязняющих веществ на надежность гидравлических систем. Воздух

Загрязненность жидкостей влияет также на комплексные показатели надежности, например, на коэффициент технической готовности и производительность техники [1], и в этом смысле отказы гидропривода описываются, прежде всего, величиной потерь рабочего времени в ходе их устранения.

Воздействие загрязняющих веществ на надежность двигателей внутреннего сгорания в принципе аналогично. Основными неисправностями здесь являются абразивный износ прецизионных пар (поршень-цилиндр, золотник-гильза) и засорение топливной аппаратуры (жиклеров, каналов, форсунок).

Доля отказов, вызванных механическими примесями, в общей структуре неисправностей может быть очень велика. Многие исследователи считают, что она составляет от 60 до 90% [2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11].

Подконтрольная эксплуатация гидравлических приводов карьерного оборудования показала, что на долю отказов, вызванных загрязненностью

рабочей жидкости, приходится 68% от общего количества неисправностей [13], в том числе:

- 1) абразивное, эррозионное изнашивание и заедание, вызванное твердыми частицами – 59%;
- 2) засорение – 14%;
- 3) адгезионный износ, вызванный обводненностью – 8,2%.

Распределение отказов элементов и агрегатов гидропривода по характеру повреждений приведено на рис. 5.

Рис. 5 Распределение отказов элементов и агрегатов привода по характеру повреждений

В работе [12] приводятся данные о распределении отказов инжекторных систем, вызванных повышенным содержанием воды в дизельном топливе. Указывается, что 55% неисправностей вызваны адгезионным износом (схватыванием) деталей насосов, 30% – коррозией инжекторов и 15% – засорением страховочных фильтров водой и продуктами коррозии. Естественно, что количественные данные такого рода имеют весьма ограниченную общность, поскольку весьма зависят от специфики конструкций и условий эксплуатации конкретной техники. В следствии улучшения чистоты жидкости, увеличиваются абсолютные значения показателей надежности, меняется и структура неисправностей мобильных машин [13,14]. Сравнение данных, полученных в разных отраслях промышленности, подтверждено в работе [12] (рис. 6 и 7).

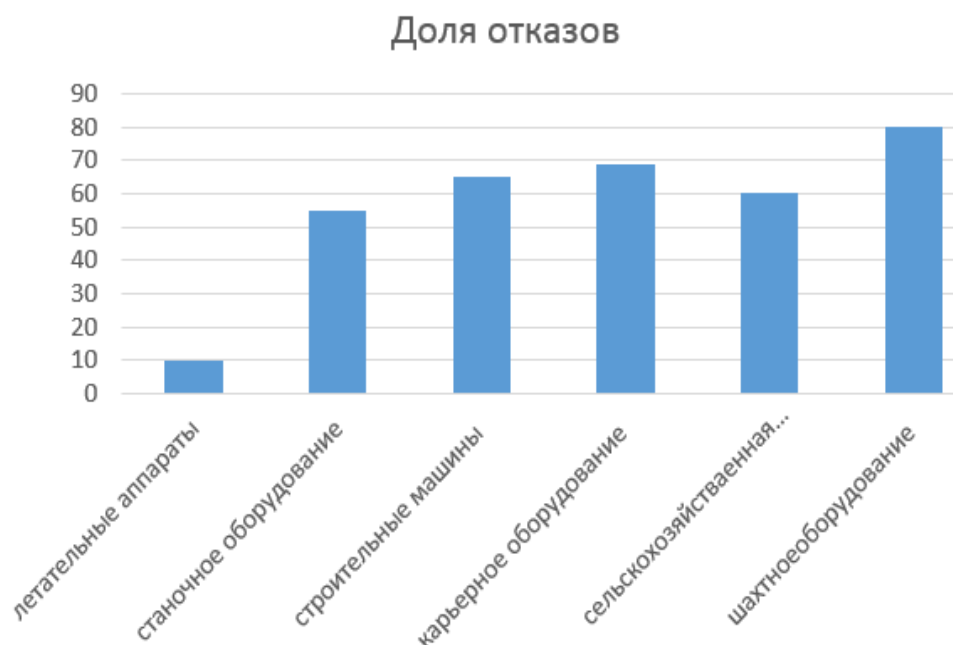

Рис. 6 Доля отказов гидравлических систем различных машин из-за загрязненности рабочей жидкости

Средняя загрязненность жидкости в гидросистемах составляет по ГОСТ 17216-71:

- для летательных аппаратов – 7-9 класс;
- для станочного оборудования – 12-13 класс;
- для строительных машин – 15-16 класс;
- для карьерного оборудования – 14-15 класс;
- для сельскохозяйственной техники – 15-16 класс;
- для шахтного оборудования – 16-17 класс.

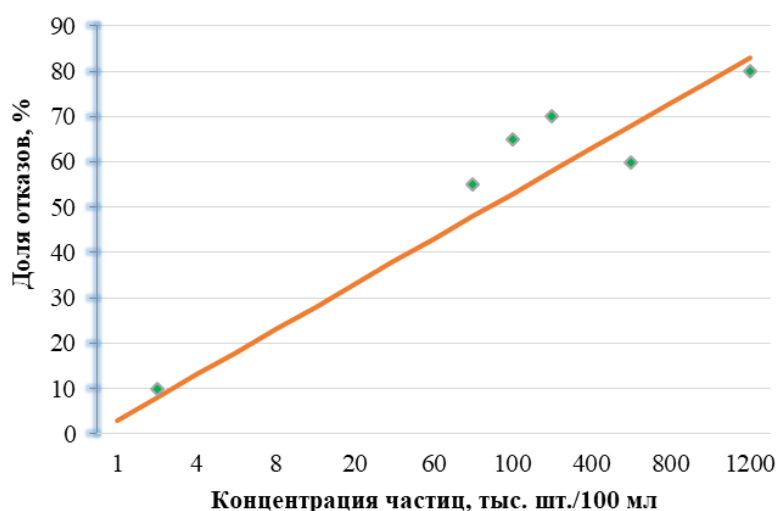

Рис. 7 Доля отказов гидравлических систем различных машин из-за загрязненности рабочей жидкости (график построен с использованием данных, приведенных на рис. 6)

Для определения влияния загрязняющих веществ рабочей жидкости на надежность и долговечность элементов гидравлических систем карьерных гидрофицированных экскаваторов, были исследованы состояние элементов гидравлических систем карьерных экскаваторов и выполнен анализ рабочей жидкости эксплуатируемых в этих системах.

Рис. 7 Образцы гидравлических жидкостей, эксплуатируемые в различных оборудованьях.

Список литературы.

1. Бродский Г.С. Обоснование, выбор параметров и разработка систем фильтрации рабочих жидкостей для гидрофицированных горных машин // Дисс. докт.техн.наук. – Москва: ИГД им. А.А. Скочинского и ЗАО «Могормаш», 2006. – 369 с.
2. Коновалов В.М., Скрицкий В.Я., Рокшевский В.А. Очистка рабочих жидкостей в гидроприводах станков. – Москва: «Машиностроение», 1976. – 288 с.
3. Рыбаков К.В., Дмитриев Ю.И., Поляков А.С. Авиационные фильтры для топлив, масел, гидравлических жидкостей и воздуха. – Москва: «Машиностроение», 1982. – 158 с.
4. Григорьев М.А., Борисова Г.В. Очистка топлива в двигателях внутреннего сгорания. – Москва: «Машиностроение», 1991. – 208 с.
5. Тимиркеев Р.Г., Сапожников В.М. Промышленная чистота и тонкая фильтрация рабочих жидкостей летательных аппаратов. – Москва: «Машиностроение», 1986. – 152 с.
6. Башева А.А., Балашова Н.А., Филлипов Б.И. и др. Исследование надежности гидрооборудования строительных и дорожных машин в эксплуатации // Отчет Х-Д М290987. – Москва: МАДИ, 1987. – 131 с.
7. Финкельштейн З.Л. Применение и очистка рабочих жидкостей для горных машин. – Москва: «Недра», 1986. – 232 с.

8. Дрекслер П., Фаатц Х., Райхт Ф. Проектирование и сооружение гидроустановок. Учебный курс гидравлики. – Том 3. Mannesmann Rexroth, RSU 00 281/10.88. – Loh-am-Main, 1988. – 375 p.
9. Бродский Г.С., Морозов В.П., Одинцов В.А. Проблемы повышения чистоты рабочей жидкости гидросистем строительных и дорожных машин // Совершенствование приводов строительных и дорожных машин. – Москва, 1989. – №115. – С. 98-103.
10. Никитин Г.А., Чирков СВ. Влияние загрязненности жидкости на надежность работы гидросистем летательных аппаратов. М., Транспорт, 1969 г. - 183 с.
11. Барышев В.И. Повышение технического уровня и надежности гидропривода тракторов и сельхозмашин в эксплуатации // Автореф. докт. техн. наук. – Москва, МИИСП, 1991. – 39 с.
12. Foma R. Water-fuel separation filter - an unavoidable choice for the diesel direct injection system. Ahlstrom, 5th International Filtration Conference, Stuttgart, 1st day, p. 70-75, 2002.
13. Требования к рабочим жидкостям <https://megalektsii.ru/s30419t9.html>.
14. Абдуазизов Н.А., Джураев Р.У., Жураев А.Ш. Исследование влияния температуры и вязкости рабочей жидкости гидравлических систем на надежность работы горного оборудования // Горный вестник Узбекистана. – Навои, 2018. – №3. – С. 58-60.

MUAMMOLI TA'LIM ASOSIDA TALABALARGA TASAVVUF TA'LIMOTINI O'RGATISH YO'LLARI

Matluba Amonova Akbar qizi

Navoiy davlat pedagogika instituti talabasi

Farkhodnizomov22@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada mumtoz adabiyotimizda alohida o'rin tutadigan tasavvuf tarixi, uning shakllanishi, yurtimizda yuzaga kelgan kubroviyalik, yassaviylik, naqshbandiylik kabi tasavvuf tariqatlarining ba'zi muhim jihatlarini talabalarga o'rgatish haqida ayrim tavsiyalar berib o'tildi. Muammoli ta'lim texnologiyasi asosida tasavvuf ilmini o'rganish va o'rgatishga oid ilmiy-nazariy fikrlar yordamida asoslashga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: tasavvuf, tariqat, hol, kubrovaiylik, yassaviylik, naqshbandiylik, so'fiy, tasavvuf falsafasi, g'oya, muammoli ta'lim, muammoli vaziyat, muammo, tahlil, yechim.

Annotation: In this article, the history of Sufism, which has a special place in our classical literature, its formation, some important aspects of Sufism, such as Kubrovianism, Yassavism, and Nakshbandism, which arose in our country, were given some recommendations for teaching students. On the basis of problem-based educational technology, an attempt was made to substantiate the scientific and theoretical ideas related to the study and teaching of Sufism.

Key words: Sufism, tariqat, case, Kubrovianism, Yassavism, Naqsh-bandism, sufi, sufism philosophy, idea, problematic education, problematic situation, problem, analysis, solution.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim dargohlarida kamol topayotgan yoshlarga yangicha qarash, o'zgacha yondashuv asosida bilim berish muhim vazifa hisoblanadi. Tarbiyaga yangicha pedagogik tafakkur nuqtayi nazaridan yondashish orqali ularda sifatli bilim, dars samaradorligi, o'rganuvchining qiziqishi ortishi, umuminsoniy fazilatlarining kamol topishi kabi ko'nikmalar yuzaga keladi. Shu jihatdan, ajdodlarimiz uzoq yillardan beri e'zozlab kelayotgan, turkiy xalqlar madaniy merosi bo'lgan tasavvuf g'oyalari, tasavvufiy qarashlarni o'rgatish, yoshlar ongida tasavvufiy axloqni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Zero, tasavvuf tarixi bu millatimizning asl ma'naviyatidan bo'lishimizga asos bo'lib xizmat qiladigan muhim mezon hisoblanadi.

Tasavvuf ta'limotini o'rganish, unda ilgari surilgan islomiy aqidalar mazmun-mohiyatini shuurlarga singdirish insonni ma'nau yuksaltiradi, komillik sari boshlaydi. U asrlar osha ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy hayotga, ma'naviy-ma'rifiy, adabiy jarayonga faol ijobiy ta'sir ko'rsatib keldi. Shu sababli tasavvuf tarixiga oid asarlarni o'rganish, ularning o'ziga xos jihatlarini aniqlash, tasavvufiy g'oyalar ifodalangan badiiyat manbalarini o'rganish, tasavvufning tushunilishi murakkab istilohlari mohiyatini anglash, mumtoz asarlarimiz zamiriga yashiringan asrorlar silsiladidan bahramand bo'lish muhim o'rin tutadi. Tasavvuf adabiyoti, uning manbalari, anglash murakkab tushunchalarini talabalarga osonroq tushuntirish esa yana ham dolzarb masala hisoblanadi. Maqola ayni shu jihatlariga e'tibor qaratilganligi bilan ham ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Ushbu maqolani yoritishda atoqli adabiyotshunos olimlar II qismdan iborat "Tasavvuf" kitobining muallifi N. Komilov, navoiyshunos va tasavvufshunos olim I. Haqqulov, adabiyotshunos G'. As-Salom, mumtoz adabiyotimizning yetuk olimlari M. Muhiddinov, Sh. Sirojiddinov, E. Ochilov, Yo. Is'hoqov, kabi olimlarning hamda shu sohaga oid ilmiy tadqiqot olib brogan O. Toshmammedovning tasavvuf tarixi, tasavvufshunoslik va adabiyotshunoslikka oid nazariya va ilmiy qarashlariga e'tibor qaratildi. Tahlil etilayotgan mavzuga oid ilmiy mulohazalar va darslikda keltirilgan adabiy parcha va nazariy fikrlarga, internet saytlarida mavzuimizga dahldor o'rinlariga tayanilgan holda fikrlar bildirildi. Qiyosiy, tipologik, bir necha manbalardan foydalanib ilmiy ma'ruza tayyorlash kabi metod va usullar asosida mavzu tahlil etildi.

Tasavvufning kishilik tarixida tutgan o'rni qadimiy davrlarga borib taqaladi. Uning tadriji kishilik jamiyatining taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq. "Tasavvuf – muomala madaniyati. U til va dil yumshoqligiga, o'zgalardan keladigan ranj-u ozorlarni ham halimlik bilan, g'azab va adovat pichog'iga sira qo'l cho'zmasdan bartaraf etishga o'rgatadi. Tasavvuf ahlining nodir axloqi go'zal fazilatlariga boy"[2; 5].

Mustaqillik tufayli tasavvuf ta'limotini o'rganish, mohiyatini anglash, hayot tarzimizga chuqur singdirishga keng imkoniyat yaratildi. Bizga boy ma'naviy meros qoldirgan tasavvuf ta'limoti olimlari-buyuk bobolarimiz hayoti, ijodiy faoliyatini o'rganishga kirishildi, asarlari qayta-qayta nashr etildi. Mamlakatimizning deyarli barcha oliy o'quv yurtlarida tassavvuf adabiyoti, uning atoqli namoyondalari asarlari, tassavvufiy madaniyatning o'ziga xos qirralari, ijodkorlar asarlarida ilgari surilgan turli g'oya va qarashlar alohida o'rganilmoqda. Bu borada talablarga chuqur bilim berilmoqda. Mohir tasavvufshunos olim N. Komilov o'zining "Tasavvuf" darsligida tasavvuf falsafasi, tasavvufning eng muhim xususiyatlari, uning kishilik jamiyatida uzoq zamonlardan buyon mavjudligiga to'rtta asosiy jihat sifatida ushbularni ta'kidlaydi: Birinchidan, insonni "olam mehvari" deb bilish, olamdagi barcha harakat

voqea-hodisani inson orqali mushohada etish; Ikkinchidan, Parvardigor uning sifatlarini faqat aql bilan emas, balki mukoshafa, kashf-u karomat, hol-sukra orqali anglash; Uchinchidan, bor ilmlarni egallash bilan qanoatlanmasdan, balki ruhni chiniqtirib, qalbni poklash tufayli cheksiz kamolatga intilish; To'rtinchidan, Ilohiy ishq orqali poklanish va pok Parvardigor vasligiga yetishish g'oyasidir. [3; 245-251]. Muallif ushbu to'rt xususiyatga batafsil ilmiy mulohazalarini davom ettiradi.

Xalqimiz o'zining tarixi, boy ma'daniyati, jahon pedagogikasiga munosib ulush bo'lib qo'shilgan islomiy qadriyatlari, xususan, tasavvuf ilmi namunalari ega. Ular esa badiiy adabiyotda o'z ifosadisini topgan. Tasavvuf sohiblari o'z qarashlarini yetkazishda adabiyotdan foydalanganlar.

Uning tarixi va rivojlanishi davomida "tasavvuf" va "so'fiylik" atamaları bir ma'noda qo'llanib kelingan. Bu tushunchaning paydo bo'lishi va tarixiy ildizi haqida shunday mulohazalar bayon etilgan: "Tasavvuf, sufiylik — islomda insonni ruhiy va axloqiy jihatdan komillik sari yo'llovchi ta'limotdir. Tasavvuf so'zining o'zagi va mazmuni haqida olimlar turli fikr va taxminlar bildirishgan. Ular ichida Ibn Xaldunning fikri haqiqatga yaqin deb e'tirof etilgan. U "Muqaddima" asarida tasavvuf "suvf" "jun", "po'stin" so'zidan olingan bo'lishi kerak, zero qadimdan tarkidunyo qilgan zohidlar jundan to'qilgan kiyim yoki po'stin kiyib yurishni odat qilganlar, bu bilan ular bashang kiyinib yuruvchi axli dunyolardan farqli hayot tarzini o'zlarida namoyon etganlar" [5], deyilgan.

Atoqli olim E.E. Bertels "Sharq adabiyotini tasavvuf ta'limotidan ajratib o'rganib bo'lmaydi" [3; 193] degan fikrni bayon etgan edi. Shu bois mumtoz ijodkorlardan birining ijodiy mersosidan bahramand bo'lgan vaqtda unda uchraydigan tassavufiy istilohlar, ba'zi murakkab baytlarni tahlilga tortganda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etishga ehtiyoj tug'iladi. Bunday holatda islom ta'limoti, tasavvuf asoslaridan bexabar o'quvchi misralarni tushunishi va sharhlashi qiyin. Dastlab yurtimizda mavjud uch buyuk tasavvuf tariqati Yassaviya, Kubroviya, Naqshbandiya haqida ma'lumot berish yaxshi samara beradi. Nima uchun ayni shu uch yo'lga Markaziy Osiyo xalqlarining e'tiqodi baland, nima sababdan biz yuqorida nomlarini keltirilgan ijodkorlar bu tariqatlarga amal qilganlarini ularga yaxshilab tushuntirib berish lozim.

XII asrda Movarounnahrda keng yoyilgan tasavvuf — Yassaviya tariqati bo'lib, unga Ahmad Yassaviy asos soladi. Tariqatning asoslari Yassaviyning mashhur "Hikmat" asarida bayon etilgan. Yassaviy tariqatida mashaqqatli mehnat va aziyat shariat yo'lida bo'lmog'i hamda tarkidunyochilik targ'ib etilsa-da, inson zoti sharif darajasida ulug'lanadi. Insonning har qanday mol-dunyodan va davlatdan ustun turishi ta'kidlanadi. Undagi tushkunlikning ustunligiga sabab esa mo'g'ullar zulmining eng kuchaygan, uning fojeali oqibatlari zo'raygan davrga to'g'ri kelganligidir. "Jamiyatda

kelgindilar zulmi natijasida avj olgan ma'naviy parokandalikning oldini olish, ularda xudoga qattiq e'tiqod e'tiqod qo'yish orqali kelajakka umid ko'zi bilan qarash kayfiyatini kuchaytirishga intilish Yassaviya tariqatining mohiyatini tashkil etadi" [4;16].

XII asr oxirida Xorazmda yuzga kelgan mashhur tariqat Kubroviyadir. Yassaviy tariqatidan farqli o'laroq, Kubroviya tariqati tarkidunyochilikni rad etadi. Kamolot yo'lida olib boriladigan mashaqqatli mehnat jarayonida bu dunyo noz-ne'matlaridan bahramand bo'lishning joizligi g'oyasi ilgari suriladi. Kubroviya tariqatida xalqqa va Vatanga bo'lgan muhabbat nihoyatda kuchli bo'lib, har qanday og'ir damlarda ham omma bilan birga bo'lish, Vatanni mudofaa qilish va uning mustaqilligi uchun kurashga da'vat etiladi. Bu tariqat kishilarda halollik, poklik, odamiylik, o'zgalarga yaxshilik qilish kabi fazilatlarni kamol toptiradi. Har xil shahvoniy havaslardan yiroq bo'lishga chorlaydi.

XIV asrda Buxoroda paydo bo'lgan navbatdagi tariqatlardan biri Naqshbandiya hisoblanadi. Xoja Bahouddin "Hayotnoma" va "Dalil al-oshiqin" nomli asarlar yozib, o'z tariqatini yaratadi. Naqshbandiya tariqati Movarounnahr, Xuroson va Xorazmda keng tarqaladi. Naqshbandiya tariqati insonlarni halol va pok bo'lishga, o'z mehnati bilan kun kechirishga, muhtojlarga xayr-ehson berishga, sofdil va kamtar bo'lishga chaqiradi. Uning "Dil bayor-u dast bakor" ("ko'ngil Allohda bo'lsin-u, qo'l ish bilan band bo'lsin") degan hikmati Naqshbandiya tariqatining hayotiy mohiyatini ifodalaydi. U tarkidunyochilikni rad etib, mehnatsevarlik, odillik va bilimdonlikni targ'ib etadi. "...bu ta'limotga ko'ra, talaba-yoshlarimiz taqdirga ishonib loqayd bo'lishga emas, balki hunar o'rganib, mehnat qilishga chaqiriladi. Xudoga dilni jo etib, har bir talaba halol o'qishi, mehnat qilib yashashga harakat qilmog'i kerak"ligi ilgari suriladi [4; 17]. Bu kabi ma'lumotlar berilgach, talabalar o'zlari bilgan ma'lumotlarni jamlab oladi.

Yangi berilgan axborotlarni bilib oladi. O'rgangan ma'lumotlarini solishtiradi, farqli tomonlarini qayd etadi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Darsni amarali qilishining yana bir yo'li bu – dars mashg'ulotlarida muammoli vaziyatlardan foydalanish hisoblanadi.

Muammoli ta'lim texnologiyasi ayni shu jarayonda qo'l keladi. Ushbu metoddan foydalangan "V. Marasman, D. Saladkova, T. Kudryavsev, N. Kudryashov, M.Lisaxina, L. Ayzerman va boshqalar adabiyot darslarida muammoli ta'limdan foydalanishda biror mavzuni imkon qadar chuqurroq tushunishni ta'minlash va ta'lim jarayoni faollashishga erishishni nazarda tutishgan" [1;170].

Shu jihatdan, mazkur texnologiya asosida quyidagi natijalarga erishish mumkin:

- muammoli vaziyat yaratish orqali adabiy ta'lim samaradorligini oshirish;

-o'quvchilar ijodiy tafakkurini o'stirish, faolligini oshirish;
-o'z fikrlarini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri erkin ifodalay olish qobiliyatini shakllantiradi;

- mashg'ulotni qizg'in bahs-munozara shaklida bo'lishini ta'minlaydi.

Muammoli vaziyat tufayli qo'yilgan savol sabab yuzaga kelgan munozara jarayonida har bir o'quvchi Milliy ma'naviyatimiz mezonlarini bilsa, o'z dunyosiga, o'z fikriga, o'z xulosasiga ega bo'lsa maqsadga erishilgan bo'ladi.

Dars jarayonida muammoli vaziyat variantlaridan foydalanish esa bir tomondan, o'quvchilarning asar yoki uning muallifi haqidagi tushunchalarini mukammallashtirsa, ikkinchi tomondan, ularni fikrlashga undaydi. Tasavvuf allomalarining ijodi yoki biror asari o'quvchilar tomonidan ovoz chiqarib o'qitilgach, tayyor-langani muammoli vaziyat variantlari slayd shaklida namoyish etiladi yoki qog'ozda tarqatiladi. Agar o'qituvchi tarqatma material variantidan foydalansa, unda o'quvchilarga eslab olishlari uchun vaqt tejaladi. Biz yuqorida keltirgan uch alloma haqidagi ma'lumotlar asosida ham muammoli vaziyatni hosil qilishimiz mumkin. Bunda ularning tariqat yo'liga oid farqli jihat, asarlaridagi o'xshashliklar, ularda tariqatga kirgan kishi (solik)ga xos umumiy va farqli tomonlarga e'tibor qaratiladi. Yuzaga kelgan muammoga xolis baho beriladi. Muammoning kelib chiqish sabablari o'rganiladi. Har bir ma'lumotga diqqat qaratiladi.

Muammoli vaziyat varianti. Yassaviy tariqatida mashaqqatli mehnat va aziyat shariat yo'lida bo'lmog'i hamda tarkidunyochilik targ'ib etiladi.

Muammo: nima uchun Yassaviy tariqatida mashaqqatli mehnat va tarkidunyochilik targ'ib qilinadi.

O'quvchilar berilgan muammoga o'zlari bilganicha, yuqoridagi ma'lumotlar-dan kelib chiqib javob beradilar. Bunda ularning tasavvuf adabiyoti haqidagi bilim-lari ham qimmatli ahamiyatga ega. O'quvchilar tomonidan aytilgan javoblar quyidagicha bo'lishi mumkin:

1-javob: Ahmad Yassaviy umri oxirigacha Alloh taologa ibodat qiladi ammo to'la ma'noda Yaratganni anglamaydi. O'z tariqatini yashirin targ'ib etish uchun bu usuldan foydalanadi.

2-javob: Yassaviyada mashaqqatli mehnat orqali maqsadga erishish, tasavvufning to'rt bosqichining barchasini navbat-navbat bosib o'tish uchun, bu yo'l nihoyasida haqiqat bosqichiga chiqish uchun tarki dunyo qiladi.

3-javob: mo'g'ullar zulmining eng kuchaygan, uning fojeali oqibatlari zo'raygan davrga to'g'ri kelganligi uchun u tarki dunyo qiladi.

Muammoli vaziyat varianti. Kubroviya tariqati tarkidunyochilikni rad eta-di. Kamolot yo'lida olib boriladigan mashaqqatli mehnat jarayonida bu dunyo noz-ne'matlaridan bahramand bo'lishning joizligi g'oyasi ilgari suriladi.

Muammo: nima sababdan Kubroviyada kamolot yo'lida olib boriladigan mashaqqatli mehnat jarayonida bu dunyo noz-ne'matlaridan bahramand bo'lishning joizligi g'oyasi ilgari suriladi.

Berilgan javoblar quyidagicha bo'lishi mumkin:

1-javob: Kubroviya tariqati tarkidunyochilikni rad etishi orqali mashaqqatli mehnat jarayonini ulug'laydi, mehnat qilish orqali kishi o'z niyatiga yetadi deya o'ylagani sababli.

2-javob: Kubroviya tariqatida xalqqa va Vatanga bo'lgan muhabbat nihoyatda kuchli bo'lib, har qanday og'ir damlarda ham omma bilan birga bo'lish, Vatanni mudofaa qilish va uning mustaqilligi uchun kurashga da'vat etish kabi xususiyatlar borligi uchun.

3-javob: Bu tariqat kishilarda halollik, poklik, odamiylik, o'zgalarga yaxshilik qilish kabi fazilatlarni kamol toptirishga da'vat etganigi sababli tarki dunyochilikni rad etadi. Odamlar bilan odamlar orasida bo'lishga da'vat etgani uchun.

XULOSA

Xuddi shunga o'xshab boshqa allomlarning ham ijodini o'rganish, ularning yaratgan badiiy asarlarini tahlil qilish, qo'yilgan savollarga javob topish mumkin. Dars mashg'uatlarida **muammoli vaziyat usulidan foydalanib o'quvchilarning butun bir asarni o'zlashtirib olishi, mutasavvif ijodkor hayoti, adabiy merosini puxta o'rganishga zamin yaratish mumkin.** Ushbu texnologiya yordamida darslarning tashkil etilishi talaba va o'quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi hamda ularning xotirasida muhim ma'lumotlarning qolishiga ko'maklashadi. Shu bilan birga o'quvchilarning uzviy fikrlashi, ma'lum mavzu yuzasidan mulohaza-larini mantiqiy bog'liqlikda bayon eta olish ko'nikmasi shakllanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Husanboyeva Q. Adabiyot-ma'naviyat va mustaqil fikr shakllantirish omili. T.: "Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi" nash. 2009.170-bet.
2. Ibrohim Haqqul. Tasavvuf va she'riyat. T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi. 1991- yil. 284 bet.
3. Najmiddin Komilov Tasavvuf. Darslik. "Movarounahr"- "O'zbekiston" nashriyoti. Toshkent: 2009. 448 bet.
4. Toshmurodova Q. Tasavvuf ta'limotini o'rganishda talaba-yoshlar shaxsini shakllantirishning ilmiy-metodik asoslari. Ped. fan. dok. Ilmiy dissertatsiyasi Avtoreferati. Toshkent: 2006. 16-bet.
5. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Tasavvuf>

QARAQALPAQ POEZIYASÍNDÁ ÚSH QATARLÍ BÁNTLER

Mambetov Ikram

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ANNOTACIYA

Maqalada qaraqalpaq shayırlarınıń qosıqqa bánt dúziwdegi izlenisleri, tiykarınan úsh qatarlı bántler arqalı úyreniledi. Shayırlar tárepinen qollanılğan úsh qatarlı bántler qosıq mazmunın jetkeriwde kórkem izlenislerdiń bir kórinisi sıpatında analizlenedi hám úsh qatarlı bántler mazmundı jetkeriwde hár qıylı uyqas hám hár qıylı kórkem formalarǵa iye bolatuǵınlıǵın kóremiz.

Tayanış sózler: bánt, úsh qatarlı bántler, uyqas, forma, mazmun

ABSTRACT

In the article, the research of Karakalpak poets in the composition of the poem is expressed mainly in the form of three stanzas. The three-stanza clauses used by poets were studied as a manifestation of artistic research in conveying the content of the poem, and the three-stanza clauses were determined to describe another topic, to have different forms of rhyme.

Kewwords: stanza, three verses stanza, rhyme, form, content.

KIRISIW

Poeziyada ırǵaq - yaǵnıy qulaqqa jaǵımlı seslerdiń jupkerlesip keliwi, qosıq qatarlarınıń uyqasıwı, olardıń buwnaq hám tarmaqlarǵa bóliniwın bir túyinge biriktiretuǵın qosıqtıń juwmaqlawshı qatarı bánt dep ataladı. Bánt boyınsha ádebiyattanıw iliminde birqansha pikirler ushırasadı.

Qaraqalpaq ádebiyatında qosıq dóretiwshiler bántti qosıqtıń tiykarǵı elementleriniń biri dep sanaydı. Bunday kózqaraslarǵa baslı sebep: bánt arqalı qosıq qatarları belgili sistemalı uyqasqa biriktiriledi. Bánt tuwralı kópshilik ilimpazlar ózleriniń bahalı pikirlerin bildirip ótkenligi málim. «Bánt túrli belgilerdiń jámlesken birikpesi. Bul poetikalıq processte qosıqtıń kólem belgisi de, uyqasıw tárizi de, ólshemler birikpesi de, janrlıq belgisi de qatnasadı. «Bánt ulıwma uyqas izshilligi menen belgilenedi» -dep jazǵan edi B.V.Tomashevskiy. Túrkiy xalıqlardıń poeziyasındaǵı bánt boyınsha izertlewler alıp barǵan M.Xamraev bılay deydi: «Bánt qosıqtıń milliy formasına tásir jasaytuǵın bolǵanı ushın da barlıq ádebiyatta bir qıylı

emes». Izertlewshi bunday pikirge uyqaslardıń jaylasıwına qarap bánt qurılısın anıqlaǵanlıqtan kelgen. Z.Axmetov «Uyqas bánttiń birden-bir kórinisi emes, biraq ol qatarlardıń birigiwiniń kórinisi sıpatında úlken áhmiyтке iye. Sonday-aq bántti qurawshı qatarlardıń sanın kórsetedi» -dep belgilep ótedi.

Al ózbek poeziyasında bolsa bánt boyınsha keń túrde izertlew jumısların alıp barǵan alım U.Tuychiev bolıp, ol bánt boyınsha ayılǵan pikirlerinde bánttiń tiykarın qosıqtıń mazmunı quraytuǵınlıǵın atap ótedi. Bul pikirdi Q.Orazımbetovta qollap quwatlaydı, M. Xamraevtiń pikirine sın kózqaras penen qatnas jasaydı. «Sebebi, dástúriy qosıqlarda bánttiń formasın uyqastıń jaylasıwına qarap anıqlaǵan menen, uyqassız qosıqlarǵa bul kriteriya tuwrı kelmeydi».

Bánt - poeziyalıq shıǵarmalarda ulıwma pikirdiń belgili bir bólegin ózinde jámlewshi, uyqastıń sistemalıǵın, túrin ańlatıwshı hám intonaciyaǵa iye qosıqtıń bir bólegi. Qaraqalpaq qosıq dóretiwshileri bántti qosıqtıń tiykarǵı elementleriniń biri sıpatında qaraǵan, házirde solay. Sebebi shayırlar bánt arqalı ózleriniń pikirlerin retlestirip toplaǵan. Poetikalıq usınday formanı XX ásirdeń dáslepki jıllarında jasap dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan shayırlarımız ele de dawam etti hám rawajlandırdı.

Qosıq tek ǵana ishki mazmun, qoyǵan probleması, lirikalıq qaharmannıń sezimtalıǵı, turmıs haqıyqatlıǵına jaqınlıǵı, yamasa usıǵan uqsalǵan oqıwshıǵa birden kózge taslanbaytuǵın, biraq sezimimiz arqalı qabıllanatuǵın tárepleri menen ǵana bahalı emes, al solardı oqıwshıǵa, tınlawshıǵa jetkeretuǵın ishki forması menen de áhmiyetli. Bul boyınsha belgili ilimpaz Z.Axmetov bılay deydi «Qosıq adamǵa óziniń ishki mazmunı menen, súwretlilik menen sawleleniw mánisi menen ǵana emes, aytıw qálpi, kórkem únliligi menen de tásir etedi. Sózdıń uǵım, túsini beretuǵın mánisin, maǵanasın, onıń qosıqqa ırǵaq únliligi, kórkemligi reń berip tolıqtıradı.

Q.Orazımbetov «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyası hám tipologiyası» miynetinde qaraqalpaq poeziyasında siyrek ushırasatuǵın úsh qatarlı qosıq forması tuwralı «Úsh qatarlı qosıqlar qaraqalpaq ádebiyatına burınnan tán emes forma. XX ásirdeń 50-jıllarına shekemgi jazba ádebiyatta derlik gezlespeydi. Qaraqalpaq ádebiyatında úsh qatarlı qosıqlar eń birinshi mártebe XX ásirdeń 70-jıllarınıń basında payda boldı»- dep jazǵan edi.

Qaraqalpaq poeziyasındaǵı úsh qatarlı qosıqlar úsh túrli uyqas formasında (a,a,b. a,b,a. a,b,b.) gezlesedi hám úsh qatarı shártli túrde bir bántke birigedi. Olardaǵı ırǵaq eki qatarlı qosıqqa da, tórt qatarlı qosıqqa da usamaydı. Biraq, hár bir bánt qosıqtaǵı ulıwma mazmunıń bir párshesin ózine jámlestiredi. Shinında bul bántlik forma xalıq shayırı T.Jumamuratov tárepinen isletilgeni hám sońǵı dáwirlerge kelip massalıq sıpat alǵanı belgili. Biraq, eger dıqqat penen gúzetsek, 1936-jılı Dáli Nazbergenov tárepinen dóretilgen «Ushqısh jırı» qosıǵında usı úsh qatarlı bántlerdiń úlgilerine kózimiz túsedı.

Mısalı:

Órlesin kewil,
Bolganday seyil,
Kók aspannıń júzinde.

Bekinsin júrek,
Tabandı tirep,
At jayılsın bizińde.

Bul qosıqtıń uyqas túri a,a,b túrinde isletilgen. Qosıq qurılısındaǵı atap ótetuǵın jańalıqlardıń biri sonda, mısalgá alınǵan birinshi shuwmaqtaǵı úshinshi qatar (**Kók aspannıń júzinde**) menen ekinshi shuwmaqtaǵı úshinshi qatar (**At jayılsın bizińde**) ózara uyqasıp formanıń kórkemligin jánede jetilistirgen. Qosıqtıń mazmunı sol dáwirdegi hár bir adamnıń arızıw ármanı bolǵan ushıwshılıq qásibin ulıǵlaw bolıp esaplanadı. Shıǵarma mazmunı jaǵınan júdá jetilispisken shıǵarma dep ayta almaymız. Solay bolsa da usı jılları shayırlarımız dóretiwshiliginde usınday qosıq formanı engiziwge urınǵanınıń ózi ádebiyattaǵı úlken jańalıq edi. Sóz etilip atırǵan dáwirde shayır N.Japaqovtıń «Jaz» qosıǵında úsh qatarlı bánttiń usınday úlginin gezlestiremiz:

Búlbil sayrap,
Shadlıq jırın,
Jaz kelgenin aytadı.

Jaz qusları,
Mereke etip,
Kólde oynap jatadı.

Biraq, bul qosıqta D. Nazbergenovtıń shıǵarmasındaǵıday uyqasıw tártibi a,a,b formasında emes, kerisinshe – a,b,v hám a,b,v. Birinshi shuwmaqtaǵı úshinshi (**Jaz kelgenin aytadı**) hám ekinshi shuwmaqtaǵı úshinshi (**Kólde oynap jatadı**) qatarlar ǵana uyqasadı.

Shayırdıń «Qara teńiz» qosıǵında tap usınday formada jazılǵan.

Abxaz jeri,
Tawlı baǵlı,
Ráhátli janǵa jaqqan.

Sol jaǵında,
Qara teńiz,
Taǵı tawdan bulaq aqqan.

Bul qosıqlardıń jańalıǵı qosıqqa bánt dúziwde kórinedi. Shayırdıń bánt dúziwdegi izlenisleri, qosıqtıń mazmunın jetkeriwde kórinbey qalǵan. Yaǵnıy, qosıq forması úsh qatardan turǵanlıǵı menen onıń ırǵaǵı saqlanbaǵan. Bul birinshi náwbette qosıqtıń buwın sanına baylanıslı bolsa, ekinshiden qatardaǵı uyqaslarǵa baylanıslı seziledi. Keltirilgen úsh qatar bir-biri menen uyqasqa túspegen. Q.Orazımbetov óz miynetlerinde «qaraqalpaq poeziyasında úsh qatarlı qosıqlarda oy-pikir qosıqtıń ulıwma kóleminen kelip shıqqan halda úsh qatarlı bántler menen izbe-iz dawam ettiriledi. Shayırdıń izlenisleri awızeki ádebiyat úlgisinen parq qıladı. Shayır folklordaǵı bántlik formanı jańa dáwirdiń jańa formasına maslastırǵanı kórinedi. Sebebi qosıqtıń sırtqı forması jáhán ádebiyatınıń qosıq formasına jaqın keledi. Bunnan basqada joqarıda aytıp ótkenimizdey sol dáwirde X.Axmetov tárepinen de usınday úsh qatarlı bántler dóretilgenligin kóremiz. Mine usı shıǵarmalar ádebiyatımızdaǵı Q.Orazımbetov kórsetip ótkenindey 1970-jıllarda ádebiyatımızdaǵı mazmunı hám forması jaǵınan sátlı jazılǵan shıǵarmalardıń negizi dep qarawımızǵa boladı.

Qaraqalpaq poeziyasınıń mazmun hám forma jaǵınan bayıwı ushın til, uyqas, ırǵaq, bánt poeziyanıń kórkemlik belgileri ekenligi ras. Sheberlik máselesi haqqında sóz bolǵanda usı táreplerine de itibar beremiz. Solay bolsa da shıǵarmanıń sátlı hám sátsiz bolıp shıǵıwın tek ǵana uyqas hám ırǵaq penen anıqlaw qıyın. Bul dáwirlerge kelip qaraqalpaq poeziyası áhmiyetli basqışlardı bastan keshirdi. Sebebi, bul jıllar awızeki ádebiyat dástúrleriniń úlgisinen jazba ádebiyat úlgisine ótiw dáwiri bolıp, eki dáwirdiń jalǵasıǵı edi. Hár qanday shayır óziniń qaysı dáwirde jasawına qaramastan tariyxıy dáwir hám sol dáwirdiń jetiskenlikleri haqqında kórkem shıǵarmalar jazıp qaldıratuǵınlıǵı málim.

XX ásirdeń dáslepki jıllarında qaraqalpaq poeziyasında bánt aldınǵı dáwirlerge salıstırǵanda ádewir ózgerislerge ushıraǵanı seziledi. Bul jıllardaǵı shayırlardıń bánt dúziwdegi izlenisleri folklorlıq shıǵarmalardan pútkilley ózgeshelenip turadı. Folklorlıq shıǵarmadaǵı úsh qatarlı bántlerdiń sırtqı forması túrlendirilip, ishki mazmunına jańa sıpat berilgen. Sırtqı formanı túrlendiriwde shayırlarımız dúnya ádebiyatınıń poetikasınan úyrengenligi seziledi. Bul nárseni qosıq qatarlarındaǵı buwın sanlarınıń jaylasıwınan kóriwimizge boladı.

ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Ахметов З. Казахское стихосложение. – Алма-Ата: Наука, 1964.
2. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1971.
3. Жапақов Н. Қосықлары, поэмалары, киносценариясы, – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.
4. Kamalovich, M. I. (2021). Research of Artistic Form in Karakalpak Literary Criticism. American Journal of Social and Humanitarian Research, 2(4), 135–138. Retrieved from <https://www.grnjournals.us/index.php/ajshr/article/view/468>
5. Mambetov I. K. Artistic researches in Karakalpak poetry (Based on the material of the Karakalpak poetry of the 1930s) Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). 2020, Volume: 9, Issue: 3. p 56-60. DOI. 10.5958/2278-4853.2020.00058.0
6. MAMBETOV IKRAM KAMALOVICH (2020). “The Issue of the Rhyme in the Karakalpak Poetry of the 1930th”. Name of the Journal: International Journal of Academic Research in Business, Arts and Science, (IJARBAS.COM), P, 61-69. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3779055> , Issue: 4, Vol.: 2, Article: 7, Month: April, Year: 2020. Retrieved from <https://www.ijarbas.com/all-issues/>
7. Мамбетов И. Художественные исследования в каракалпакской поэзии Междурадный научный журнал «PHILOLOGY» №1, (25) Январь, 2020, 22-24 стр. Волгоград, Россия
8. Мамбетов К. Әдебият теориясы. –Нөкис: Билим, 1995.
9. Назбергенов Д. Шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1958.
10. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы, –Нөкис: Билим, 2004.
11. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – Москва: Аспект Пресс, 1999.
12. Туйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. –Тошкент: Фан, 1985.
13. Хамраев М. Основы тюркского стихосложения. –Алма-Ата: 1963.

ИССИҚЛИК ЭЛЕКТР МАРКАЗЛАРИДА ИССИҚЛИК НАСОСЛИ ҚУРИЛМА ЁРДАМИДА СУВ ВА ЭНЕРГИЯНИ ТЕЖАШ УСУЛИ

Зокир Элмуродович Пардаев

Қарши муҳандислик иқтисодиёт институти

z.pardayev986@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Техник совитувчи сув сифатида фойдаланилган сувни минорали совитиш қурилмаларида совитилганда ташқи ҳавога иссиқлик–масса алмашиниши натижасида катта миқдордаги буғланиш ҳисобига исроф кузатилади. Иссиқлик насосли қурилма ёрдамида техник сув совутилганда буғланиш орқали атмосферага исроф бўлаётган 20 – 25 % сув тежаб қолинади. Бундан ташқари иссиқхонада иситиш мақсадида фойдаланиш ҳисобига қўшимча фойда олинади.

Калит сўзлар: Иссиқлик, утилизация, энергетик, ресурс, циклида, генератор, насос, турбина, подшипниклар, градирня, минорали.

ABSTRACT

When the water used as technical cooling water is cooled in tower cooling devices, a large amount of waste is observed due to evaporation as a result of heat-mass exchange with the outside air. When technical water is cooled with the help of a heat pump device, 20-25% of the water lost to the atmosphere through evaporation is saved. In addition, an additional benefit is obtained due to the use of the greenhouse for heating purposes.

Keywords: Heat, disposal, energy, resource, cycle, generator, pump, turbine, bearings, gradirnya, tower.

Мақолада Иссиқлик электр марказида ёрдамчи циклида қизиб чиққан техник сувнинг иссиқлигини Иссиқлик насоси ёрдамида утилизация қилиш схемаси тадқиқ қилинган. Техник совитувчи сув сифатида фойдаланилган сувни минорали совитиш қурилмаларида совитилганда ташқи ҳавога иссиқлик–масса алмашиниши натижасида катта миқдордаги буғланиш ҳисобига исроф кузатилади. Иссиқлик насосли қурилма ёрдамида техник сув совутилганда буғланиш орқали атмосферага исроф бўлаётган 20 – 25 % сув тежаб қолинади.

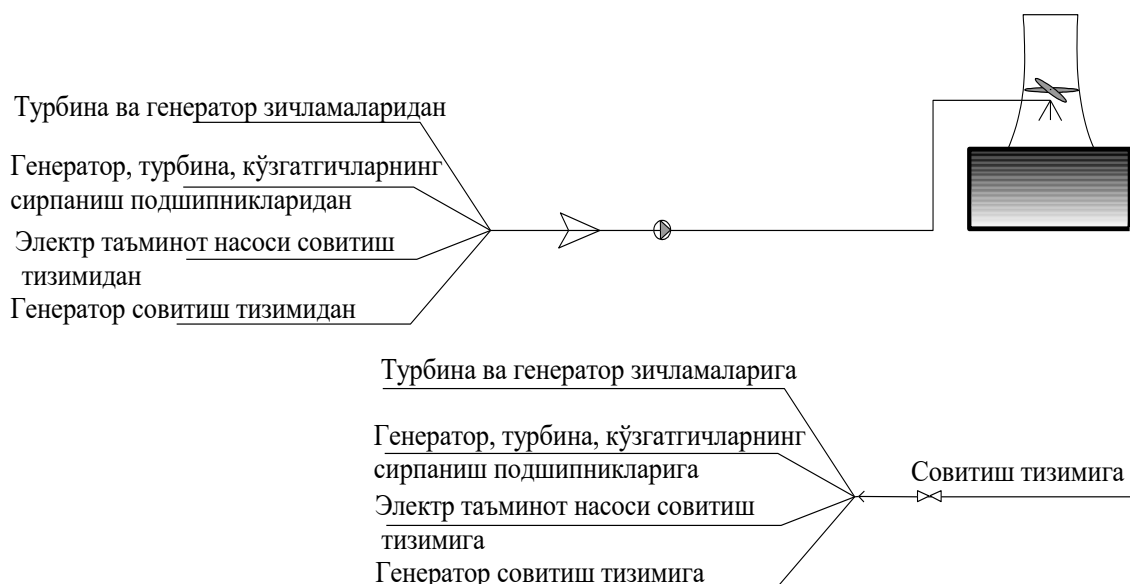
Бундан ташқари иссиқхонада иситиш мақсадида фойдаланиш ҳисобига қўшимча фойда олинади.

Маълумки, дунё миқёсида саноат тармоқларининг ривожланиш жараёнида технологик қурилмаларнинг энергия ва ресурс тежамкорлигига алоҳида эътибор қаратилиши нафақат корхона, балки мамлакат иқтисодиётининг гуллаб яшнашига замин яратади. Саноат тармоқларининг ривожланиши албатта бирор бир турдаги ёқилғи – энергетика манбаидан фойдаланиш ҳисобига амалга оширилади. Ёқилғи – энергетик ресурсларидан узлуксиз ва шу билан бирга пала – партиш (кўп миқдорда чала ёниш кўрсаткичлари ва ташишдаги носозликлар туфайли) фойдаланиш табиий энергия ресурслари заҳирасини камайишига, ҳаттоки тугаш хавфини яқинлаштирмоқда ва уларни тежаш, экологик хавфсиз бўлган янги технологияларни ишлаб чиқиш заруриятини вужудга келтирмоқда. Энергия ресурсларини тежашда ноанъанавий, иккиламчи, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланиш яхши самара беради. Бугунги кунда мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган электр станциялари мисолида ҳам юқорида кўзда тутилган хавфни яққол кўришимиз мумкин [1].

Шунинг учун баъзи бир иссиқлик электр марказида техник сувнинг ташландиқ иссиқлигидан фойдаланиш усулини ишлаб чиқиш долзарб масаладир ва энергия ресурсларини тежаш имконини беради.

Айрим иссиқлик электр марказидаги минорали сув совитгичига совитиш учун йўналтирилаётган техник сувнинг исрофини камайтириш мақсадида, ушбу ташландиқ иссиқликни утилизациялаш натижасида паст потенциалли иссиқликдан фойдаланишга ёрдам берувчи иссиқлик насосли қурилмани таклиф этамиз. Қурилма градирняга келаётган оқим йўлида ўрнатилади. Қурилманинг буғлатгичи техник сувнинг иссиқлигини совитиш минорасигача бўлган масофада ўзига қабул қилиб олади. Қабул қилинган иссиқлик агрегатнинг конденсатор қисмидан бирор технологик жараёнда масалан ИЭМларнинг иссиқхонасини иссиқлик таъминотида фойдаланиш мақсадида олиб ташланади. Совитиш цикли шу тарзда давом этади. Бу совитилаётган сувни минорали совитгич панжарасида сачраш, ташқи ҳаво ҳароратининг пастлиги туфайли буғланиб кетиш хавфини камайтиради.

Тизимнинг ортиқча иссиқлигини олиб кетаётган сув техник сувни совитиш тизимида ўрнатилган, диаметри Ø 426 мм бўлган қувур орқали Д – 320 насослари ёрдамида градирня – минорали техник сув совитиш қурилмасига узатилади (1-расм).

1- расм. Иссиқлик электр марказида техник сувни совитиш тизими.

Градирнянинг техник сув совитиш тизимида 2 та қувват истеъмоли 35 кВт га тенг, умумий қуввати 70 кВт бўлган ВГ туридаги вентиляторлар ишлатилади. Градирнянинг соатлик сув сарфи $90 \text{ м}^3/\text{соат}$ ни ташкил қилади.

Намловчи қувурларнинг диаметри $\varnothing 273 \text{ мм}$, минорали совитгич минорасининг ички қисмида ўрнатилган тўсиқлар ўрнида қўлланилаётган полиэтилен қувурларининг диаметри $\varnothing 50 \text{ мм}$ ўлчамга эга.

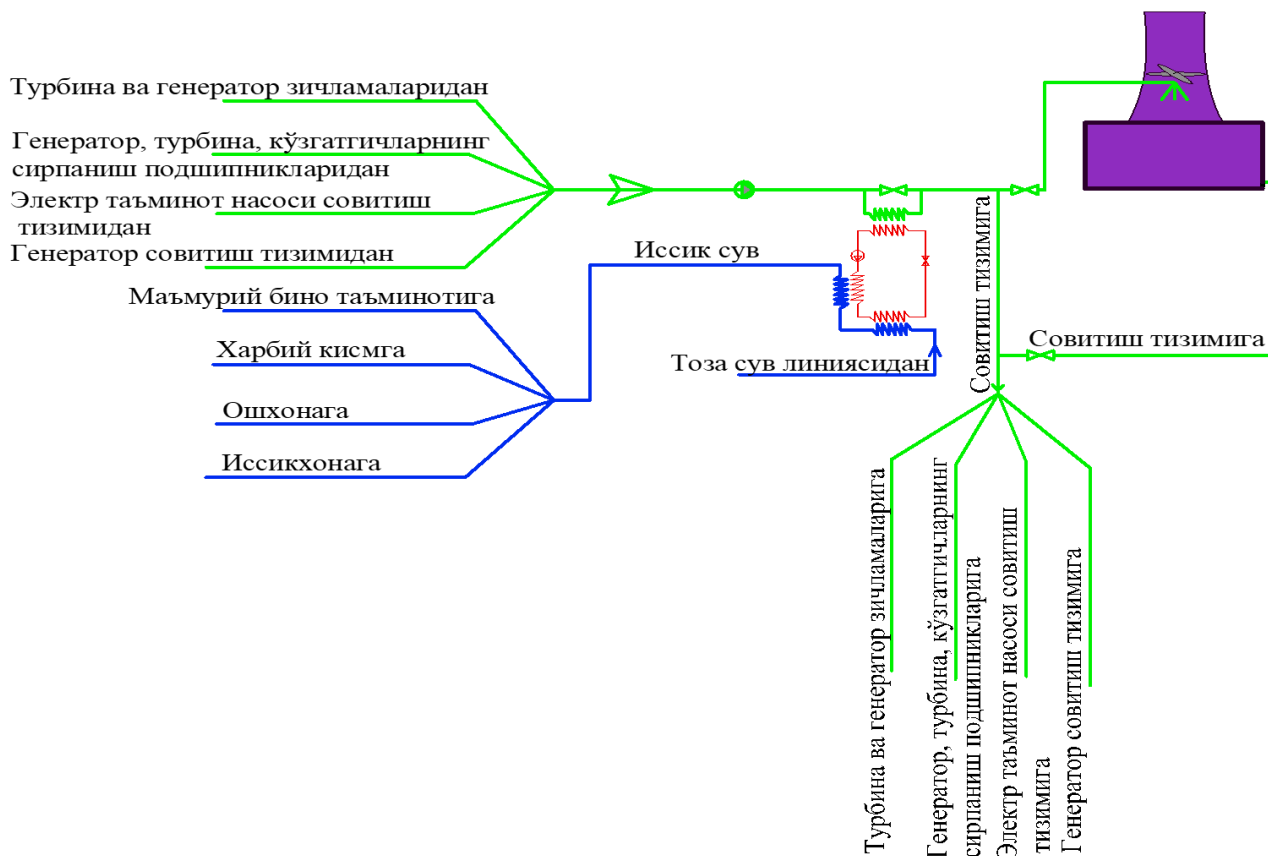
Минорали совитгичнинг ҳарорат пасайтириш кўрсаткичи $10 \text{ }^\circ\text{C}$ ни ташкил этади.

Техник совитувчи сифатида тизимдан қизиб чиқаётган сувнинг ҳарорати $38 \text{ }^\circ\text{C}$ га тенг. Қувур йўлларида, каналларда сувнинг совиши ва кенгайиш жойларида ички энергия исрофи натижасида градирнядан қайтаётган сувнинг ҳарорати $10 + 5$ жами $15 \text{ }^\circ\text{C}$ га пасаяди ва натижада тизимга қайтарилаётган сувнинг ҳарорати $23 \text{ }^\circ\text{C}$ га тенглашади.

Минорали сув совитгичининг очик ҳавза эканлигини эътиборга оладиган бўлсак, бу иншоотда иссиқлик ва сув сарфи ниҳоятда катта бўлади. Бундан ташқари, вентиляторлар, техник сув насосларининг электр юритгичлари томонидан электр энергияси истеъмол қилинади. Иссиқлик электр марказларининг техник сув совитиш тизимида ташлаб юборилаётган иссиқлик ва бу ерда қўлланилаётган совитиш ускуналари катта миқдордаги паст потенциалли иссиқликни ва сув исрофини вужудга келтирмоқда. Уларнинг ёрдамчи ускуналари электр токи билан ишлашлиги натижасида соатига 100 – 120

кВт/соат электр энергияси сарф бўлади. Бу кўрсаткичлар станциянинг ўз эҳтиёжи учун энергия сарфини сезиларли қийматга эга эканлигини кўрсатади[2].

Юқоридагиларни ҳисобга олиб биз техник сув совитиш тизимида градирня, яъни минорали сув совитгичларидан фойдаланиш ўрнига иссиқлик насосли техник сув совитиш тизимини таклиф қиламиз[3](2-расм).

2-расм. Иссиқлик насосли техник сувни утилизация қилиш схемаси.

Бу тизим ўзининг қуйидагича афзалликларига эга:

- 1) Станциянинг ташландиқ иссиқлигидан ички иссиқ сув таъминоти тизимларида фойдаланиш мумкин;
- 2) Техник сувнинг атмосферага исроф бўлишидан сақланилади;
- 3) Техник сувни керакли ҳароратгача совитиш имконияти яратилади;
- 4) Минорали сув совитгичи вентиляторларига сарфланаётган қувват тежалди, техник сув насосларининг қуввати камайтирилиб 70 – 75 % ли юкламаларда ишлатила бошлайди;
- 5) Станция худудидаги ошхона иншоотлари, маъмурий бино ва бош корпусда арзон ва кам харажатли иссиқ сув таъминотини йўлга қўйиш имконияти пайдо бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Энергоиспользование в теплоэнергетике и теплотехнологиях. Сборник задач. Часть 1. Под ред. Ю.М. Павлова. М.: Изд-во МЭИ 2005.
2. В.Я Рыжкин. Тепловые электрические станции. М.: Энергоатомиздат. 1987.
3. Мартынов А.Б. «Установки для трансформации тепла и охлаждения» -М.: «Энергоатомиздат», 1989. – 200 с.

ENERGIYA TEJAMKOR QURILMALAR ISHINI NAZORAT QILUVCHI O'LCHOV AXBOROT TIZIMI

Avazxon Meliboyev Alixon o'g'li

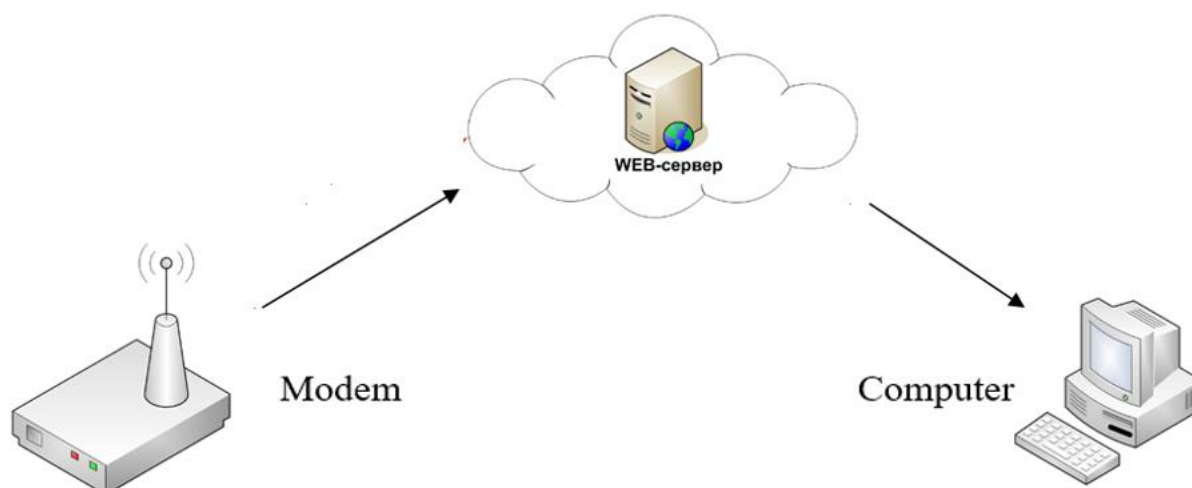
Farg'ona Politexnika Instituti

Energiya tejamkorligi va energo - audit yo'nalishi magistranti

Annotatsiya: ushbu maqolada fotoelektrik stantsiya qurilmalari ishini nazorat qiluvchi o'lchov axborot tizimi haqida, tizimning tuzilishi, ahborot uzatuvchi qurilmaning printsiplial shemasi, ishlash tartibi haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: quyosh energiyasi, fotoelektrik stantsiya, yuklama, datchik, harorat, kuchlanish, tok kuchi, o'lchash, modem, axborot bazasi, monitoring.

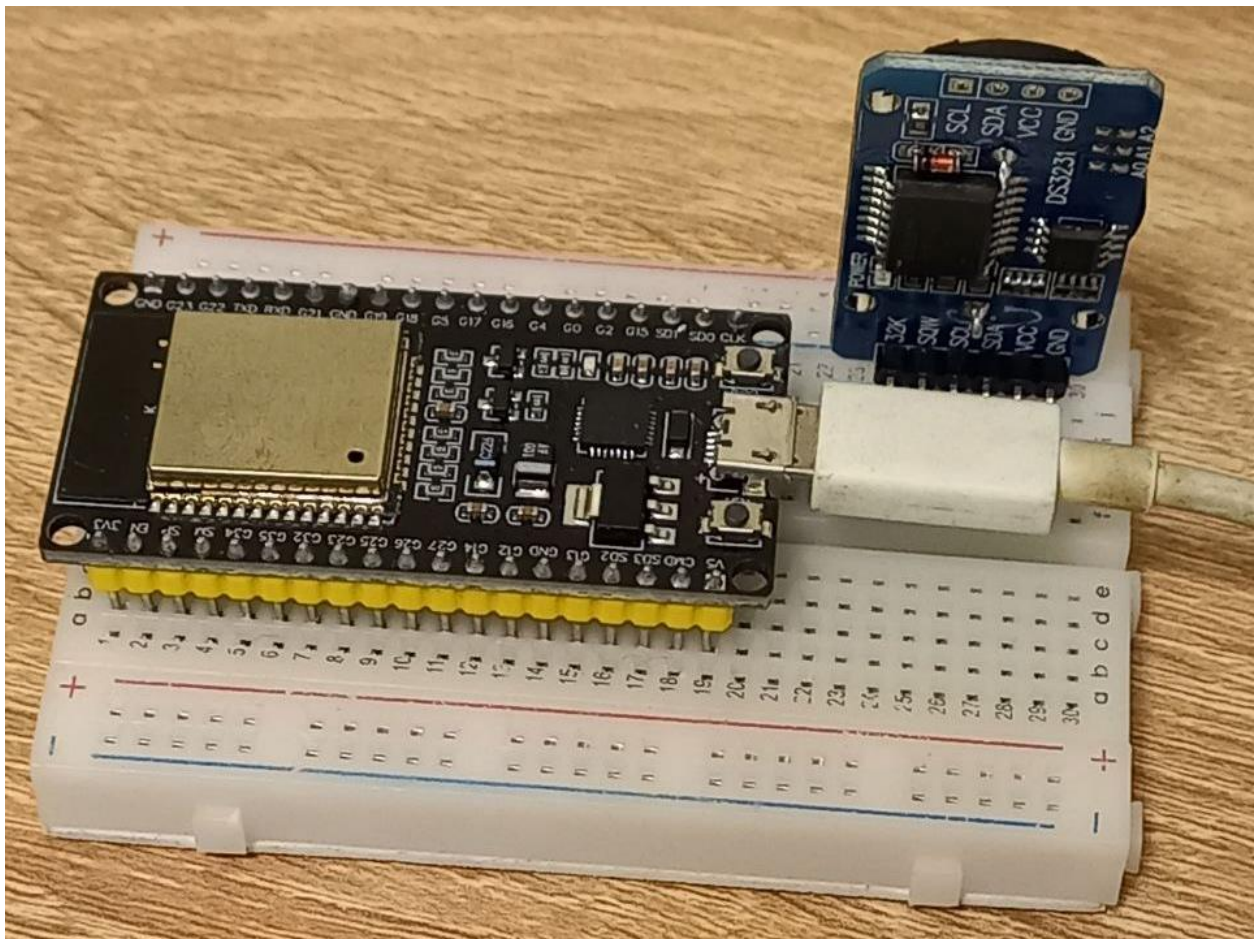
Farg'ona Politexnika Institutining "Elektronika va asbobsozlik" kafedrasining sinov maydonida o'rnatilgan elektrik quwwati 20 kWt bo'lgan quyosh fotoelektrik stantsiya qurilmasi ishini tadqiq etish jarayonida stantsiya ishlab chiqargan elektr energiyasi parametrlarini uzliksiz monitoring qilish uchun o'lchov axborot tizimi ishlab childi. Bu tizim shu kafedra dotsenti N.Umaraliev tomonidan yaratib, ishga tushirilgan o'lchov ahborot tizimining dasturiy- texnik vositalari bazasida ishlab chiqildi. Su yerda o'lchov texnikasi, quyosh energetikasi sohasida kafedra olimlari tomonidan elon qilingan ishlarni [1-35] takidlab otish orinli bo'ladi, jumladan [2] maqola aynan biz taklif etayotgan o'lchov axborot tizimi uchun asos qilib olingan tizim bayon etilgan. Quyidagi 1-rasmda axborot yzlash va kuzatish texnologiyasi tasvirlangan:

1-rasm. Axborot yzlash va kuzatish texnologiyasi

Tadqiq etiladigan quyosh fotoelektrik elektr stantsiya qurilmasi konstruksiyasi quyoshning fazodagi orni o'zgarishlariga moslanmaydigan bo'lgani tufayli, bu fotoelektrik stantsiya genertsiya qiladigan elektr energiyasi miqdori vaqt bo'yicha quyosh nurlarining intensivligiga hamda tushish burchagiga bo'g'liq holda o'zgarib turadi. Shu nuqtai-nazardan taklif qilinayotgan o'lchov tizimi yordamida quyosh fotoelektrik stantsiyasi generatsiyalaydigan maksimal elektr energiyasini o'zgarmas yuklamada uzliksiz monitoring qilish imkoniyati paydo bo'ladi.

Bu masalani yechish uchun o'lchov tizimi tarkibiga 1-rasmda ko'rsatilganidek modem qurilmasi sifatida ESP32 moduli va unga ulangan joriy vaqtni aniq o'lchovchi RTC DS3231 modulini kiritamiz (2-rasm).

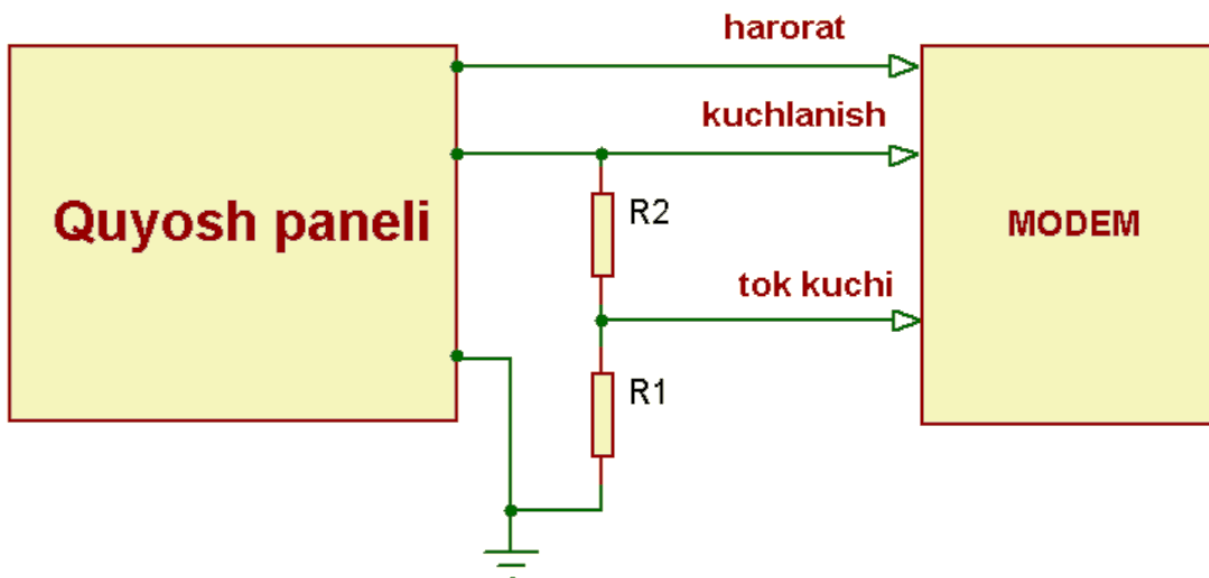

2-rasm. Modem sifatida ishlatilgan ESP32 moduli va RTC DS3231 moduli.

ESP32 moduli WiFi – simsiz aloqa kanali bilan internet tarmogiga ulanish imkoniyatiga egaligi hamda 32 ta kanal orqali turli datchiklardan axborot olish imkoniyati bilan va energiya sarfining kichikligi bilan bizning o'lchov axborot tizimimizda axborot yig'uvchi va uzatuvchi modem vazifasini bajara oladi.

Real Time Clock - DS3231 moduli monitoring jarayonida aniq vaqtni o'lash uchun xizmat qiladi.

Quyosh fotoelektrik elektr stantsiya qurilmasi haroratini nazorat qilish uchun modulda harorat datchigi o'rnatilgan. Stantsiya generatsiya qilayotgan elektr energiyasini doimiy monitoring qilish uchun stantsiyadan ta'minlanayotgan o'zgarmas yuklamadagi kuchlanish va tok kuchini o'lchash uchun yigilgan sxema quyidagi 3-rasmda tasvirlangan.

3- rasm. Quyosh fotoelektrik elektr stantsiya ishlab chiqarish quvvatini nazorat qilish tizimiga ulanish sxemasi.

Taklif qilinayotgan monitoring tizimi (Data Logger) quyidagi tartibda ishlaydi:

1. Gorizontalda quyosh kuringach, quyosh panelida elektr yurutuvchi kuch paydo bo'lib, yuklama zanjiridan elektr toki o'tishni boshlaydi, natijada R2 yuklamada va R1 o'lchov qarshiligida kuchlanish paydo bo'ladi.
2. Modemning harorat, kuchlanish, tok kuchi kirishlaridagi signallar raqamga aylantirilib internet orqali tizimning axborot bazasiga tizim vaqti bo'yicha hronologik tartibda yozish boshlanadi.
3. Tizim vaqti yuqorida keltirilgan Real Time Clock - DS3231 moduli orqali aniqlanadi.
4. Modemning dasturiy taminoti signallarni xar sekunddagi qiymatini internet orqali ahborot bazasida saqlanishini taminlaydi.
5. Tizimning axborot tizimidagi malumotlarni distantsion tarzda istalgan manzildan kuzatish va yuklab olish imkoniyati mavjud.

ADABIYOTLAR:

1. Эргашев С.Ф. и др. Энергоэффективный трекер без использования светозависимых датчиков (Фоторезисторов, фотодиодов и тд) //Известия Ошского технологического университета. – 2019. – №. 3. – S. 234-236.
2. Эргашев С.Ф., Кулдашов О.Х., Отакулов О.Х., Умаралиев Н., Мухаммаджонов Х.З. Автоматизированная система измерения температуры солнечных энергетических установок // НТЖ ФерПИ, 2020, Т.24, №4 S. 82-86.
3. Умаралиев Н. Оптоэлектронные первичные измерительные преобразователи линейной плотности шелка – сирса и нитей из натурального шелка: Дис... канд. техн. наук. – Ташкент, 1991.
4. Умаралиев Н., Матбабаев М.М., Эргашев К.М. Установка для изучения оптоэлектронного датчика влажности воздуха //Известия высших учебных заведений. Приборостроение. – 2020. – Т. 63. – №. 3. – S. 237-241.
5. Nurmamat, U., & Kaxramon, Э. (2021). Influence of the probabilistic nature of the change in the measured quantity on the measurement error. *Universum: texnicheskie nauki*, (12-7 (93)), 20-23.
6. Умаралиев Н., Матбабаев М.М. Установка для калибровки оптоэлектронных датчиков влажности воздуха //Научно-технический журнал ФерПИ. – 2019. – Т. 23.
7. Kuldashov, O N.; Umaraliev, N; Ergashev, K M. (2021) "Stabilization of the parameters of a two-wave optoelectronic device," *Scientific-technical journal: Vol. 4: Iss. 2, Article 5*. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/ferpi/vol4/iss2/5>
8. Умаралиев, Н., Матбобоев, М. М., & Эргашев, К. М. (2020). Лабораторная установка для изучения оптоэлектронного датчика влажности воздуха. *Научно-Технический журнал Ферганского Политехнического Института*, 24(2), 199-204.
9. Рахимов, Р Х.; Умаралиев, Н; Джалилов, МЛ; Максудов, А У. (2018) Регрессионные модели для прогнозирования землетрясений. *Computational nanotechnology*, №2, s. 40-45
10. Рахимов, Р Х.; Умаралиев, Н; Джалилов, М.Л. (2018). Колебания двухслойных пластин постоянной толщины. *Computational nanotechnology*, (2), 52-67.
11. Матбабаев Махмуд Мирзаевич, & Умаралиев Нурмамат (2022). Анализ погрешности измерения влажности воздуха оптоэлектронными датчиками. *Universum: технические науки*, (1-1 (94)), 52-54.

12. Умаралиев, Нурмамат. (2021). "Сцинтилляцион детекторлардан олинган зилзила даракчилари-зарядланган зарралар сигналлари тахлили". Ахборот - коммуникация технология-лари ва телекоммуникацияларнинг замонавий муаммолари ва ечимлари онлайн республика илмий-техник анжуманининг маърузалар тўплами. 79-81 б.
13. R. Kh. Rakhimov, N. Umaraliev, M. L. Jalilov, "Vibrations of two-layer plates of constant thickness", *Comp. nanotechnol.*, 2018, no. 2, 52–67
14. Б.С Юлдашев, РА Муминов, АУ Максудов, Н Умаралиев, МЛ Джалилов. (2020). Прогноз природных катастроф-землетрясений, методом контроля вариации интенсивности потоков нейтронов и заряженных частиц. *Fundamental and applied problems of physics*, 125-131.
<http://www.fti.uz/upload/iblock/357/35745d42cdde5aa5b7fb432fcbe666fe.pdf#page=125>
15. А. У. Максудов, & Н. Умаралиев. (2022). ИССЛЕДОВАНИЯ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЙ. *RESEARCH AND EDUCATION*, 1(6), 143–151. Retrieved from <http://researchedu.org/index.php/re/article/view/20>
16. A Maksudov, N Umaraliev. (2022). Device for investigation of flows charged particles and neutrons. *Polish journal of science* 1 (53), 43-45
17. К.Н. Умаралиев, Н. Умаралиев. Измерительная система для исследования режимов работы пиролизной печи. *Научно-Технический журнал ФерПИ. Спец. выпуск №7. с. 184-187*
18. N Umaraliev, MM Matbabaev, KM Ergashev. (2019). Optoelectronic air humidity sensor. *Materials of the International Conference "Scientific research of the SCO countries: synergy and integration"*. V 1, T 1, p 129-136.

AHOLINING GLOBAL IQLIM O'ZGARISHI BO'YICHA SAVODXONLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

Sharipbayeva Yulduz Muzafarovna

Email: yu.sharipbayeva@cspi.uz

ANNOTATSIYA

Globalashuv davrida insoniyat iqlim o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan qator muammolarga duch kelmoqda. Bu atrof-muhit o'zgarishi bilan bog'liq tashvishli holatlarga bir yoqadan bosh chiqarib birgalikda harakat qilishimiz lozim. Atrof-muhitdagi muammolar yoshu-qari birdek majburiyatni olishi kerak. Ekologik madaniyat, ekologik savodxonlik aholida yuqori darajada shakllansagina, iqlim o'zgarishi bo'yicha kelib chiqadigan holatlarni oldini olishimiz mumkin. Bunga Butun dunyo hamjamiyati va respublikamizda ekoharakatni boshlashimiz va rivojlantirishimiz lozim. O'simlik, hayvonot olamini asrash, kelajak avlodlarga ham bizni o'rab turgan tirik tabiatni o'z holicha yetkazib berish bizning ekologik madaniyatimiz yuksakligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ekologiya, globalashuv, o'simlik, hayvonot olami, iqlim o'zgarishi, sog'lom turmush tarzi.

WAYS TO INCREASE GLOBAL CLIMATE CHANGE LITERACY

ANNOTATION

In the period of globalization, humanity is faced with a number of problems related to climate change. We should work together to address these alarming situations related to environmental change. We can prevent situations caused by climate change only if ecological culture and ecological literacy are formed in the population at a high level. For this, we need to start and develop the eco-movement in our republic and the world community. Protecting the flora and fauna, and delivering the living nature that surrounds us to the future generations in its original form shows that our ecological culture is high.

Key words: ecology, globalization, flora, fauna, climate change, healthy lifestyle

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ГЛОБАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ ОБЛАСТИ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА

АННОТАЦИЯ

В период глобализации человечества сталкивается с рядом проблем, связанных с изменением климата. Мы должны работать вместе, чтобы справиться с этими тревожными ситуациями, связанными с изменением окружающей среды. Предотвратить ситуации, вызванные изменением климата, можно только в том случае, если у населения на высоком уровне сформирована экологическая культура и экологическая грамотность.

Ключевые слова: экология, глобализация, флора, фауна, изменение климата, здоровый образ жизни.

Bugungi kunda odamning biosferaga salbiy ta'siri kuchayishi natijasida ekologik krizisning yuzaga chiqishi va tabiatni muhofaza qilish ishlarini keng miqyosda amalga oshirish zaruriyatining tug'ilishi bilan ekologiyaning amaliy ahamiyati keskin oshib ketdi. Ekologiya bilan falsafa, sotsiologiya va boshqalar bir qancha fanlar o'rtasida uzviy bog'lanish paydo bo'ldi. Hozirgi davrda sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, transport, qurilish, ilmiy-texnikaviy, demografik muammolarni hal etish hamda tabiiy resurslardan ratsional foydalanish yo'llarini ishlab chiqishda ekologik yondashuv zarur bo'lib qoldi. Global iqlim o'zgarishlarini ta'sirini kamaytirish uchun butun insoniyat hamjihatlikda ish olib borishi kerak. Iqlim o'zgarishi bo'yicha kelib chiqqan muammolarga haroratning ko'tarilishi, Ozon qatlaminin yemirilishi, hozirgi kunda o'rmonlarning qisqarishi, havo tarkibida karbonat angidrid gazining ko'rsatkichi ortishi, shaharlarda shovqinning ko'payishi, sanoat chiqindilari va kundalik chiqindilarni ortishi, tuproqlarning pestidsidlar bilan zararlanishi, Orol muammosi, suvning ifloslanishini, parnik effektining ta'siri ortishi kabilarni sanab o'tishimiz mumkin. Atmosferaning ozon qatlami quyoshning ultrabinafsha nurlarini ushlab qoladigan qalqon hisoblanadi. Afsuski, sayyoramizda tabiiy muvozanat buzilishi natijasida ozon qatlaminin yemirilishi bilan bog'liq ekologik xavf paydo bo'ldi. Bu esa kelajakda iqlimning bashorat qilib bo'lmaydigan o'zgarishlariga, ya'ni inson organizmi immun tizimining zaiflashishiga, onkologik kasalliklar sonining oshishiga, o'simliklarning sekin o'sishiga olib kelishi mumkin.

Ekologik muammolarni bartaraf etishda gender tengligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyatdagi muammolarni oldini olishga ikkala jins vakillari birdek mas'uldir. Ekologik tarbiya bola tug'ilganidan keyin oila davrasidan boshlab bolaga ekologik ta'lim berishni boshlash kerak.

Germaniyadagi tabiati go'zal maskanlarda maxsus ekologik tarbiya berish joylari tashkil etilgan. Ularda yoz oylarida mutaxassis o'qituvchilar ekologiya bo'yicha o'z

malakalarini oshiradilar, maktabga qaytgach, olgan bilimlarini, tajribalarini amalda qoʻllaydilar. Zero, bolalarni tabiatga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalash shunchaki bir ermak uchun qilinadigan ish emas. Bu davlat ahamiyatiga ega dolzarb masaladir. Biz sogʻlom, mehnatsevar, dunyoqarashi keng yoshlarni tarbiyalab, voyaga yetkazsakgina kelajagimiz nurli boʻladi. Bunda oʻquvchilarga tashkil qilingan dastur ularning taʼtil vaqtlari maroqli hamda foydali iqlim boʻyicha bilimlarni olishiga erishiladi.

Iqlim oʻzgarishi boʻyicha online darslar tashkil qilishning ahamiyati.

Aholining iqlim oʻzgarishi boʻyicha savodxonligini oshirishning samarali yoʻllaridan biri bu online dasturlar ishlab chiqishdir. Bunda ishtirokchilar dasturda qatnashish uchun transport toʻlovlari va turar-joy toʻlovlaridan holi boʻladilar. Albatta dasturdagi mavzular qatnashchilar vaqtiga qarab kelishilgan holda tashkil etiladi. Qatnashuvchilar yoshi, kasbi, ijtimoiy kelib chiqishidan va dunyoning qaysi qismida oʻqiyotgan va ishlayotgan boʻlishidan qatʼiy nazar barcha ishtirok qilishi mumkin.

Amerikaning Toshkentdagi elchixonasi bilan birgalikda „Climate change literacy program“ tashkil qilindi. Dasturda yuzdan ortiq ishtirokchilar saylab olindi. Dasturni mentor-Abdulaziz Murtazoev olib bordi. Global iqlim oʻzgarishi boʻyicha muhim 15 mavzuda online (zoom platformasida) darslar tashkil qilindi.

Xulosa va natijalar. „Climate change literacy program“ dasturida biz iqlim oʻzgarishi nima ekanligi, iqlim oʻzgarishi nimalarga olib kelish sabablari, inson omili natijasida boʻlayotgan turli taʼsirlar, qaysi yoʻllar bilan iqlim oʻzgarishini sekinlashtirishimiz mumkinligini, tabiiy resurslardan tejamkorlik bilan foydalanishni, energiya resurslaridan foydalanishning iqlimga taʼsiri, xalqaro huquqiy hujjatlar, yurtimizdagi iqlim boʻyicha muammolarni, Orol muammosi haqida koʻplab maʼlumotlarga ega boʻldik. Iqlim oʻzgarishi boʻyicha savodxonlikni oshirishning bir usuli bu shunga oʻxshash online darslar tashkil etishdir. Dasturda qatnashgan ishtirokchilar yaqin-atrofidagilarni olgan bilimlari bilan boʻlishib yanada kengroq aholi qatlamini bilimini oshirishga yordam berishi shubhasiz albatta. Ekologik madaniyatni shakllantirishda bundan tashqari turli usullardan foydalanish ham maqsadga muvofiq. Ona sayyoramizni bir boʻlib, birgalikda turli iqlim oʻzgarishlaridan saqlashimiz burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Biologiya va ekologiya jurnali. 2020-yil №1. 80-83-betlar.
2. <https://www.uznature.uz/>
3. <https://www.geografiya.uz>

YOSH GEODEZISTLAR UCHUN SOHA HAQIDA TUSHUNCHALAR.

Mirzayev Jonibek Oltiyevich

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti

qmii-jonibek.mirzayev@mail.ru

Bozorov Malik Maxmudovich

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti

Bozorovmalik1984@gmail.com

Haqqulova Adiba Ochil qizi

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti

adibahaqqulova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo‘lajak geodeziyachilarga geodeziya sohasi va unda bajariladigan ishlar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: geodeziya. o‘lchash. nivelir. teodalit. taxeometr, ijro chizmasi. tatqiqod.

Аннотация: В данной статье будущим геодезистам рассказывается о сфере геодезии и выполняемых в ней работах.

Ключевые слова: геодезия. мера. уровень теодолит. тахеометр, чертеж исполнения. исследовательская работа.

Abstract: In this article, future surveyors are told about the field of geodesy and the work performed in it.

Keywords: geodesy. measure. level theodolite. tacheometer, execution drawing. research.

Hozirgi zamonda geodeziya va geodezik ishlarni bajarish mavzusi juda mashhur. Shu sababdan, geodezik tadqiqotning olib borilishi va qanday asbob-uskunalar bilan amalga oshirilishi bo‘lajak geodezistlarda qiziqish uyg‘otadi.

Geodeziya yerni o‘lchash va qog‘ozga tasvirini tasvirilaydigan fandır. Geodeziya va topografik tadqiqotlar natijasida olingan ma‘lumotlar aniq xaritalar va rejalarini yaratishda, sanoat va fuqarolik ko‘chmas mulk ob‘ektlarini qurishda, navigatsiya tizimlarini yaratishda va boshqa ko‘plab sohalarda qo‘llaniladi.

Geodeziya imkoniyatlari tufayli ikki nuqta orasidagi masofani aniq o'lchash, ularning bir – biriga nisbatan joylashishi, aholi punktlari, tumanlar va viloyatlar o'rtasidagi ma'muriy chegaralar, mamlakatlar o'rtasidagi davlat chegaralari qayerdan o'tishini aniqlash mumkin. Bunday ishni bajaradigan mutaxassis geodezist hisoblanadi.

Geodeziyachining asosiy vazifasi: relefning xarakterli nuqtalarining koordinatalarini hisoblash. Ushbu sohadagi mutaxassis vazifaga qarab geodezik yoki topografik tadqiqotni olib boradi. Shundan so'ng u o'lchov natijalarini qayta ishlaydi, olingan ma'lumotlarni tahlil qiladi va topografik reja yoki xaritanani tuzadi.

Binolar qurilayotganda, ularning balandligi va o'rnatilgan inshootlarga nisbatan rejalashtirilgan holatini ta'minlash uchun ijro etuvchi tadqiqot deb ataladigan geodezik ishlar olib boriladi. Bu binoning o'sha qismlari va elementlarini o'z ichiga oladi, ularning joylashuvi asosan butun binoning barqarorligi va mustahkamligini belgilaydi.

Ijroiya so'rovining maqsadi, loyihani tabiatga to'g'riligini aniqlash va qurilish jarayonida amalga oshirilgan loyihadan barcha og'ishlarni aniqlashdir. Bunga qurilgan binolar va inshootlarning xarakterli nuqtalarining haqiqiy koordinatalarini aniqlash orqali erishiladi.

Aynan ijro etuvchi so'rovi, sizga loyihaga mos kelishining to'g'riligini tekshirishga imkon beradi, u qurilgan bino yoki inshootning qurilish meyorlari va qoidalariga (QMQ) muvofiqligini tasdiqlaydi.

Ijroiya so'rovi sizga qurilish natijalarini nazorat qilish va loyihadan barcha og'ishlarni aniqlash imkonini beradi. Buning uchun, tadqiqot bilan bir vaqtda, ekspert geodeziyachi belgilangan loyihadan chetga chiqish jurnalini yuritadi, unda qurilgan bino yoki inshootning loyihadan chetga chiqishi qayd etiladi.

Geodeziya ishlari jarayonida olingan hujjatli material binolarning jabhalari va oynalarini loyihalashda, aniqlikni nazorat qilishda va tugallangan qurilish ishlari hajmini hisoblashda qo'llaniladi. Ijroiya sxemalar amaldagi me'yoriy hujjatlar talablari asosida, shuningdek, davlat nazorati organlarining talablarini, loyihalash tashkilotining dala nazoratini, shuningdek buyurtmachining texnik nazoratini hisobga olgan holda tuziladi. Ijroiya chizmalarini loyihalash qoidalari GOST va QMQda aks ettirilgan.

Muhandislik-geodeziya tadqiqotlari -

geodeziya ishlarining bir turi bo‘lib, unda kerakli hududdagi relefni, mavjud qurilish maydonchalarini, yo‘l qurilishi va boshqa rejalashtirish elementlarini o‘rganishni amalga oshiriladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi topografik suratga olish materiallarini olishdir. Topografik va geodezik ishlar, turli masshtabdagi suratlar, topografik xaritalarni yangilash va yaratish,

suratga olish, yer usti va yer osti inshootlarini rejalashtirish ishlari uchun olib boradi.

Bu ishlarni bajarish uchun quyidagi asbob – uskunalardan keng foydalaniladi.

- 1) Taxeometr - geodeziya ishlarini bajarish uchun universal qurilma. Uzunlik, balandlik farqi va gorizontallarni o‘lchaydi.
- 2) Nivelir – yer yuzidagi nuqtalarning past balandligini aniqlaydi.
- 3) Lazerli rulet – ikki nuqta orasidagi masofani aniqlaydi.
- 4) GPS – yer yuzidagi nuqtalarning holatini suniyyo‘ldoshlar orqali aniqlab beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Авчиев Ш.К., Тошпўлатов С.А. «Инженерлик геодезияси» “Yosh kuch press matbuoti”, 2014й.
2. Jo‘rayev D.O.. Geodeziya II. O‘quv qo‘llanma. O‘zbekiston, 2006.
3. Qo‘ziboyev T.K. Geodeziya T., O‘qituvchi 1975 y
4. Aylmer Johnson, Plan and geodetic surveying., CRC Press, 2014.

ПОНЯТИЕ КАТЕГОРИИ ЗАЛОГА В ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ ЯЗЫКАХ (НА ПРИМЕРЕ ТАДЖИКСКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ)

Эшонкулова Муслима Бахтиеровна

соискатель кафедры перевод и грамматика английского языка ГОУ
«Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова»
Республика Таджикистан, Согдийская область, проспект Мавлонбекова 1
muslima.eshonkulova@mail.ru

Аннотация: в статье рассматривается категория залога в двух разноструктурных языков – таджикский и английский. Сопоставительное изучение грамматической категории залога в двух выше указанных языков свидетельствует об их подобии и различии. Необходимо также учитывать их дистрибуцию и функциональное использование. Формы залогов в данных языках также имеют свои специфические особенности.

Ключевые слова: грамматическая категория, категория залога, синтаксическое понятие, семантическое понятие, диатеза.

THE CONCEPT OF CATEGORY OF VOICE IN INDO-EUROPEAN LANGUAGES (BY THE EXAMPLE OF TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES)

Eshonkulova Muslima Bakhityorovna

claimant of candidate degree of the department of translation and english grammar
under the SEI “Khujand State University named after acad. Bobojon Gafurov”
Address: Republic of Tajikistan, Sughd region, Khujand city, Mavlonbekov street 1
E-mail: muslima.eshonkulova@mail.ru

Abstract: the article examines the comparison of the grammatical category of voice in the Tajik and English languages. The comparative study of the grammatical category of voice in the two languages distributes similarity and differences. It is also necessary to take into account their distribution and functional use. The forms of voices in these languages also have their own specific features.

Key words: grammatical category, category of voice, syntactical definition, semantically definition, diathesis.

Категория залога представляет собой одну из сложнейших проблем грамматического строя индоевропейских языков. Недаром академик В.В. Виноградов еще в 1947 году писал о залоге, что “категория залога (если пользоваться этим термином для обозначения целого клубка разнородных лексико-грамматических явлений) в системе современного русского языка ярко обнаруживает свою сложную природу. В категории залога скрестились пути развития разных грамматических и лексических явлений в области глагола” [6, 501]. Поэтому учёные-лингвисты дают этой категории разнородные определения.

В 1948 году профессор Б.А. Ильиш писал: “Залог выражает отношение сказуемого к подлежащему и дополнению”[4, 191].

Как видно из этого определения, Б.А. Ильиш при определении залога учитывает синтаксическое отношение между двумя членами предложения (подлежащего и дополнения), которое находит своё выражение в форме глагола.

Группа ученых считает, что категория залога выражает отношение действия к его субъекту и объекту. Под термином “субъект” эти лингвисты понимают логическое понятие исполнителя действия, а не грамматическое понятие подлежащего. Термин “объект” обозначает предмет, который подвергается воздействию со стороны субъекта.

Б.С.Хаймович и Б.И.Роговская раскрывают содержание этого отношения. Они пишут: “Категория залога – это система двухчленной оппозиции, которая показывает, представляется ли действие как исходящее от его субъекта или же как испытывающееся его объектом” [3, 125].

Как явствует из этих определений, эти грамматисты характеризуют залог с логической точки зрения, употребляя вышеуказанные два термина науки-логики.

Профессор А.И. Смирницкий [12, 286] полагает, что категория залога выражает отношение действия к его носителю, к предмету, определяемому этим действием.

Этот лингвист учитывает онтологический аспект данной категории, увязывая её с предметом материального мира и его действием.

Профессор Г.Н. Воронцова [7, 223-224] предполагает, что данная категория выражает отношение действия к характеру участия в нем лиц или предмета, этим действием определяемого.

Как видим, она в своём определении несколько расширяет взгляд профессора А.И. Смирницкого, разделяя предмет, участвующий в действии, на лицо и не лицо, а также обращает особое внимание на характер участия лица или предмета в реализации действия. Под словом “характер”, очевидно, она

понимает, является ли предмет участником действия или же испытывает на себе действия другого участника. В первом случае она подразумевает действительный залог, а во втором страдательный залог.

Р.В. Басова [1, 27] считает, что категория залога выражает характеристики действия относительно его происхождения с точки зрения лица (предмета), к которому это действие предидируется.

В этом определении также учтена онтологическая сторона проблемы залога. Его автор обращает внимание на происхождение действия и его последствия, т.е. в одном случае констатируется совершение какого-либо действия кем-то над чем-то или кем-то (актив), а в другом случае подчеркивается его результат, т.е. испытывание объектом от действий со стороны субъекта (пассив).

М.А. Беляева [2, 82] считает, что категория залога выражает тот факт, что подлежащее совершает действие, т.е. является производителем действия (актив), или что оно подвергается воздействию извне (пассив). В данном определении учитывается только грамматический аспект этой категории.

Учёный с мировым именем Р. Якобсон, анализируя глагольные категории, разграничивает понятие сообщаемого факта, факта сообщения и участников того и другого факта. Залог, по его мнению, “характеризует отношение между сообщаемым фактом и его участниками безотносительно к факту сообщения или говорящему лицу” [16, 101]. В этом абстрактном определении Р. Якобсон привлекает внимание читателя к тому, что кто-то сообщает о какой-то ситуации материального мира, в которой участвуют определённые предметы, и они производят какие-то действия, и в результате этого действия возникают определённые отношения между его участниками. В результате этого отношения происходит воздействие одного участника на другого, что становится причиной изменений в статусе другого партиципианта данной ситуации. Как видим, в своём определении Р. Якобсон учитывает онтологический фактор данной категории.

Из этого краткого обзора вытекает, что залог связан не только с формой глагола и синтаксическими понятиями подлежащего и дополнения, но и с логическими понятиями субъекта и объекта и с взаимоотношениями между предметами материального мира.

Согласно А.А. Холодовичу, “Диатеза – это схема соответствия между единицами синтаксического уровня и единицами семантического уровня. Отсюда простой переход к определению залога: залог есть регулярное обозначение в глаголе соответствия между единицами синтаксического уровня

и единицами семантического уровня. Короче, залог—это грамматически маркированная в глаголе диатеза” [14, 284].

Данное определение диатезы нуждается в комментировании. Автор этой статьи под термином единицы синтаксического уровня понимает подлежащее и дополнение. Его термин “единиц семантического уровня” обозначает логические понятия субъекта и объекта действия. Субъект – это тот предмет или лицо, которое выполняет действие, а объект—это тот предмет или лицо, на которое направляется действие субъекта. В предложении “The hunter killed the lion – **Шикорчй шерро кушт**” слово “hunter” обозначает исполнителя действия “убивать” и поэтому “hunter”(ш**икорчй**) считается субъектом. Слово же “lion” (ш**ер**) обозначает тот предмет, который не действует сам, а на которого направлено действие охотника. В результате этого действия страдает лев, и поэтому лев считается объектом действия “убивать”. Слово “убил” обозначает действие, которое совершается субъектом “hunter (ш**икорчй**)” и направлено на объект “the lion (ш**ер**)”. Все эти три термина (субъект, объект и предикат) представляют собой понятия логического порядка и их А.А Холодович называет единицами семантического уровня.

Данное предложение анализируется также с точки зрения грамматики, т.е. синтаксиса. С синтаксической точки зрения “the hunter” является подлежащим, “killed (кушт)” – сказуемым и “the lion (шер)” – дополнением. Эти три термина являются понятиями синтаксического порядка.

Если накладывать понятия семантического уровня (субъект, предикат, объект) на понятия синтаксического уровня (подлежащее, сказуемое, дополнение), то получается что субъект соответствует подлежащему, объект дополнению и предикат – сказуемому. Вот такое соотношение называется схемой соответствия между единицами семантического и синтаксического уровней.

Вышеуказанное предложение можно преобразовать в следующее предложение: The lion was killed by the hunter – **Шер аз тарафи шикорчй кушта шуд**, где подлежащим является не слово “hunter (ш**икорчй**)”, а слово “lion (ш**ер**)”, которое обозначает объект действия “убивать”. Вопреки первому варианту данного предложения, во втором его варианте подлежащее соответствует объекту. Предложный оборот “by the hunter (аз чониби ш**икорчи**)” с синтаксической точки зрения является дополнением, а с семантической точки зрения этот оборот обозначает субъект действия “убивать”. Здесь синтаксическое понятие дополнения соответствует семантическому понятию субъекта.

Как видно, в первом варианте данного предложения наблюдается одна схема соответствия, т.е. подлежащее соответствует субъекту, а дополнение – объекту. Во втором же варианте наблюдается совсем другая схема соответствия, т.е. подлежащее соответствует объекту, а дополнение – субъекту. А если обратить внимание на форму глагола, то в первом случае он имеет форму “killed – кушт”, а во втором варианте он стоит в форме “was killed – кушта шуд”. Вот эти две формы служат для выражения различных схем соответствия между понятиями семантического (логического) и синтаксического уровней. Поэтому А.А. Холодович под залогом понимает обозначение при помощи форм глагола различные соответствия между единицами синтаксического и семантического уровней. Когда подлежащее соответствует субъекту, а дополнение объекту, то говорят, что глагол стоит в форме действительного залога. Но когда подлежащее соответствует объекту, а дополнение субъекту, то глагол употребляется в форме страдательного залога.

Бывают и другие виды соответствия между понятиями семантического и синтаксического уровней. Если сказать “Они поцеловались – **Онхо бӯсобӯси карданд**”, то подлежащее “**Онхо**” выступает то как субъект, то как объект, т.е. они (две подруги) совершили по отношению к друг другу одинаковые действия, т.е. первая из них поцеловала другую и вторая поцеловала первую. Такое соответствие называется реципроком или взаимным залогом.

Если сказать: Он побрился – **Ў ришашро гирифт**, то действие “бриться (**риш гирифтан**)” исходит из субъекта он (**ӯ**) который является подлежащим и оно обратно направляется на него самого (**худро, ашро**). В данном случае “**ӯ**” обозначает и субъект, и объект действия. Такое значение называется рефлексивным или возвратным залогом.

Если сказать: “The door opened – **Дар кушода шуд**”, то остаётся неизвестным, кто является субъектом действия “открывать”, т.е. дверь либо сама открылась, либо кто-то открыл её. Такое значение называется медиальным.

В языках мира пытаются выявить способы проявления вышеуказанных схем соответствия между понятиями семантического и синтаксического уровней. Однако эти пять значений имеют свои маркеры не во всех языках мира. Поэтому в одних языках находят пять залогов, в других четыре, в третьих три, и в четвертых два залога. Есть в мире отдельные языки, у которых вовсе отсутствует категория залога.

Однако чуть позже в работе одного из ведущих сотрудников указанной группы лингвистов В.С. Храковского даётся несколько иное определение диатезы. Он пишет: “Диатезу необходимо трактовать как соответствие единиц не двух уровней: семантического и синтаксического, а трёх: референтного, или

уровня участников абстрактных ситуаций (другие термины: партиципанты, исполнители), семантического, или уровня ролей и третье – синтаксического, или уровня актантов” [16, 14].

Как видно, В.С. Храковский добавляет третий уровень в систему диатез и называет его референтным. Он считает, что без учёта референтного уровня нельзя дать адекватного описания рефлексивного и реципрокного преобразования. В заключении он приходит к выводу: “Будем называть диатезой соответствие единиц трёх уровней: 1) уровня референтов, единицы которого обозначаются, как А, Б, В, ...; 2) уровня обобщённых семантических ролей референтов, единицы которого обозначаются как Sb, Ob1, Ob2, Ob3, ...; 3) участников языковой структуры (=имён референтов), т.е. актантов, единицы которого обозначаются как П, Дпр, Дк, Даг”.

Более того, как пишет сам В.С. Храковский, “известны другие случаи, когда разные диатезы одной лексемы обслуживаются одной и той же глагольной словоформой, которую в этом случае нельзя называть залоговой” [15, 58].

В качестве подтверждения этой мысли можно привести два примера из английского языка: John opened the door – The door opened. В первом случае “opened” обозначает активную диатезу, а во втором случае та же самая словоформа “opened” выражает медиальную диатезу.

Возьмём два примера из таджикского языка: 1) **Махбуба ва Мақсуда якдигарро бӯсиданд.** 2) **Махбуба ва Мақсуда кӯдакро бӯсиданд.**

В первом примере словоформа «бӯсиданд» обозначает два отдельных действия двух лиц, воздействующих друг на друга, т.е. “бӯсиданд” выражает значения взаимного залога. Во втором же примере эта же словоформа “бӯсиданд” имеет значение действительного залога.

Такая двузначность одной глагольной словоформы в английском и таджикском языках приводит нас к мысли о том, что теория залогов и диатез порою не срабатывает в этих языках. Она иногда не приложима и к материалу русского языка. В частности, русские глаголы с постфиксам «-ся» в одном случае выражают значение возвратного залога, а в другом – значение страдательного залога. Например: 1) Этот карандаш сломается быстро. 2) Этот дом строится нашими рабочими. В этих двух словоформах с постфиксом «-ся» имеются разные диатезы.

В первом случае мы имеем следующую диатезу:

Субъект	Объект
_____	Подлежащее

Диатеза второго предложения выглядит следующим образом:

Подлежащее	Дополнение
Объект	Субъект

Поэтому Е.В. Падучева пишет, что “деление семантических актантов на субъект и объект не полностью определяется их ролью в ситуации” [11, 219]. Это высказывание Е.В. Падучевой и вышеуказанные факты из английского, таджикского и русского языков, а также использование терминов и понятий логики при интерпретации грамматического явления залога наталкивает нас на мысль, что существующая теория диатез и залогов не является безупречной. Она очень сложна и порою противоречит языковым фактам, и к тому же её трудно понимать. Наша учёба в вузе и наш опыт преподавания английского языка в высшей школе свидетельствуют о том, что подавляющее большинство студентов не могут вникать в суть понятий диатезы и залога. Это происходит, очевидно, потому, что термин “субъект” в английском языке звучит как “subject”, который обозначает понятие подлежащего. Термин “объект” в английском языке звучит как “object” и он означает дополнение. В силу этого при объяснении понятия диатезы студентам кажутся странными такие обороты речи, как “соответствие подлежащего субъекту” и “соответствие дополнению объекту”. В их понимании эти речевые обороты означают “соответствие подлежащего подлежащему” и “соответствие дополнения дополнению”.

Такая путаница вынуждает нас при интерпретации категории залога осторожно обращаться с теорией диатез и залогов и реже использовать термины логики типа “субъект” и “объект” и шире употреблять термины грамматики “подлежащее” и “дополнение”, так как при объяснении других грамматических явлений языка в учебниках используются соответствующие термины грамматики, а не логики. Прав в этом отношении Ф.С. Мурсалов, который пишет, что “при

установлении грамматического значения и грамматической формы категории залога следует ориентироваться на глагол, и только на глагол” [10, 9]. Ещё до разработки теории диатез и залогов А.А. Холодовичем и его группой профессор А.В. Исаченко в 1960 году писал: “То, что является решающим для характеристики глагольного залога в собственном смысле этого термина, сводится к разнице в природе отношений между подлежащим (S) и глаголом (V). Пытаясь вскрыть грамматическую природу залогов, мы, в первую очередь, должны будем отказаться от некоторых “неграмматических” понятий и терминов, неизменно фигурирующих в изложениях о грамматической природе залогов. К таким “неграмматическим”, т.е. по природе своей чисто неграмматическим понятиям относятся “производитель действия” (“агент”...) и “реальный объект”, “цель действия”. Для грамматического анализа замена грамматических отношений логическими ничего не даёт, поэтому для разграничения страдательного от действительного залога он вводит синтаксическое понятие “направленность действия” [53, 354].

Следует отметить, что термин А.В. Исаченко “направленность действия” не является новым. Ещё в середине 50-х годов XX-го века М.М. Гухман в своей докторской диссертации писала о направленности действия. По этому признаку она действия подразделяет действие на центробежное и центростремительное [8, 189].

Центробежным она называет такое действие, которое исходит из подлежащего и направлено на дополнение. А центростремительным она считает такое действие, которое исходит из косвенного дополнения и направлено на подлежащее. Например: **Самад мӯзаро гирифт** (154) – Samad took the boots. Здесь действие “took” (**гирифт**) является центробежным, поскольку подлежащее считается центром предложения, и от него действие стремится слева направо. А в предложении “**Мӯза аз тарафи Самад гирифта шуд**” – “The boots were taken by Samad” действие “**гирифта шуд**” – “were taken” является центростремительным, так как оно исходит от дополнения “**аз тарафи Самад**” (by Samad) и стремится справа налево в направлении подлежащего “**мӯза**” (the boots).

Эта точка зрения поддержана профессором М.Я. Блохом. Профессор А.И. Смирницкий также видел разницу между формами действительного и страдательного залогов в характере направленности действия [12, 265].

Эта точка зрения поддерживается К. Усмановым, который считает, что при актив2 е действие является центробежным, а при пассиве–центростремительным [13, 131].

Профессор А.В. Бондарко также находит разницу между активом и пассивом в разной направленности глагольного признака по отношению к его носителю [4, 45].

Как явствует из краткого обзора, сторонников взгляда о связанности категории залога с направленностью действия немало. Мы также присоединяемся при определении категории залога к тем лингвистам, которые видят разницу между залоговыми значениями в характере направленности действия, так как эта концепция рассматривает залог как явление грамматического порядка.

Список использованной литературы:

1. Басова, Р.В. Категория страдательного залога в современном английском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.04 / Басова Раиса Васильевна. Л., 1971. –27с.
2. Беляева, М.А. Грамматика английского языка. М.: Изд. Литературы на иностранных языках. М., 1959. –340с.
3. Бирюлин, Л.А. Проблемы универсальной теории залога (о специфике форм с возвратным и взаимным значением). // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания. Тезисы докладов. М., 1974. –с. 86-87
4. Бондарко, А.В. К теории поля в грамматике. Залог и залоговость / А.В. Бондарко // Вопр. языкознания. 1972, № 3. – с. 20–35.
5. Бондарко, А.В. Теория значения и трактовка категории залога. В кн.: Проблемы теории грамматического залога. Л.: «Наука», 1978. – с. 43–49.
6. Виноградов, А.А. Русский язык. М.: «Высшая школа», 1972. –614с.
7. Воронцова, Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М.: Изд. Литературы на иностранных языках, 1960. – 398с.
8. Гухман, М.М. Развитие залоговых противопоставлений в древних германских языках. Дис. докт. филол. наук: 10.02.04 / Мирра Моисеевна Гухман, М., 1955. –с. 189–211.
9. Исаченко, А.В. Грамматический строй русского в сопоставлении со словацким. Морфология, ч. I. Братислава, 1960. –398с.
10. Мурсалов, Ф.С. Пассивные конструкции в современном английском и азербайджанском языках. Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.04. / Фаик Сади-оглы Мурсалов. Баку, 1984. –27с.
11. Падучева, Е.В. О семантике синтаксиса. М., 1974. –292с.

12. Смирницкий, А.И. Морфология английского языка. М.: Изд. литературы на иностранных языках, 1959. –440с.
13. Смирницкий, А.И. Морфология английского языка. М.: Изд. литературы на иностранных языках, 1959. –440с.
14. Усмонов К. Грамматикаи назарии забони англисӣ / К. Усмонов. Душанбе-Худжанд: «Нури маърифат», 2011. –236с.
15. Холодович, А.А. Залог (определение и исчисление) / А.А.Холодович / Категория залога (материалы конференции). Л., 1973. – с.13–27.
16. Храковский, В.С. Диатезы и референтность //Залоговые конструкции в разноструктурных языках. Л.: «Наука», 1981. –с.8–17.
17. Jacobs, R.A. English Syntax. Oxford University Press, 1955. – 378p.

KOLLOKVIUMNI REJALASHTIRISH

Mamatova Sayyara Shavkatovna

Urganch davlat universiteti

sayyaram87@gmail.com

ANNOTATSIYA

Kollokvium tushunchasining ma'nosi, kollokviumni rejalashtirish va olib borish uchun qo'yiladigan maqsadlar va ularni amalga oshirish uchun moliyalashtirish yechimlari, shuningdek, o'tkaziladigan kollokvium uchun barcha jarayonlar bosqichlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: kollokvium, kollokviumning maqsadi, kollokviumni rejalashtirish, kollokviumni moliyalashtirish.

PLANNING THE COLLOQUIUM

ABSTRACT

The meaning of the concept of a colloquium, the goals set for planning and conducting a colloquium, and financing solutions for their implementation, as well as all the process steps for a colloquium, will be studied.

Keywords: colloquium, colloquium purpose, colloquium planning, colloquium funding.

KIRISH. KOLLOKVIUM HAQIDA TUSHUNCHA.

Kollokvium lotincha colloquium — “suhbat” ma'nosini bildiradi va o'z navbatida quyidagi mazmunlarda ta'riflanadi:

- ta'lim tizimida talabalarining bilim darajasini aniqlash va oshirish maqsadida o'tkaziladigan o'quv mashg'uloti shakllaridan biri, talabaning o'qituvchi bilan suhbat. Kollokviumda o'rganilayotgan kursning odatda, seminar va boshqa amaliy o'quv mashg'ulotlari tematikasiga kirmagan ayrim qism, bo'lim, mavzu, masalalari hamda ta'lim oluvchilarning referat, loyiha va boshqa ishlari muhokama qilinadi;

- ma'ruzalar tinglanib, muhokama qilinadigan ilmiy yig'ilish.

Kollokvium - bu akademik konferensiya yoki yig'ilish. Kollokviumda bir necha kun davomida ma'lum bir mavzu bo'yicha ko'p narsalarni biladigan bir guruh odamlar bilan ma'ruza tinglanadi.

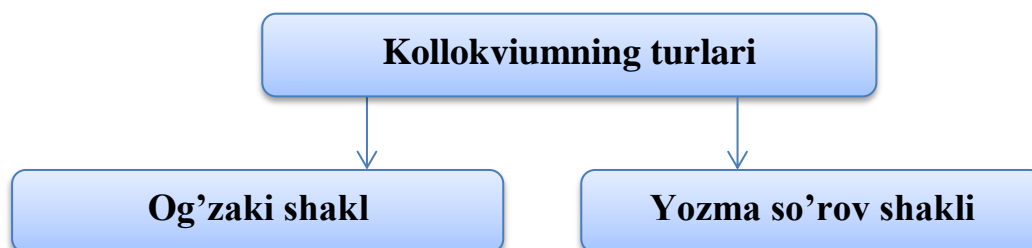
"Kollokvium" lotin tilidan olingan bo'lib, odatda akademik xarakterga ega bo'lgan norasmiy uchrashuv yoki seminarga ishora qiladi, unda har bir uchrashuvda turli olimlar, ma'ruzachilar, mutaxassislar turli mavzularda ma'ruzalar o'qiydilar. Keyin har bir taqdimotchi o'z topshirig'iga asoslanib savollar beradi. Uchrashuv ikki tomonlama xarakterga ega bo'lib, unda murojaatdan so'ng savol-javob jarayoni keladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Kollokviumning turlari, shakllari haqida adabiyotlarda ma'lumotlar yetarli darajada yoritib berilmagan, ammo internet saytlaridan ma'lumotlarni olish va kerakli tushunchaga ega bo'lish mumkin. Bu adabiyotlar tahliliga natijasiga ko'ra kollokviumning turlari, uning maqsadi, kollokviumni rejalashtirish va kollokviumni moliyalashtirish haqida to'liq ma'lumotlar shakllantirildi.

Kollokviumning turlari

Kollokviumda talabaga imtihon turi sifatida qo'yiladigan talablar kollokviumni o'tkazish shakliga bog'liq. Kollokviumning ikki turi mavjud: og'zaki va yozma so'rov.

Og'zaki shakl

Darsning og'zaki shakli ta'lim jarayoni doirasida o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro munosabati uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Biz og'zaki kollokvium o'tkazishning eng ko'p qo'llaniladigan shakllarini sanab o'tamiz:

- mavzu bo'yicha oddiy suhbat;
- qisqa hisobotlar va savollar bilan mini-konferentsiya;
- tanlangan mavzuni guruhlarda muhokama qilish;
- turli nuqtai nazarlarni ifodalash va muhokama qilish;
- referatlar yoki loyihalarni himoya qilish bo'yicha seminar va boshqalar.

Yozma so'rov shakli

Yozma so'rov ham kollokvium o'tkazishning mustaqil shakli, ham og'zaki muhokamaga qo'shimcha bo'lishi mumkin. Testlar, testlar yoki savollarga bir nechta batafsil javoblar o'qituvchiga mavzuni sinfdagi bilim darajasini to'liq va ob'ektiv baholashga yordam beradi, garchi talabalar uchun muvaffaqiyatni nazorat qilishning bu shakli stressli bo'lsa ham.

Kollokviumning maqsadi

Kollokvium tayyorgarlikni o'rganish, so'ngra siyosatni shakllantirish uchun munozara va yig'ilishlar orqali joriy, eng zamonaviy muammolarni hal qilish uchun mo'ljallangan. Munozaralar odatda ilmiy xarakterga ega bo'lib, olimlar, ma'lum kurs talabalari va o'qituvchilar kabi alohida guruhga xosdir.

Oddiy konferentsiya yoki seminardan nimasi bilan farq qiladi? Kollokvium odatda bitta umumiy akademik mavzuga ega bo'lgan akademik xarakterga ega bo'lib, boshqalarning fikrini to'plash uchun mo'ljallangan. Konferentsiya - bu maslahat yig'ilishi yoki ma'lumot almashinadigan yoki muhokama qilinadigan yig'ilish, lekin akademik xarakterga ega bo'lishi shart emas. Konferentsiyadagi ishlar odatda rasmiy kun tartibiga muvofiq bo'ladi va ma'ruzachilar olim yoki ilmiy salohiyatga ega bo'lgan har qanday shaxs bo'lishi shart emas. Kollokviumda ma'ruzachilar ma'ruzalarni taqdim etadilar, so'ngra ma'lum bir mavzuni tahlil qiladilar va muhokama qiladilar.

Kollokviumni rejalashtirish.

Seminar mo'ljallangan maqsadga erishish uchun yetarli darajada oldindan tayyorgarlik va oldindan rejalashtirishni talab qiladi. Maqsad, to'g'ri auditoriya va kutilgan natija aniqlanadi. Uchrashuv natijalari ta'lim maqsadlarida foydalaniladimi yoki uchrashuv tengdoshlar o'rtasida ma'lumot almashishni osonlashtiradigan forum bo'ladimi? Sana va vaqt belgilanadi, manzil aniqlanadi.

Rejalashtirish bosqichlari quyidagilardan iborat

- Kun tartibi
- Taqdimotlar
- Ma'ruzachilar

Ma'ruzachilar, joylar.

Seminar kun tartibi, taqdimotlar va ma'ruzachilar haqida qaror qabul qilinadi. Bu to'g'ri joyni tanlash va to'g'ri o'tadigan uchrashuv uchun kun tartibini ishlab chiqish imkonini beradi.

To'g'ri rejalashtirish yig'ilish ehtiyojlarini qondirishga yordam beradigan mos joyni aniqlashni o'z ichiga oladi. Kerakli joy aniqlangandan so'ng, joy operatorlari bilan shartnoma tuziladi va tadbir o'tkaziladigan xonani tashkil qilish uchun zarur choralar ko'riladi.

Tadbir uchun zarur bo'lgan qulayliklarga alohida e'tibor beriladi. Bunga umumiy ovqatlanish, texnik tafsilotlar, xonani sozlash (mebel va yoritish) kiradi. Majburiyatlar aniq belgilab qo'yilgan va ma'lum bir narx kelishilgan holda shartnoma tuzilganligiga ishonch hosil qilinadi. Tadbir oldidan joy to'liq tekshiruvdan o'tkaziladi.

Kollokviumni moliyalashtirish.

Kollokvium uchun kerakli auditoriya aniqlangandan keyin, endi ishtirokchilarning taklifnomalar ro'yxati ishlab chiqiladi.

Taklifnoma - olib boriladigan kollokviumning mazmuniga tegishli doiradagi ishtirokchilar, kuzatuvchilar va zarur bo'lsa homiylar uchun tayyorlanadi. Taklifnoma yaratiladi va uni tadbirning rejalashtirilgan sanasidan bir oydan kam bo'lmagan muddat oldidan yuboriladi. Taklifnomada odamlar ro'yxatdan o'tish va qatnashishni tasdiqlash usuli ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Agar taklifnoma elektron tartibda jo'natilsa, u holda, kollokviumning mavzusi va qisqacha bayoni keltirilgan, zarur hollarda homiylar ro'yxati ko'rsatilgan kichik sayt yoki elektron manzil ko'rsatilishi lozim.

Zarur bo'lmada

- afishalar
- tarqatma materiallar
- reklamalar

kabi yordamchi materiallardan foydalanish yanada yaxshi natija beradi. Ular tadbirni samaradorligini oshiradi.

Ishtirokchilarga fikr-mulohaza shaklini taqdim etish orqali tadbirdan keyin kollokviumning muvaffaqiyati, samaradorligi natijasi mas'ullar tomonidan ko'rib chiqiladi, mohukamaga qo'yiladi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, kollokvium orqali qandaydir natijaga erishish uchun albatta uning maqsadi aniqlanadi. Kutilayotgan natija uchun rejalashtirish amalga oshiriladi. To'g'ri rejalashtirish natijasidan kelib chiqib kollokvium moliyalashtiriladi. Shundagina natija kutilganidek samarali, fikrlar jamlanib aniq bir yakun yoki katta bir ilmiy g'oyaga aylanishi mumkin. Kollokvium o'tkazilishi natijasida hamfikir insonlar ko'payadi, turli ilmiy yangiliklarga asos solinadi. Demak, kollokviumni to'g'ri rejalashtirish, ta'lim jarayonida maqsadli va samarali qo'llash orqali ta'lim sifati va samaradorligiga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mavlonova R., Vohidova N., Rahmonqulova I., Pedagogika nazariyasi va tarixi (darslik) – T.; "Fan va texnologiya" nashriyoti 2010-yil

Vebsayt

<https://killer-antiplagiat.ru/blog/chto-takoe-kollokvium>

<https://gotoedu.ru/article/>

САНОАТ ЧИҚИНДИЛАРИ ВА МАҲАЛЛИЙ ХОМ АШЁЛАР АСОСИДА НЕФТСИЗ ГИДРОИЗОЛЯЦИОН МАСТИКАЛАР ОЛИШ ИМКОНИАТЛАРИ

Жуманиязов Махсуд Жаббиевич

Урганч Давлат Университети профессори, т.ф.д.;

Аитова Шахло Камиловна

Урганч Давлат Университети доценти, PhD.

shahloaitova061@gmail.com

Йўлдашова Ҳабиба Шухратжон қизи

Урганч Давлат Университети таянч доктаранти.

АННОТАЦИЯ

Ўзбекистондаги маҳаллий хом ашёлар асосида импорт ўрнини босувчи гидроизоляцияцион мастикалар олиш бўйича илмий-тадқиқот ишлари олиб борилди. Гидроизоляцияцион мастикалар олишнинг оптимал шароитлари ўрганилди. Синтез қилиб олинган мастикаларнинг кимёвий таркиби, хоссалари, ўрганилди.

Калит сўзлар: Госсипол смоласи, СаО, мастика, маҳаллий хом-ашё, гидроизоляцияцион мастика, игна ботиш чуқурлиги.

ABSTRACT

Research work was carried out to obtain waterproofing mastic, which replaces imports on the basis of domestic raw materials in Uzbekistan. The optimal conditions for obtaining waterproofing Mastic were studied. The chemical composition, properties, properties of the synthesized mastics were studied.

Keywords: Gossipol tar, СаО, Mastic, local raw materials, waterproofing Mastic, needle immersion depth.

КИРИШ

Мастика том ёпиш материаллари, изоляция, қурилиш пойдеворини изоляция қилиш, томларни, подвалларни ва сузиш ҳавзаларини гидроизоляция қилиш учун кенг қўлланиладиган материалдир. Мастика минерал тўлдирувчилар ва органик боғловчилар қўшимчаларининг сунъий аралашмасидан иборат. Бу

минерал пломба моддаларининг озми-кўпми катта зарралари бўлган тарқалган тизимдан иборат пластик сув ўтказмайдиغان материаллардир.

Госсипол қатрони таркибида фенол, алдегид, карбоксил, карбонил ва гидроксил гуруҳлари мавжуд. Бирок, бу гуруҳлар нормал шароитда фаол эмас, фақат махсус иссиқлик билан ишлов бериш орқали ҳаракатга эришилади. Термал фаоллаштирилган госсипол смоласи кислотали хусусиятларга эга бўлиб, улар бошқа реагентлар билан осонликча реакцияга киришиб, содда ва мураккб эфирлар, алифатик аминларнинг ҳосилалари, фосфатидлар, нейтрал тузлар ва бошқа бирикмалар ҳосил қилади.

Республикамизда йилига 16 минг тоннадан кўпроқ госсипол смоласи йиғилиб қолмоқда ёки ташлаб юборилмоқда. Ушбу чиқиндиларнинг саноат миқёсида қайта ишлаб, зарурий маҳсулотлар ишлаб чиқариш ёки мақсадли фойдаланиш кам миқдорда йўлга қўйилган. Адабиётларда госсипол смоласидан турли йўналишларда фойдаланиш ҳақида маълумотлар мавжуд, аммо уларнинг кўпчилиги лаборатория – тажриба маълумотлари бўлиб, ишлаб чиқариш амалиётида ўз аксини топган. Юқорида айтиб ўтилган чиқиндиларни қайта ишлаб, ҳозирги кунда тақчил бўлган, импорт ўрнини босувчи янги турдаги маҳсулотлар олиш ва шу тариқа табиий ресурслардан яна ҳам самарали фойдаланиш, экологик муҳитни яхшилаш ҳамда юқори иқтисодий самарадорликка эришиш бугунги кунда ўз ечимини кутаётган энг долзарб муаммолардандир.

АДАБИЁТЛАР ТАХЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Бугунги кунга қадар госсипол смоласига асосланган мастиканинг бир нечта навлари мавжуд, уларнинг аксарияти фақат назарий ва лаборатория даражасида ишлаб чиқилган. Госсипол смоласи асосида мастика ишлаб чиқаришни кенг миқёсда ташкил этишга қаратилган кўплаб уринишлар мастикалар стандарт физик - механик хусусиятларга эга эмас, нарсаларга ёпишқоқлиги паст, эскиришга беқарорлиги, совуққа чидамлилиги паст, қисқа муддат хизмат қилиши, қиммат хом ашёлардан фойдаланиш туфайли ҳали юқори натижаларга эришилмаган [1].

Гидроизоляцияцион мастикалар бўйича бир қанча олимлар илмий ишлар олиб борганлар. Тадқиқот ишларида қурилишда ишлатиладиган мастикаларнинг турли мақсадларда ва таркибларда ишлаб чиқарилишини жумладан бино ва иншоатларнинг томларини гидроизоляция қилиш бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб борганлар[2-3].

Нефтсиз мастикалар қурилиш ва изоляция материаллари соҳасига тегишли бўлиб, йўллар ва аэродром қопламалари учун асфальт тайёрлаш, том бостирмалари, темир-бетон ва бетон конструкцияларни гидроизоляция қилиш, металл юзаларни коррозиядан ҳимоя қилиш учун фойдаланилади.

ТАЖРИБА НАТИЖАЛАРИ

Ёғ-мой саноати чиқиндиси госсипол смоласи асосида янги турдаги нефтсиз мастикалар яратишнинг даслабки босқичларида термик оксидланиб, функционал гуруҳлар фаоллаштиригандан сўнг, таркибга механик йўл орқали кириб қолган сув буғлари температура бериш орқали чиқариб юборилади. Таркибнинг қаттиқлигини ошириб игна ботиш чуқурлигини аниқлаш мақсадида унга СаО киритиш борасида тадқиқотлар олиб борилди.

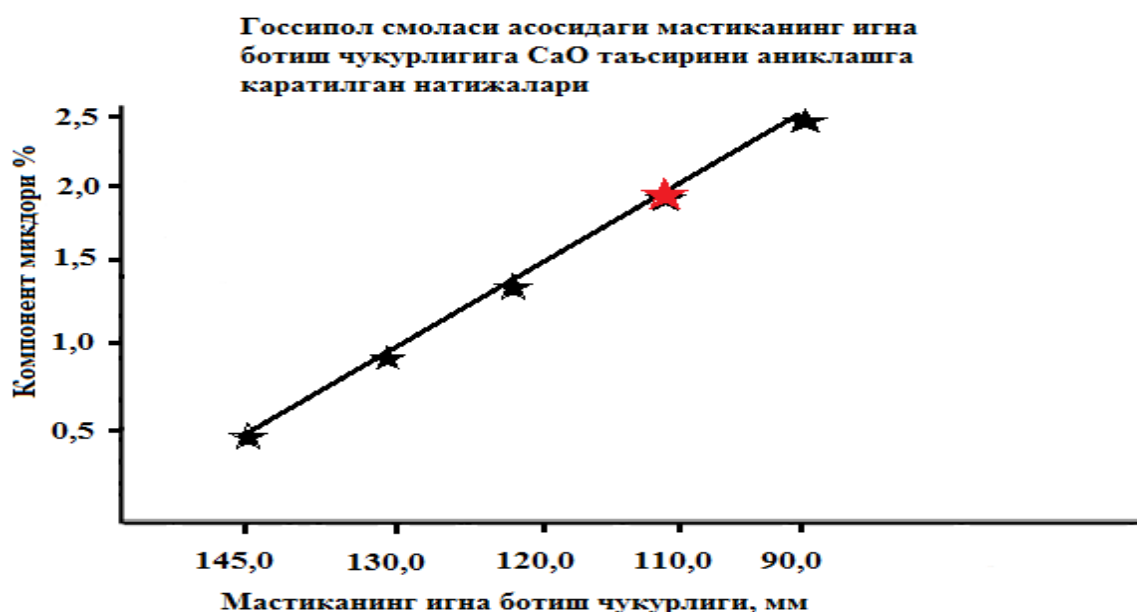
Госсипол смоласига 0,5-2,5 % гача СаО киритиш орқали тажриба ишлари ўтказилди. Унда ҳарорат 220°C ни ташкил қилди, реакция кетиш вақти 180 минутни, аралаштириш интенсивлиги минутига 180 мартани ва бу жараёнда масса йўқотилиш 5,6 % ни эканлиги аниқланди. 2,5 % СаО таъсирлаштирилганда ҳарорат 220°C ташкил қилди, реакция кетиш вақти 220 минутдан иборат бўлди ва аралаштириш интенсивлиги минутига 180 марта масса йўқотилиш 6,9 % ни ташкил қилди. Госсипол смоласи асосида нефтсиз мастикалар олиш учун таркибга СаО таъсирлаштирилиб мастиканинг игна ботиш чуқурлиги ГОСТ бўйича текширилди ва қуйидаги жадвалда келтирилди.

1-жадвал

Госсипол смоласи асосидаги мастиканинг игна ботиш чуқурлигига СаО таъсирини аниқлашга қаратилган тадқиқотлар натижалари

№	СаО миқдори, %	Госсипол смоласи, %	Умумий масса, г	Ҳарорат, °C	Масса йўқотилиши, %	Реакция кетиш вақти, мин	Аралаштириш интенсивлиги, мин	Игна ботиш чуқурлиги мм
1	0,5	99,5	250	220	5,6	180	180	145
2	1,0	99,0	250	220	6,0	190	180	130
3	1,5	98,5	250	220	6,4	200	180	120
4	2,0	98,0	250	220	6,8	210	180	110
5	2,5	97,5	250	220	6,9	220	180	90

Бу жараёнда оптимал таркиб қилиб 2 % ли СаО қабул қилинди бунда реакция кетиш вақти 210 минутни, ҳарорат 220 °С, масса йўқотилиш эса 6,8 % ни ташкил қилди. Игна ботиш чуқурлиги СаО 2 % қўшганда ГОСТ талабларига мос келди. Госсипол смоласи асосидаги игна ботиш чуқурлигини аниқлаш бўйича натижалар қуйидаги графикда келтирилган. Унга кўра шуни айтиш мумкинки, СаО миқдорини қанчалик кўп оширсак унинг игна ботиш чуқурлиги шунчалик камайишини кўриш мумкин.

ХУЛОСА

Мастикаларнинг янги турларини яратиш бўйича дунё олимларининг кўплаб илмий ишлари ўрганилди. Мастикалар олиш технологияларининг физик-механик хоссаларига, иқлимий таъсирларга чидамлилиги ва мустаҳкамлигига таъсирининг ўзига хосликлари аниқланган. Аммо мукамал таркибли мастикалар олишга эришилмаган. Уларнинг хизмат муддатлари паст, таннархи юқори, технологияси мураккаб. Адабий шарҳдан маълум бўлдики, бугунгача ёғ-мой саноати чиқиндиси госсипол смоласидан мастикаларнинг жаҳон стандартларига мос келувчи янги таркиблари яратилмаганига ишонч ҳосил қилдик. Бу ўз навбатида танланган мавзунинг ўта муҳимлигини, мақсад ҳамда вазифаларнинг тўғри белгиланганлигини ифодалайди.

Госсипол смоласи асосидаги мастиканинг игна ботиш чуқурлигига СаО таъсирини аниқлашга қаратилган тадқиқотлар натижаларига оптимал таркиб қилиб 2 % ли СаО аниқланди. Бунда реакция кетиш вақти 210 минутни, ҳарорат 220 °С ни, масса йўқотилиш эса 6.8 % ни ташкил қилди. Игна ботиш чуқурлиги 120 мм, бу кўрсаткич ГОСТ 11501-78 талабларига мос келганлигини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Жуманиязов М.Ж., Аитова Ш.К., Жаббиев Р.М. Разработка новых видов рулонных изоляционных матермалов на основе нетрадиционных битумов и изучение их физико-механических свойств // Журн. Универсум № 11, Москва - 2019, Часть 2 С. 46
2. Хозеев Е.О. Мастика на основе полимерно-битумного вяжущего // Сб. Статей Всеросс. науч. конф. Школа аспирантов. Иркутск, 2017.С.39-42.
3. Хозеев Е.О. Зависимость качества битумов строительных мастик от технологии их получения // Вестник современных исследований. 2018. №4-1(19). С. 159-162.
4. ГОСТ 11501-78.Битумы нефтяные метод определения глубины проникания иглы.Технические условия. Введ. 01.01.80 М.: Изд-во стандартов, 1978. 7 с.

KONSTRUKTIV JIHOZLARNI KORROZIYADAN SAQLOVCHI INGIBITOR OLIISH

Jumaniyozov Maxsud Jabbiyevich

Urganch Davlat Universiteti professori, t.f.d.;

Sapayeva Surayyo G'afurjanovna

Urganch Davlat Universiteti tayanch doktoranti,

maxmud010193@mail.com

ANNOTATSIYA

O'zbekistondagi mahalliy xom ashyolar asosida korroziyaga qarshi import o'rnini bosuvchi korroziya ingibitorlarini olish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi. Korroziya ingibitorlarini olishning optimal sharoitlari o'rganildi. Sintez qilib olingan korroziya ingibitorlarining kimyoviy tarkibi, xossalari, kislotali muhitda korroziya tezligiga ta'sir mexanizmi o'rganildi.

Kalit so'zlar: korroziya, ingibitor, urotropin, sulfat kislota, fosfat kislota, mahalliy xom-ashyo, metall, kislotali korroziya.

ABSTRACT

Research work was carried out to obtain anti-corrosion import replacement corrosion inhibitors based on domestic raw materials in Uzbekistan. The optimal conditions for obtaining corrosion inhibitors have been studied. The chemical composition, properties of synthesized corrosion inhibitors, the mechanism of action on the rate of corrosion in an acidic environment were studied.

Keywords: corrosion, inhibitor, urotropin, sulfuric acid, phosphate acid, local raw materials, metal, acid corrosion.

KIRISH

Mahalliy xom ashyolar asosida korroziyaga qarshi import o'rnini bosuvchi korroziya ingibitorlarini olishning samara usullarini izlash, ularning kimyoviy tarkibini, xossalari o'rganish dolzarb masaladir.

Noan'anaviy yangi turdagi xom ashyolar va sanoat chiqindilari asosida raqobatbardosh mahalliy resurslar asosida zangni oldini oluvchi vositalar olishning ilmiy - texnologik asoslarini yaratish va amaliyotga keng tadbiiq qilish bugungi kunning vazifasidir. Shularni e'tiborga olgan holda maqolada mahalliy resurslar asosida korroziya ingibitorlari olish o'rganilgan.

Korroziya jarayonlarini o'rganish va metallarni himoya qilish usullarini ishlab chiqish bugungi kunning ilmiy va texnik muammolari hisoblanadi. Ingibitorlardan foydalanish metallarni himoya qilishning keng tarqalgan usullardan biri bo'lib, u ish sharoitida agressiv muhit bilan ta'sirlashib metallar va qotishmalarning korroziya tezligini kamaytiradi. Korroziya jarayonlari natijasida metallarning yemirilishi kimyoviy va elektro kimyoviy mexanizmda sodir bo'ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqan holda, metallarning korroziya tezligini kamaytirishning eng maqbul yechimi bu ingibitorlardan foydalanish va ularni sintez qilib olishning samarali usullarini topishdir. Korroziya ingibitorlariga qo'yiladigan asosiy talablar shundan iboratki, ular nafaqat yuqori himoya ta'sirga erishishga, balki ma'lum bir ishlab chiqarish sharoitida texnologik rejimni saqlab turishga va atrof muhitga zarar yetkazish imkoniyatini istisno qilishga imkon beradigan xususiyatlarga ega bo'lishi kerak.

Shu munosabat bilan yangi va samarali korroziya ingibitorlarini izlash juda dolzarbdir. Bu ayniqsa yuqori korroziyaga ega bo'lgan agressiv suyuqliklarni ishlatish va ishlab chiqarish bilan bog'liq kimyoviy sanoat uchun muhimdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Korroziyaga qarshi kurashish turli usullar bilan amalga oshiriladi. Kurashning eng oqilona usuli – bu korroziyaga chidamli materiallardan jihoz va moslamalar ishlab chiqarishdir, ammo ular har doim ham turli sabablarga ko'ra qo'llanilmaydi.

Hozirda metallarni va qotishmalarning korroziya tezligini pasayishi uchun turli himoya qoplamalari, elektrokimyoviy himoya va ingibitorlar qo'llanilmoqda. Bugungi kunda kislotali muhitda metallarning korroziya tezligiga ta'sir ko'rsatadigan juda ko'p miqdordagi organik va noorganik moddalar o'rganilmoqda. Bularning ichida organik ingibitorlar afzalroq bo'lib keng tarqalgan, chunki ular metall yuzasida himoya plyonkalarini hosil qilish qobiliyatiga ega. Samarali organik ingibitorlar tarkibiga azot, oltingugurt va kislorod atomlari bo'lgan moddalar kiradi [1].

Adabiyot ma'lumotlariga ko'ra, kislotali korroziyaning ingibitorlari sifatida urotropin ishlatilgan. Boshqa ma'lumotlarda esa, geteroatom tutgan xalqali organik birikmalar sulfat kislotada samarali korroziya ingibitori sifatida ishlatilgan [2,3]. Kislotali muhitdagi metallarning korroziya tezligini pasaytirish uchun triazol va tetrazol qo'llanilgan [4]. Ayrim ma'lumotlarda metall qoplamalarni himoya qilish uchun imidazoldan foydalanish tavsiya etilgan [5].

TAJRIBA NATIJALARI

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ilmiy-tadqiqot ishining asosiy vazifasi mahalliy resurslar va sanoat chiqindilari asosida eksportbob, raqobatbardosh, yuqori himoyaga ega kislotabardosh zangga qarshi ingibitor vositalar olishning optimal sharoitlarini aniqlash va korroziya ingibitorini olishda mahalliy xom-ashyo sifatida - urotropindan foydalanishdan iborat.

Ko'p komponentli tuzli muhitlarda metallarni himoyalashdagi ta'sir doirasini yanada kuchaytirish maqsadida ingibitorlar tarkibida fosfat kislotaga bo'lishi kerak. Fosfatli qoplamalar tayyorlashda fosfat kislotaning konsentratsiyasi yuqori bo'lmazligi lozim. Bunda fosfat kislotaga konsentratsiyasi 25 % dan oshmasligi zarur, aks holda metallarni yemirilishiga olib keladi. Fosfat kislotaga metal yuzasida fosfatli plyonka hosil qilib, zanglashdan himoyalaydi. Ingibitorlik xususiyatini amalga oshirish uchun mahalliy chiqindilardan sintez qilingan urotropindan foydalanildi. Ma'lumki urotropin aminlarning barcha xossalari beradi va ko'plab tuzlar va turli tuman kompleks birikmalar hosil qilish xususiyatiga ega. U asosan kislotali korroziyadan himoyalash xususiyatiga ega.

Ingibitor olish uchun hajmi 250 ml kolbaga 70 ml distillangan suv solinib harorat 45°C - 47°C gacha qizdirildi va magnitli aralastirgichda aralastirilib turilgan holda konsentratsiyasi 20 % bo'lgan 25 ml fosfat kislotaga, 0,5 g urotropin va 0,2 g kaliy dixromat hamda 0,3 g rux sulfat solindi. Kaliy dixromat va rux sulfat birgalikda senegizm hodisasini yuzaga keltiradi. mahsulotning ingibitorlik xususiyatini yanada oshirish maqsadida aralashmaga 2 % askorbin kislotasi va 0,2 % natriy gidrofosfat solindi. Reaksiya aralashmasining harorati 47°C dan 50°C ga oshirilib, shu haroratda bir yarim soat davomida olib borildi. Reaksiya tugagandan so'ng, reaksiya aralashmasi sovutildi va och yashil rangli, bir jinsli ingibitor olindi. Ingibitor 50x50x5 mm li po'latda sinovdan o'tkazildi. Sinov natijalari 1-va 2- jadvalda keltirildi.

1-jadval

Korroziya ingibitori ta'sirida po'lat plastinkaning sulfat kislotaga eritmasida massa kamayishi natijalari

№	Plastinkani o'lchami, mm	Plastinkani dastlabki massasi, g	Plastinkani ingibitor ta'sirida 20% sulfat kislotadagi massa kamayishi, min				Plastinkani umumiy massa kamayishi, %
			40	60	120	180	
1	50x50x5	52.783	52.711	52.702	52.694	52.665	0.002
2	50x50x5	52.473	52.454	52.425	52.399	52.735	0.0007

Jadval natijalaridan shuni aytish mumkinki, 1-tajribada plastinkaning massasi ingibitor ta'sirida 20 % H₂SO₄ eritmasida 0,002 % kamaygan . 1-jadval 2-tajribada esa ingibitor olishda reaksiya aralashmasiga askorbin kislotasi va natriy gidrofosfat qo'shilganda olingan ingibitorning himoya darajasi ortib, plastinkaning massasi 0,0007 % ga kamayganligi kuzatildi.

2-jadval

Korroziya ingibitori ta'sirida po'lat plastinkaning xlorid kislotada eritmasida massa kamayishi

№	Plastinkani o'lchami, mm	Plastinkani dastlabki massasi,g	Plastinkani ingibitor ta'sirida 20% xlorid kislotadagi massa kamayishi, min				Plastinkani umumiy massa kamayishi, %
			40	60	120	180	
1	50x50x5	52.543	52.499	52.466	52.457	52.425	0.001
2	50x50x5	51.715	51.709	51.697	51.685	51.671	0.0002

Plastinkaning massasi ingibitor ta'sirida 20 % HCl eritmasida 0,001 % kamaygan. Reaksiya aralashmasiga askorbin kislotasi va natriy gidrofosfat qo'shilgan tarkibda esa, plastinkaning massasi 0,0002 % ga kamayganligi kuzatildi (2-jadval, 1-2-tajriba).

XULOSA

Berilgan natijalardan xulosa qilib aytish mumkinki, olingan ingibitori metallarni kislotali korroziyadan himoya qilish qobiliyatiga ega.

Ushbu tarkibni sinovdan o'tkazish GOST 9.505-86 standart talablariga binoan kislotada korroziya ingibitorlarini himoya qilish qobiliyatini baholash uchun olib borildi. Olingan tarkib xlorid va sulfat kislotada eritmalarida sinovdan o'tkazildi. Olib borilgan natijalar shuni ko'rsatdiki, ushbu olingan tarkib aynan kislotali korroziyadan himoyalashda yuqori samaradorlikka ega ingibitor vazifasini bajara oladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. N. A. Azarenkov, S.V. Litovchenko, I.M. Neklyudov, P.I. Stoev. Korroziya va metallardan himoya. 1-qism. Metallarning kimyoviy korroziyasi: darslik. Xarkov, 2007. – 187 b
2. Patent- Астраханский государственный технический университет. № 11151252/02 заявл 14.12.2011; опубл 10.07.2013. Кравцов Е.Е., Вострикова Д.А., Исмаилова Ф.Г.. Ингибитор металлов в серной и соляной кислотах.
3. M. Bouklah, B. Hammouti, A. Aouniti. Po‘lat korroziyasi uchun samarali ingibitorlar. 2004. С.222-225.
4. Nurilloev Z.I., Haydarov A.A., G‘anijonov J.G‘. Ikkilamchi mahsulotlar kroton aldegid, karbamid va ortofosfat kislota asosida samarali oligomer korroziya ingibitorlarining (IKF-1) olinishi va xossalari. “Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”). Toshkent: 2021. 1223-1231b
5. Нуриллоев З.И., Бекназаров Х.С., Джалилов А.Т. Исследование ингибирование коррозии стали Ст20 новым ингибитором ИКФ-1. UNIVERSUM: Технические науки (научные журнал). Выпуск: 6(75). Москва: 2020 С 33-37

ПОНЯТИЕ И МЕСТО НАЛОГОВОГО АУДИТА В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА

Исломов Фарход Рашидович¹

Научный исследователь кафедры бухгалтерского учета Ташкентского
финансового института¹

E-mail: tfi.islomov.farhod@gmail.com

Аннотация. В статье показан современный контекст диверсификации экономики, не будет преувеличением сказать, что налоги и обязательные платежи, которые являются средством формирования доходов государственного бюджета на основе проводимых и продолжающихся реформ в нашей стране, занимают особое место. Расчеты с бюджетом в деятельности акционерных обществ в основном связаны с системой налогов и обязательных платежей, и их совершенствование является одной из актуальных задач сегодняшнего дня проведения стабильной налоговой политики, обеспечивающей устойчивое пополнение доходов бюджета.

Ключевые слова. аудит, налоги, доходы бюджета, налоговая политика, обязательные платежи, экономическое развитие, налоговая система.

CONCEPT AND POSITION OF TAX AUDIT IN THE MODERN SYSTEM OF DOMESTIC AUDIT

Islomov Farhod Rashidovich

Senior Lecturer at the department Accounting at the Tashkent financial institute

E-mail: tfi.islomov.farhod@gmail.com

Abstract. The article shows the current context of economic diversification, it is no exaggeration to say that taxes and mandatory payments, which are a means of generating state budget revenues on the basis of ongoing reforms in our country, have a special place. Settlements with the budget in the activities of joint-stock companies are mainly related to the system of taxes and mandatory payments, and their improvement is one of the urgent tasks of today to pursue a stable tax policy that ensures the steady replenishment of budget revenues.

Key words: auditing, taxes, budget revenues, tax policy, mandatory payments, economic development, tax system.

Введение. В обеспечении высоких темпов экономического развития важна роль реформ налоговой системы для повышения ее эффективности в условиях рыночной экономики.

Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев отмечает, что “Основная идея новой налоговой концепции, введенной в 2019 году, заключается в снижении налоговой нагрузки, введении упрощенной и стабильной налоговой системы и тем самым повышении конкурентоспособности нашей экономики, создании максимально благоприятных условий для предпринимателей и инвесторов.” [1]

В настоящее время в Узбекистане осуществляются масштабные реформы в различных сферах социально-экономической жизни страны, и улучшение финансов предприятий становится особенно важным фактором, а также проводится реформа системы корпоративных финансов. Под влиянием этого процесса реформирования экономическая среда меняется наиболее быстро.

Бизнес как экономическая категория представляет собой сложную систему, включающую значительное количество взаимосвязанных элементов, но для целей нашего исследования бизнес как объект аудита может быть четко представлен как взаимодействие капитала, операций и результатов деятельности. [2]

Комплексная методика аудита налоговых расходов хозяйствующего субъекта состоит из следующих этапов:

- детальный анализ структуры налоговых расходов с целью дальнейшей разработки способов оптимизации каждого вида налоговых расходов;
- систематизация операций, связанных с налогообложением, на различных этапах бизнес-процессов хозяйствующего субъекта и определение контрольных точек;
- изучение фактов хозяйственной жизни хозяйствующего субъекта, связанных с формированием налогооблагаемой базы по различным видам налогов;
- анализ плановых и фактических платежей по налогам и сборам; выявление отклонений;
- анализ штрафных санкций по налогам и сборам и их влияние на финансовые показатели;
- предоставление внутренним пользователям полной и достоверной информации прогнозного (стратегического) характера в рамках налогового планирования и прогнозирования;
- разработка рекомендаций по оптимизации системы налогообложения организации;

- обобщение информации о состоянии налоговых расчетов, определение их общей стоимости;

- анализ затрат на управление налоговыми расходами, включая автоматизацию, внешний и внутренний контроль;

- разработка рекомендаций по их оптимизации. Таким образом, в ходе исследования мы выявили виды аудита и результаты их применения, которые определяют системное развитие аудита налоговых расходов, в рамках бизнес-аудита, направленного на мониторинг учета налоговых обязательств и налоговых расходов, их планирование, прогнозирование на будущее. краткосрочная и долгосрочная. - актуальная перспектива для оптимизации всей бизнес-системы хозяйствующего субъекта. [3]

Обзор литературы. Многие ученые рекомендуют разделять налоговый аудит и другие аудиторские консультационные услуги, в частности:

- внедрение схем оптимизации налогообложения с учетом особенностей функционирования организации;

- разработка системы мер по минимизации налоговых рисков, в рамках законодательства Республики Узбекистан;

- налоговое планирование и прогнозирование сумм налоговых обязательств в различных формах договорной политики хозяйствующего субъекта;

- внедрение элементов налогового планирования с учетом сложной организационной структуры хозяйствующего субъекта;

- формирование вариантов адаптации существующей системы налогового учета, планирования к возможной трансформации законодательства в части исчисления налогов и сборов; [4]

- настройка систем налогового учета и внутреннего контроля;

- оптимизация системы бухгалтерского учета и налогообложения;

- консультирование по вопросам налогового учета, действующего налогового законодательства и т.д. Налоговый аудит, по словам Л.В. Усатовой, - это независимая проверка организации бухгалтерского учета, а также состояния налоговых обязательств, определение налоговых рисков хозяйствующего субъекта, минимизация налоговой нагрузки с использованием налогового планирования.

Кроме того, при проверке налоговых обязательств учитывается:

- обоснованность составления налоговой отчетности и ее соответствие синтетическому и аналитическому учету;

- правильность организации налогового учета хозяйствующего субъекта и его соответствие законодательству Российской Федерации;

- определение влияния искажений в налоговой отчетности и способов устранения нарушений;
- контролируемые операции;
- изменения, внесенные хозяйствующим субъектом в налоговый учет и отчетность.

В определении, представленном Т.А. Терентьевой, аудит налоговой отчетности раскрывается как анализ и оценка информации, представленной в налоговой отчетности, для установления последствий выявленных отклонений в общем выражении. [5]

По мнению Н.С. Косовой, сущность налогового аудита можно определить как вид аудиторской услуги по проведению независимого аудита финансово-хозяйственной деятельности и системы бухгалтерского учета организации, с целью формирования мнения о соответствии действий хозяйствующего субъекта требованиям налогового законодательства. В узком смысле налоговый аудит - это специальная задача, связанная с правовой оценкой действий организации в отношении исполнения налоговых обязательств.

В научно-теоретической литературе по бухгалтерскому учету в Республике под финансовым результатом часто понимают конечный экономический результат деятельности хозяйствующего субъекта, выраженный в виде прибыли или убытка. Видно, что такой подход к финансовому результату представляет собой конечный результат деятельности хозяйствующего субъекта - прибыль или убыток. [6]

Известный российский ученый Я. В. Соколов в своей книге "Теоретические основы бухгалтерского учета" считает финансовые показатели одной из самых сложных категорий и описывает их как прибыль или убыток за определенный отчетный период. Финансовый результат показывает изменение стоимости капитала за отчетный период. Если она растет, то речь идет о прибыли, если уменьшается, то об убытках. [7]

По мнению Соколова Я.В., финансовый результат, то есть прибыль или убыток, можно рассматривать как изменение капитала, но невозможно узнать, за счет чего произошло это изменение. Капитал может изменяться за счет различных источников, например, выпуска акций для дополнительных сделок, приобретения свободного имущества, получения финансовой помощи, отказа от обязательств и так далее.

Некоторые экономисты рассматривают финансовые показатели как разницу между доходами и расходами. Эта разница может быть положительной, поэтому, когда речь идет о пользе, или отрицательной, тогда она рассматривается как вред. Таким образом, вред может быть истолкован в терминах пользы

отрицательного знака. Это создает общую модель, согласно которой доходы представляют собой приток поступающих средств, а расходы - отток исходящих средств; прибыль (убыток) - разница, возникающая между ними, и она изменяет ее, отражаясь в балансе. [8]

По словам Бычкова С.М. и Фомина Т.Ю, финансовые результаты - это увеличение или уменьшение собственных средств субъекта в ходе предпринимательской деятельности в течение определенного отчетного периода. Она определяется исключительно на основе данных бухгалтерского учета.

Два рассмотренных различных подхода к учету приводят к финансовому результату, который представляет собой разницу между ростом активов или притоком и оттоком денежных средств.

Методология исследования.

Теоретической и методологической основой данной статьи является общеэкономическая литература и научные статьи, исследования экономистов по эффективному управлению кредитным портфелем в коммерческих банках, интервью с учеными и представителями отрасли, анализ их письменных и устных отзывов, экспертная оценка, наблюдение за процессами, экономическими событиями и системный подход к процессам, выводы, предложения и рекомендации в соответствующих областях на основе сравнительного анализа с опытом автора. В процессе изучения темы, наряду с общеэкономическими методами, использовались специальные подходы к структурированию данных, такие как сравнение, агрегирование теоретических и практических материалов и системный анализ. [9]

Анализ и результаты.

Согласно Постановлению Президента Республики Узбекистан “О прогнозе основных макроэкономических показателей и параметров Государственного бюджета Республики Узбекистан на 2019 год и основных бюджетных направлениях на 2020-2021 годы” от 26 декабря 2018 года № ПП-4086 для юридических лиц внесены следующие изменения: [10]

1) Для корпоративного подоходного налога:

№	Виды налогов и других обязательных платежей	2019	2020	Изменения
1.	Корпоративный подоходный налог	базовая ставка – 14%, для коммерческих банков – 22%	базовая ставка – 12%, for для коммерческих банков – 20%	-2% <i>пункта</i>
	Юридические лица, занимающиеся производством цемента (клинкера), полиэтиленовых гранул	14%	20%	Единый
	Налог на сверхприбыль	50%		
	Юридические лица, предоставляющие услуги мобильной связи (мобильные компании) в зависимости от уровня рентабельности:			
	до 20 процентов	14%	20%	Единый
	более 20 процентов	50%		

2) По налогу на имущество юридических лиц:

№	Виды налогов и других обязательных платежей	2019	2020	Изменения
1.	Налог на имущество юридических лиц	5%	2%	-3% <i>пункта</i>

3) По земельному налогу юридических лиц:

№	Виды налогов и других обязательных платежей	2019	2020	Изменения
1.	Земельный налог юридических лиц	Тарифы индексируются на в 1,2 раза по сравнению с предыдущим годом		

4) Для обязательных взносов в государственные целевые фонды:

№	Виды налогов и других обязательных платежей	2019	2020	Изменения
1.	Обязательные взносы в государственные целевые фонды	3,2%	-	<i>abolished</i>

5) На единовременную социальную выплату:

№	Виды налогов и других обязательных платежей	2019	2020	Изменения
А	Бюджетные организации и государственные предприятия, юридические лица с долей государства в уставном капитале (капитале) 50 процентов и более, юридические лица, в уставном капитале (капитале) которых 50 процентов и более принадлежат юридическому лицу с долей государства 50 процентов и более, и их структурные подразделения	25%	25%	без изменений
Б	другие игроки, не предусмотренные в пункте А	15%	12%	-3% пункта

В результате таких изменений в распоряжении хозяйствующих субъектов должно остаться около 10 трлн сумов.

Такой подход государства дает каждому налогоплательщику возможность расширять производство и планировать среднесрочную деятельность предприятий.

Разработанная концепция аудита налоговых расходов, как элемента бизнес-системы, направлена на решение проблем теории аудита и позволяет: [11]

- обосновать, исходя из сформировавшегося рынка аудиторских услуг, фискальную направленность российской налоговой системы, справедливость существования аудита налоговых расходов, как самостоятельного направления в аудиторской деятельности;

- законодательно возложить на аудиторские организации обязательства, предусмотренные международными стандартами аудита, в части планирования и документирования, что положительно скажется на качестве предоставляемых услуг, доверии пользователей налоговой отчетности и, в целом, на улучшении финансового состояния аудируемого лица;

- определить место аудита налоговых расходов в общей системе аудита, отделив его от аудита финансовой (бухгалтерской) отчетности, как нового вида аудиторских услуг и других услуг, связанных с аудиторской деятельностью.

Основываясь на выводах автора и представленном определении, можно сделать следующий вывод. Система налогового аудита - это пошаговый процесс, который аудитор выполняет с целью предоставления услуг проверяемому лицу с точки зрения налогообложения, бухгалтерского учета, планирования, контроля налоговых расходов, что позволяет аудитору снизить налоговые риски или минимизировать их до приемлемого уровня.

Внедрение Международных стандартов аудита в нашей стране расширяет возможности аудиторских организаций по предоставлению услуг в области налогового аудита, позволяя с разной степенью уверенности, необходимой как внешним, так и внутренним пользователям, выражать свое мнение о состоянии налоговых расходов, их учете и контроле. Налоговые проверки проводятся с целью контроля за соблюдением налогового законодательства налогоплательщиками, плательщиками сборов и налоговыми агентами.

Налоговая проверка проводится на основе изучения и анализа данных о налогоплательщике, имеющих в налоговых органах.

Налоговые органы проводят следующие виды налоговых проверок:

- 1) камеральная налоговая проверка;
- 2) выездная налоговая проверка;
- 3) налоговая проверка.

Налоговая проверка - это проверка правильности исчисления и уплаты налогов и сборов за определенный период.

Налоговая проверка проводится в отношении налогоплательщика (налогового агента), относящегося к категории налогоплательщиков (налоговых агентов) с высокой степенью риска.

Налоговые органы должны направить налогоплательщику уведомление о проведении налоговой проверки не менее чем за тридцать календарных дней до начала налоговой проверки.

В уведомлении должна быть указана дата начала налоговой проверки, перечень вопросов, подлежащих проверке, предварительный перечень необходимых документов, а также другие данные, необходимые для проведения налоговой проверки. [12]

Налоговый орган по согласованию с Государственным налоговым комитетом Республики Узбекистан имеет право начать налоговую проверку без предварительного уведомления налогоплательщика при наличии признаков уклонения от уплаты налогов.

Налоговая проверка лиц, отнесенных к категории крупных налогоплательщиков, проводится Межрегиональной государственной налоговой

инспекцией по крупным налогоплательщикам на основании приказа руководителя инспекции (заместителя руководителя инспекции).

К налоговой проверке могут быть привлечены должностные лица других налоговых органов.

В приказе руководителя (заместителя руководителя) налогового органа о проведении налоговой проверки указываются наименование и идентификационный номер проверяемого налогоплательщика, фамилия, имя, отчество и должность проверяющих, сроки и цель налоговой проверки.

Приказом руководителя (заместителя руководителя) налогового органа о проведении налоговой проверки также утверждается программа ее проведения.

Если иное не предусмотрено статьей 143 настоящего Кодекса, налоговой проверкой может быть охвачен только период, следующий за последней налоговой проверкой, для которого не истек срок исковой давности, установленный статьей 88 настоящего Кодекса. [13]

В случае добровольной ликвидации налогоплательщика налоговая проверка может охватывать не более трех лет деятельности налогоплательщика, непосредственно предшествующих году проведения проверки.

В период проведения налоговой проверки налогоплательщику не разрешается вносить изменения и дополнения в налоговую отчетность проверяемого периода.

Положение о проведении налоговой проверки утверждается Государственным налоговым комитетом Республики Узбекистан.

Налоговая проверка не может длиться более тридцати дней, если иное не предусмотрено статьей 142 Кодекса.

Срок проведения налоговой проверки начинается со дня получения налогоплательщиком (налоговым агентом) предписания о назначении налоговой проверки.

Срок проведения налоговой проверки может быть продлен до двух месяцев, а в исключительных случаях - до трех месяцев, если иное не предусмотрено настоящей статьей.

Основания и порядок продления срока налоговой проверки устанавливаются Государственным налоговым комитетом Республики Узбекистан.

Руководитель (заместитель руководителя) налогового органа также имеет право продлить налоговую проверку на: [14]

1) запрашивание документов (информации) в соответствии с частью первой статьи 146 настоящего Кодекса;

2) получение информации от иностранных государственных органов в рамках международных договоров Республики Узбекистан;

3) проведение экспертиз;

4) перевод документов, представленных на иностранном языке.

Продление срока налоговой проверки по основанию, указанному в пункте 1 части третьей настоящей статьи, допускается не более одного раза для каждого лица, у которого запрашиваются документы.

Продление срока налоговой проверки оформляется соответствующим приказом руководителя (заместителя руководителя) налогового органа, проводящего налоговую проверку.

Общий срок налоговой проверки не может превышать шести месяцев.

Срок проведения налоговой проверки заканчивается в день составления (подписания) акта о проведенной налоговой проверке.

Налоговые органы не вправе проводить более одной налоговой проверки налогоплательщика по одним и тем же налогам за один и тот же период, за исключением случаев, когда выявляются новые обстоятельства, которые не были известны налоговому органу в ходе налоговой проверки. При выявлении новых обстоятельств налоговый орган имеет право назначить повторную налоговую проверку. По результатам налоговой проверки отчет о налоговой проверке должен быть составлен уполномоченными налоговыми должностными лицами, проводившими эту проверку.

В отчете налоговой проверки указывается:

1) дата составления акта налоговой проверки - дата подписания акта лицами, проводившими данную проверку;

2) полное и сокращенное имя или фамилия, имя, отчество проверяемого лица. В случае проверки юридического лица по месту нахождения его обособленного подразделения, помимо наименования юридического лица, указываются полное и сокращенное наименование проверяемого обособленного подразделения и его местонахождение;

3) фамилии, имена, отчества лиц, проводивших налоговую проверку, их должности с указанием наименования налогового органа, который они представляют;

4) дата и номер приказа руководителя (заместителя руководителя) налогового органа о проведении налоговой проверки;

5) перечень документов, представленных проверяемым лицом в ходе налоговой проверки;

6) период, за который проводилась налоговая проверка;

- 7) наименование налога, в отношении которого проводилась налоговая проверка;
- 8) даты начала и окончания налоговой проверки;
- 9) адрес местонахождения юридического лица или место жительства физического лица;
- 10) информация о мерах налогового контроля, проведенных в ходе налоговой проверки;
- 11) подробное описание налогового правонарушения (если таковое имеется) со ссылкой на соответствующую норму налогового законодательства;
- 12) выводы и предложения по результатам налоговой проверки.

Если по результатам налоговой проверки не установлено нарушений налогового законодательства, об этом делается запись в акте налоговой проверки.

Документы, подтверждающие факты нарушений налогового законодательства, выявленные в ходе проверки, прилагаются к акту налоговой проверки.

Заключение

Форма и требования к составлению акта налоговой проверки устанавливаются Государственным налоговым комитетом Республики Узбекистан.

Акт налоговой проверки составляется не менее чем в трех экземплярах.

Все копии отчета о налоговой проверке подписываются должностными лицами налоговой службы, проводившими налоговую проверку. Один экземпляр акта налоговой проверки передается налогоплательщику в течение трех дней после его завершения. Налогоплательщик обязан расписаться в получении акта налоговой проверки на всех экземплярах акта с указанием даты получения. Копии акта налоговой проверки, оставшиеся в налоговом органе, прилагаются к материалам налоговой проверки.

Подпись налогоплательщика в акте налоговой проверки не означает его согласия с результатами налоговой проверки.

Если налогоплательщик (его представитель) уклоняется от получения акта налоговой проверки, должностное лицо налогового органа делает соответствующую запись об этом в акте налоговой проверки. В этом случае один экземпляр акта налоговой проверки направляется налогоплательщику заказным письмом по месту нахождения юридического лица (обособленного подразделения) или по месту жительства физического лица.

Если акт налоговой проверки направляется заказным письмом, датой вручения этого акта является пятый день с даты отправки заказного письма.

Иностранному юридическому лицу (за исключением международной организации или дипломатического представительства), которое не осуществляет свою деятельность на территории Республики Узбекистан через постоянное представительство, акт налоговой проверки направляется заказным письмом по адресу, указанному в Едином реестре налогоплательщиков Республики Узбекистан. Датой доставки этого документа считается двадцатый день с даты отправки заказного письма.

Лицо, в отношении которого проводилась налоговая проверка (его представитель), в случае несогласия с фактами, изложенными в акте налоговой проверки, и (или) с выводами и предложениями аудиторов, в течение десяти дней с даты получения акта налоговой проверки имеет право на подачу в соответствующий налоговый орган письменных возражений против указанного закона в целом или на отдельные его положения.

Налогоплательщик имеет право приложить к письменным возражениям или в течение согласованного срока представить в налоговый орган документы (их заверенные копии), подтверждающие обоснованность своих возражений.

Использованные литературы:

1. «Положение о структуре затрат на производство и реализацию продукции (работ, услуг) и порядке формирования финансовых результатов». Утвержден постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 5 февраля 1999 года № 54
2. Л.В.Усатова и др.; Бухгалтерский учет в коммерческих банках, М; Издательство Торговая корпорация "Дашков и К", 2012 г.
3. Каримов А., Курбанбаев Ж., Жуманазаров С. Учебник по бухгалтерскому учету. –Т.: Экономика и финансы, 2019;
4. Тухлиев И.С. Основы туризма. Учебник - Т: Наука и техника, 2014;
5. Терентьева Т.А. Налоговый аудит: учебное пособие. Учебник. Т : Экономика и финансы, 2020.
6. Н.С. Косов. Основы макроэкономического анализа: учебник / - Тамбов: Изд-во Тамб. гостех. Университет, 2016.
7. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. Москва: Финансы и статистика, Пропащий без вести Ю. Политика Предложения в Узбекистане. -Т.: Ассоциация бухгалтеров и аудиторов в Издательском центре. 2016. С. 6-7.

8. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. Москва: Финансы и статистика, 2014.
9. Бычкова С.М., Фомина Т.Ю. Аудит операций по налогу на добавленную стоимость // Ревизионные акты. - 2008. - № 4. - С.17.
10. Ш. М.Мирзиёев Постановление Президента Республики Узбекистан «О прогнозе основных макроэкономических показателей и параметров Государственного бюджета Республики Узбекистан на 2019 год и бюджетных ориентирах на 2020-2021 годы» от 26 декабря 2018 года № ПП-4086
11. Агеева Ю.Б., Агеева А.Б. Аудиторская проверка: практическое руководство для аудитора и бухгалтера. - М.: Бератор-Пресс, 2009. - 487с.
12. Алборов Р.А. Аудит в организациях промышленности, торговли и агропромышленного комплекса. - М.: Бизнес и Сервис, 2009. - 464 с.
13. Закон Республики Узбекистан от 30 декабря 2019 года № ЗРУ-599 «О внесении изменений и дополнений в Налоговый кодекс Республики Узбекистан».
14. www.lex.uz – Национальной базы данных законодательства Республики Узбекистан.
15. www.gov.uz – Правительственный портал Республики Узбекистан.

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI FANINI FANLARARO VA FAN ICHRA INTEGRATSIYASI

Orifjonova Komola Dilshod qizi

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti
Ta'limda axborot texnologiyalari yo'nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada informatika va axborot texnologiyalari fanining boshqa fanlar va sohalar bilan o'zaro aloqadorligi, shuningdek, uning imkoniyatlari va vazifalari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Informatika va axborot texnologiyalari, fan va sohalar bilan o'zaro aloqadorlik.

Аннотация: Статье обсуждается взаимодействие информатики и информационных технологий с другими дисциплинами и областями. Также перечислены его возможности и обязанности.

Ключевые слова: Информатика и информационные технологии, взаимодействие с наукой и отраслями.

Annotation: This article discusses the interaction of computer science and information technology with other disciplines and fields. Its capabilities and responsibilities are also listed.

Keywords: Interaction with Informatics and Information technology, Science and Industry.

Ta'lim sifatini amalga oshirishda fanlar aro aloqadorlik asosiy prinsplardan hisoblanadi.

Ta'lim tizimi ham huddi odam tanasidek. Organizmning ayrim qismlari va funksiyalarining o'zaro bog'liqlik holatini hamda shunday holatga olib boruvchi jarayonni ifodalaydigan tushuncha;

Integratsiya (lot. integratio — tiklash, to'ldirish, integer — butun so'zidan) fanlarning yaqinlashishi va o'zaro aloqa jarayoni, differentsiatsiya bilan birga kechadi; -turli xil fanlarni o'rganish ketma-ketligi va izchilligini vaqt bo'yicha shunday tanlash lozimki, ulardan birini o'rganish ikkinchisini o'rganishga ko'maklashsin; -umumiy tushuncha, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga bir xil yondashuvni ta'minlash;

- bilimlarni o'zlashtirish hamda ko'nikma va malakalarni egallashga bo'lgan talablar birligini ta'minlash;
- bir o'quv faniga oid bilim, ko'nikma va malakalarni o'rganishda boshqa fanlarga oid bilim, ko'nikma va malakalardan keng foydalanish.

Fanlararo aloqadorlikni amalga oshirish yo'llari quyidagilar:

Fanlarni Informatika va axborot texnologiyalari bilan integratsiyalash o'quvchi dunyoni bilishi va tasavvur qilishda bir tomonlama emas, balki har tomonlama rivojlanishga erishiladi.

O'quvchi dunyoga matematik, biolog, sportchi, rassom, so'z ustasi, kashfiyotchi, usta, chevar, shifokor, ... ko'zi bilan qarashni o'rganadi va bu uning kelgusida nafaqat ish faoliyatida balki hayot davomida insonlar bilan tez til topa olishida sezilarli ro'l o'ynaydi.

Fanlararo aloqadorlik (integratsiya) o'quvchini ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga asos bo'lib, tabiatni to'g'ri va to'la anglashga, mantiqiy fikrlashga, ilmiy- texnika rivojlanishi maqsadida amaliy faoliyatda informatika va axborot texnologiyalarini qo'llanilishi bilan tanishtiradi o'rgatadi;

Ta'limda integratsiyani qaror topdirishda quyidagi vazifalarni hal etish lozim bo'ladi:

- ixtisoslik yo'nalishiga muvofiq ravishda ishlab chiqarish obyektlarini tanlash;
- ta'lim muassasasi hamda ishlab chiqarish subyekti o'rtasida hamkorlikni vujudga keltirish imkoniyatlarini aniqlash;
- ishlab chiqarish subyekti bilan ta'lim muassasasi o'rtasidagi hamkorlikning barqarorligini ta'minlovchi shartlarni belgilash.

Faqat standart va bir xil turdagi ta'lim dasturlarini amalga oshiradigan an'anaviy ta'lim tizimi tobora ko'proq ob'ektiv haqiqat – turli xil ijtimoiy toifalar, darajalar va guruhlardagi odamlarning ta'lim talabini kengaytirish tendentsiyasiga zid ekanligi ayon bo'ldi. Shuning uchun hozirgi bosqichda ta'limning asosiy vazifasi raqobatbardosh shaxsni shakllantirishdir. Ushbu vazifani amalga oshirishga qaratilgan yangi ta'lim standartlari. Maktabdan oldin o'quv jarayonini jamiyat talablariga muvofiq qayta qurish zarurati tug'iladi. Maktabimiz o'qituvchilari yangi davlat standartini amalga oshirish usullaridan birini integratsiyalashgan darslarni o'tkazishda ko'rishadi. Jamiyat rivojlanishidagi mavjud tendentsiyalar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy axborot texnologiyalari nafaqat o'rganish mavzusi, balki o'qitish vositasi va ish muhitiga aylanmoqda.

Informatika kontseptual apparat darajasida ham, asboblarda darajasida ham juda katta va tobora ko'payib borayotgan fanlararo aloqalarga ega. Informatika tomonidan ishlab chiqilgan ko'plab qoidalar zamonaviy tsivilizatsiyaning eng muhim texnologik yutuqlaridan biri bo'lgan axborot — kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT)

yaratish va ulardan foydalanish uchun asos sifatida qaraladi. Matematika, fizika, kimyo, geografiya, biologiya bilan birgalikda informatika kursi tabiiy-ilmiy dunyoqarashning asoslarini yaratadi. Shuni ta'kidlash kerakki, informatika darsida fanlararo aloqalardan foydalanish talabalarning bilim qiziqishini sezilarli darajada oshiradi. Shunday qilib, "kompyuter simulyatsiyasi" mavzusini o'rganayotganda, o'quvchilarga jismoniy faoliyatning yurakning funktsional imkoniyatlariga ta'siri, ma'lum bir tavsifga ko'ra naslchilikning tarkibiy modeli modellarini yaratish taklif etiladi. Amaliy ishlarni ishlab chiqishda matematika, biologiya, fizika, jismoniy madaniyat nazariyasidan muammolar tanlanadi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Davlat Hukumat portali: www.gov.uz
2. Axborot-kommunikatsiyatexnologiyalariizohlilug'ati,2004,UNDP DDI: Programme www.lugat.uz, www.glossaiy.uz
3. O'zbek internet resurslarining katalogi: www.uz
4. Infocom.uz elektron jurnali: www.infocom.uz
5. www.press-uz.info
6. www.ziyonet.uz
7. www.tdpu.uz
8. Metodicheskiyematerialы,tematicheskoyeplanirovaniye, razrabotki urokov. (<http://oiwt.narod.ru/>)
9. Metodicheskaya kopilka uchitelya informatiki (<http://www.metodkopilka.ru/>)

ABOUT OF THE CONCEPT “WEALTH AND POVERTY” IN THE PAREMYOLOGICAL PICTURE OF THE WORLD

Kholmatova Khursheda Ayubjonovna

Khujand State University named after Bobojon Gafurov, 3rd year doctoral student of the Department of Theory and Practice of the English Language, Faculty of Foreign Languages. Address: Republic of Tajikistan, Sughd region, Khujand city, Mavlonbekov street 1.

E-mail: khursheda.holmatova.94@inbox.ru

Abstract: *The article discusses the conceptual and axiological components of the concepts of "wealth" and "poverty" in the paremiological picture of the world. The concept of "wealth" in the Tajik language picture of the world represents the lexeme "rich" "richness" "money," and the concept of "poverty" expresses the lexeme "poor". The archiseme of the lexical meaning of the word "wealth" is "the presence of material values," and the archiseme of the lexical meaning of the word "poor" is the absence of these values. The conceptsphere of "wealth" and "poverty" has one foundation, but different peaks.*

Key words: *concept "wealth," concept "poverty," conceptsphere, proverbs and sayings, paremias.*

Paremic units of the language are such forms of folk art that reflect the many years of experience of the people, their ethnocultural originality and mentality. One element of perception of reality is the categories of wealth and poverty. It is they who talk about the greater or lesser stratification of society, about its economic condition, the desire for social prestige.

In the Tajik language picture of the world, "wealth" as a value is the bearer of both positive and negative connotations. For the most part, "wealth" is viewed in a positive aspect and means good, both material and spiritual. The Tajik language picture of the world presents paremias that describe "wealth" as the good of the people: intelligence, kindness, generosity, friendship, respect for the family is much more important than material goods. However, it should be noted that the frequency of proverbs and sayings with positive connotation according to the "Dictionary of Tajik proverbs and sayings" by S.Begmatova [1] is significantly less compared to the negative connotation of the concept of "wealth." Consider paremias that describe "wealth" as a boon.

Wise Tajik proverbs and sayings are distinguished by insight into family life. They emphasize that consent in the family is the main wealth of a person: "If there is a way in the family, wealth will not be needed."

Great importance is attached to such a quality of wealth as power. With money, a person has power, honor and respect in society, which is confirmed by the following proverbs: "Wealth will pass through any mountains." "There's wealth, there's honor, there's honor, there's respect." "Even the mountain is afraid of money."

In the proverb picture of the Tajik world, wealth is seen as a temporary phenomenon, "it can appear suddenly and also quickly disappear" [3, p. 130]: A super-rich person can also lose his money and become an ordinary person: "Wealth that spring snow." "Wealth is water: as came and gone." "The rich man will always not be rich."

Tajik proverbs warn that both rich and poor are not eternal, and you cannot take wealth with you to that world: "Both the rich die and the poor." "No matter how much wealth you collect, everything will stay here."

In the language picture of the world, not only Tajiks, but also other peoples, mind and knowledge are valued above wealth: "Mind is more expensive than wealth." "Knowledge is wealth."

The concepts of stinginess and greed appear in the Tajik language picture as anti-hatred and are considered as social evil and misfortune. According to the Tajik proverb picture of the world, such universal social qualities as wealth and poverty make a person either greedy or generous: wealth makes him greedy and poverty makes him generous. "Wealth makes a person greedy, poverty makes him generous." In the Tajik mentality, the richer a person is, the greedier: "The richer, the greedier."

Generosity and greed as binomial concepts are compared to wealth and poverty: "A generous poor man is better than a greedy rich man."

Greed, as a negative feature of a person, is substantively inherent in a rich person. In the Tajik mentality, with age, a person becomes smarter and wiser, but the rich, even with age, remains greedy: "With age, the rich becomes greedier."

A rich man to such an extent of cake and curly that his eyes look greedily at the property of the poor: "The eyes of the rich man look at the property of the poor man."

As you can see, these proverbs illustrate "wealth" in a negative aspect. The presence of a material good is not only undesirable, it spoils a person, leads to stinginess, deterioration of interpersonal relations.

Greed in Tajik proverbs is an evil that does not bring to good: "Greed does not bring to good."

Throughout the existence of mankind, people have asked themselves questions related to whether it is possible to be honest and rich, or honesty is associated with poverty, whether wealth will bring freedom or a person will depend on it.

Linguistic and cultural analysis allows us to say that honesty is one of the main elements of the concept of "wealth", which is more expensive than material wealth, for example: "An honest name is more expensive than wealth."

Tajiks consider friendship one of the important values of wealth. However, in the proverbial fund of the Tajik language, the meaning of "friendship" in relation to wealth is manifested in two ways. First, a proverb with a deliberate meaning says that a person has friends when he is rich: "When you get rich, friends will appear." On the other hand, wealth finds people and enemies: "Science makes friends, wealth makes enemies."

In the Tajik proverbial picture of the world, money is the most common means of expressing the concept of "wealth". In the linguistic culture under study, they are considered as a symbol of wealth. The attitude to money in society is undergoing significant changes. Money in modern life can be a source of good, i.e. through money, a person can benefit both himself and society, for example, provide material assistance to the poor.

Tajik proverbs and sayings warn that grief accompanies wealth:

"If you don't want great grief, don't strive for great wealth."

In the Tajik language, the greatest wealth is health: "The greatest wealth is health." Therefore, Tajiks offer material wealth to others, and health to themselves. "Wealth - to strangers, health - to themselves."

Proverbs and sayings that fixed the attitude of the Tajik people to the law - an attitude that has absorbed centuries of experience. Based on the Tajik floorboards and sayings, we can conclude that these sayings express a positive or negative attitude of different social strata of the people towards the current legislation or its implementation. Ordinary people have always experienced a negative attitude towards wealthy people who could always get around the law with the help of a ransom. "There is no law for the rich."

A number of paremic units contain the negative meaning of wealth. So, Tajik proverbs say that you should not look for brotherhood, friendship, happiness in money. This is illustrated by the following proverbs: "Happiness is not in money." "The rich brother does not know the poor brother."

Particular attention is drawn to the proverbs and sayings of the newly-born rich: "Do not ask the newly-born rich to borrow money."

According to Tajik proverbs and sayings, the rich and the poor think and think differently, they even speak on different topics, and this is logical: “The rich talk about wealth, the poor talk about children.”

The study showed that the concept of “poverty” is represented by words that go back to the same stem “poor; poor” and derivatives “poverty”, “poor”), and the concept “wealth” is represented by a fairly large number of names that have both the same (“rich man, get richer”, “rich”) and different bases (“wealth”, “rich”, “money”). The main nouns that represent and make up the names of concepts are “wealth” and “poverty”.

The concept sphere of “wealth” and “poverty” in the Tajik language has “the same base, but different peaks. The main element of the concepts (a deep understanding of wealth and poverty) is the opposition between power and subordination” [2, p. 17]. The dominants of the synonymic rows make up the names of the concepts “wealth” and “poverty”. The presence of synonymic rows suggests that there are different lexical ways of verbal representation of these concepts. The core of concepts is made up of lexemes, which are the dominants of synonymic rows, their synonyms are located on the periphery. Various shades of meanings of synonymous rows indicate the versatility and diversity of concepts.

Material and non-material perceptions of poverty and wealth are not clearly separated, since material and spiritual values are interconnected. The prospects of this study are related to the comparative study of the concepts of “wealth” and “poverty” with other related and unrelated languages, as well as the study of concepts in opposition to other concepts, which will allow establishing and identifying interconceptual relationships.

References:

1. Begmatova S. Tajik-Persian-English-Russian dictionary of proverbs, sayings and aphorisms.- 2016-985 p.
2. Getman A.A. Conceptosphere “poverty - wealth” in the Anglo-American linguistic culture: author. dis. ...cand. philol. Sciences. - Novosibirsk, 2015. - 24 p.
3. Fozilov M. Farkhangi iborakhoi rekhtai zaboni khozirai tojik. (Farkhangi phraseology) -Dushanbe-1963- 968 p.
4. Maslova V.A. Linguoculturology. M.: Publishing Center “Academy”, 2001. - 208 p.
5. Medvedeva T.S. To the question of the comparison of linguocultural concepts // Bulletin of Udmurtsk. university History and Philology. - 2009. - No. 5-1. - S. 120-132.

PSYCHOLOGY OF PATIENTS IN CEREBRAL STROKE

Makhamadjonov Jakhongir Zakirjon ogli

2nd year student of the Faculty of Pedagogy and Psychology of Fergana State University

Latipova Feruzakhon Jamolovna

2nd year student of the Faculty of Pedagogy and Psychology of Fergana State University

Nabiyeva Nigorakhon Shukhratjon kizi

2nd year student of the Faculty of Pedagogy and Psychology of Fergana State University

Abstract: In this article, based on medical psychology, we present our views on the subject of psychology of stroke patients.

Keywords: stroke, brain stroke, paralysis, pathological change, hemianesthesia, monoanesthesia, medical-psychological process.

An acute disturbance of blood circulation in the brain is called a stroke, and this disease is manifested not only by neurological disorders, but also by neuropsychological disorders of various degrees. Neuropsychological syndromes observed in stroke patients in Uzbekistan Z.R. Deeply studied by Ibodullayev (1999-2009). Brain strokes are one of the most common diseases, and sudden neurological disorders leave severe complications in the patient's psyche. The acute onset of this disease in a patient who was considered healthy only yesterday, due to sudden paralysis in the limbs, he is bedridden, unable to understand the words of those closest to him, or does not even speak a single word. inability to speak is a great disaster for both the patient and his relatives. Pathological changes observed in cerebral stroke depend on the area of the brain where the disease has developed, the type of disease, the size of the affected area, and the period of the stroke. Detailed information about this is given in neurology textbooks and training manuals. Almost 70 percent of cerebral strokes are observed in the a. cerebri media area, which supplies a large part of the outer surface of the cerebral hemispheres with blood. Because this artery is the direct successor of the internal carotid artery. A. cerebri media supplies blood to the centers of movement, sensation and speech, therefore, acute blood circulation disorders in this artery cause paralysis of the limbs (hemiparesis, monoparesis), sensory disturbances on one side of

the body (hemianesthesia, monoanesthesia) and manifested by speech disorders (motor and sensory aphasias). [4, 89]

If a stroke develops in the left hemisphere of the brain, paralysis (hemiparesis) and sensory disturbances (hemianesthesia) on the right side of the body are manifested with speech disorders (aphasias). If a stroke occurs in the right hemisphere of the brain, paralysis and sensory disturbances are observed on the left side of the body, but there are no speech disorders. It should be noted that speech disorders are observed when the left hemisphere of the brain is damaged in the left-hand side of the brain, in the case of the right hemisphere, and in the case of ambidextrous, it is observed when both hemispheres are damaged. However, speech disorders in ambidextrous and ambidextrous people recover faster than in ambidextrous people. [5, 254]

Behavioral disorders observed in stroke are different when the left and right hemispheres of the brain are damaged. Manifestation of limb paralysis together with speech disorders (motor and sensory aphasias) is a severe psychological trauma for the patient. The sudden disruption of speech, which makes a person different from other creatures, changes the psychology of the unconscious, he hears everything around him only in the state of sound, does not understand the meaning, and cannot explain his thoughts, as a result of which the patient becomes a jerk, his loved ones He fights, he tries to speak rudely, but he cannot express his thoughts correctly. [7, 89]

This condition is typical for sensory aphasia (the second chapter of the textbook provides detailed information on the clinical presentation and diagnosis of aphasia). Sometimes the patient lies silent, only tries to answer the questions of those around him, answers simple questions, but does not speak. This condition is typical for motor aphasia. Speech is usually restored earlier than in paraplegics, for example, in the early stages of a stroke. The rate of rapid recovery of speech largely depends on the type of stroke, the size of the damaged area and, of course, how the treatment process is carried out. [8, 69]

Thus, the treatment of stroke patients and their return to a normal lifestyle is a long-lasting complex medical and psychological process, the successful completion of which depends on the correct and timely treatment.

References:

1. Tolipov U., Usmanbayeva M. Pedagogik texnologiya:nazariya va amaliyot.- T.: "Fan". 2005.
2. Iqboljon O'g'li, Tojimamatov Jamshidbek, and Egamberdiyev Oyatillokh Alisher o'g'li. "THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON." *PEDAGOGS jurnali* 9.3 (2022): 4-7.
3. Khakimov, Mukhammad Khodjakhonovich, and Azimjon Latifjon ugli Melikuziev. "The History of Paralinguistic Researches." *International Journal of Culture and Modernity* 13 (2022): 90-95.
4. Akhmedov, A., and O. Egamberdiyev. "PEDAGOGICAL ASPECTS OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS." *Science and innovation* 1. B4 (2022): 136-138.
5. Alisher o'g'li, Egamberdiyev Oyatillokh. "Issues of Retraining and Professional Development of Pedagogical Personnel." *The Peerian Journal* 5 (2022): 192-194.
6. Tojimamatov, Jamshidbek, and Oyatillokh Egamberdiyev. "THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON." *Eurasian Journal of Academic Research* 2.5 (2022): 470-473.
7. Khakimov, M. K., & ugli Melikuziev, A. L. (2022). The History of Paralinguistic Researches. *International Journal of Culture and Modernity*, 13, 90-95.
8. oqli Melikuziev, A. L. (2022). HISTORICAL AND MODERN CLASSIFICATION OF PARALINGUISTICS. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 3(10), 126-128.
9. Vasila Karimova. Salomatlik psixologiyasi. -T .: 2005.
10. Визел Т.Г. Основы нейропсихологии. -М .: 2000.

BRAIN AND MENTAL PROBLEMS

Makhamadjonov Jakhongir Zakirjon ogli

2nd year student of the Faculty of Pedagogy and Psychology
of Fergana State University

Latipova Feruzakhon Jamolovna

2nd year student of the Faculty of Pedagogy and Psychology
of Fergana State University

Nabiyeva Nigorakhon Shukhratjon kizi

2nd year student of the Faculty of Pedagogy and Psychology
of Fergana State University

Abstract: Currently, a lot of research is being conducted in a state that combines the fields of medicine and psychology. In the article, we will focus on the problems of the brain and psyche, which are important elements of these two areas.

Key words: brain, psyche, neurological disorder, comorbidity, phobia, unconsciousness, expression of thoughts, nature of consciousness.

Along with neurological disorders, mental and emotional disorders are also observed after brain injuries. These disorders depend on the severity, type, age of the patient, the presence of concomitant diseases, and other similar factors. Brain injury or concussion is often observed in brain injuries. In such cases, most patients lose consciousness, and how deep it is depends on the level of injury. Usually, when the patient regains consciousness, memory disturbances of various forms and degrees are observed.

In many cases, a strong phobia develops after brain injuries. For example, patients who have been injured in a car accident are afraid to go out, cross pedestrian areas, or even go somewhere in motor vehicles, or suffer from a fear of death. [6, 56]

According to psychologists, along with the maturation of a human child, many functions are characterized by the fact that they get out of the control of the mind and acquire an automatic character. For example, the first time we sit in a car, the first time we take a picture, almost all our actions are under the strict control of the mind. Over time, we begin to perform many actions unconsciously, without realizing it. Such a situation does not deny the fact that consciousness actively interferes in various spheres and directions of human activity, i.e. it can take control over the activity. On the one

hand, the strengthening of behavior into the field of unconsciousness serves to relieve the "absence" of consciousness, on the other hand, it creates an opportunity to focus the main power, energy, "attention" of consciousness on actions and processes that are important for human life. [5, 90]

The unconscious also includes such phenomena as intuition, imagination, instinct and intuition, which are outside the control of the mind. Considering these features, unconsciousness can be said to be a natural condition for the existence and development of consciousness. Subconscious phenomena are also an important part of mental processes. According to Z. Freud, they are the boundary between unconsciousness and consciousness.

It can be said that the proverb "There is a story under a word, and a cup under a cup" expresses the characteristics of the subconscious. Because in any of our activities there are situations that are not important for us at the same time. However, this does not mean that they are left out of observation and control. When they acquire a significant character for us, they can move from the subconscious to the conscious sphere. For example, when going somewhere, one moves towards the goal, but also observes and remembers other things and events encountered on the way. Based on this, it can be said that the subconscious has the qualities of acting as a special monitor of the conscious activity of a person, a sensor when necessary. [3, 159]

According to the results of some studies, the results achieved in the field of science are doubling every ten years, and information acquisition is doubling every 3-4 years. In such a situation, the question of whether the human mind and its memory can absorb this information is being discussed. In the recent past, when the flow of new knowledge and information was not so strong, a diligent person could master the main results of human knowledge. Today, several million books are published annually in various fields of science. According to calculations, even when a person tries to study the latest literature, for every page he reads, there are ten thousand unread pages. [1, 63]

The fact that people have not had time to physically read most of the new books that have appeared is just one of the consequences of the "information explosion". There is another aspect of the problem, which is the moral obsolescence of the knowledge and information accumulated by a person, becoming unnecessary. The rate of such wear and tear is accelerating. For example, opinions are expressed that this process takes six to seven years in the field of higher education, and one year in the field of computer technology. This means that if it has been seven years since you graduated from a higher education institution, most of the knowledge you received at that time does not meet today's requirements. In such conditions, keeping people's knowledge at a high level requires constant attention and work on themselves.

Otherwise, even a specialist who graduated from an educational institution with the highest results may soon become illiterate. [2, 74]

In general, understanding the essence of consciousness, that it is a natural result of the evolution of the universe, and the scientific interpretation of the processes connected with it make it possible to understand the unity of the universe and man. At the same time, understanding the essence of consciousness opens the way to a deeper understanding of issues such as the identity of a person, the purpose of life, the meaning of life. This shows that consciousness and issues related to it are of practical importance.

Reference:

1. Tolipov U., Usmanbayeva M. *Pedagogik texnologiya:nazariya va amaliyot.*-T.: "Fan". 2005.
2. Iqboljon O'g'li, Tojimamatov Jamshidbek, and Egamberdiyev Oyatillokh Alisher o'g'li. "THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON." *PEDAGOGS jurnali* 9.3 (2022): 4-7.
3. Khakimov, Mukhammad Khodjakhonovich, and Azimjon Latifjon ugli Melikuziev. "The History of Paralinguistic Researches." *International Journal of Culture and Modernity* 13 (2022): 90-95.
4. Akhmedov, A., and O. Egamberdiyev. "PEDAGOGICAL ASPECTS OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS." *Science and innovation* 1. B4 (2022): 136-138.
5. Alisher o'g'li, Egamberdiyev Oyatillokh. "Issues of Retraining and Professional Development of Pedagogical Personnel." *The Peerian Journal* 5 (2022): 192-194.
6. Tojimamatov, Jamshidbek, and Oyatillokh Egamberdiyev. "THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON." *Eurasian Journal of Academic Research* 2.5 (2022): 470-473.
7. Khakimov, M. K., & ugli Melikuziev, A. L. (2022). The History of Paralinguistic Researches. *International Journal of Culture and Modernity*, 13, 90-95.
8. oqli Melikuziev, A. L. (2022). HISTORICAL AND MODERN CLASSIFICATION OF PARALINGUISTICS. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 3(10), 126-128.
9. Vasila Karimova. *Salomatlik psixologiyasi.* -T .: 2005.
10. Визел Т.Г. *Основы нейропсихологии.* -М .: 2000.

PSYCHOLOGY OF PATIENTS IN EPILEPSY

Makhamadjonov Jakhongir Zakirjon ogli

2nd year student of the Faculty of Pedagogy and Psychology
of Fergana State University

Latipova Feruzakhon Jamolovna

2nd year student of the Faculty of Pedagogy and Psychology
of Fergana State University

Nabiyeva Nigorakhon Shukhratjon kizi

2nd year student of the Faculty of Pedagogy and Psychology
of Fergana State University

Abstract: In this article, we will consider the psychology of patients with epilepsy, which is considered one of the most pressing issues in the fields of medicine and psychology today.

Keywords: epilepsy, patient psychology, brain attack, medical-social problem, behavior change, psychiatric supervision.

Epilepsy is one of the most widespread diseases of the nervous system and has become a major medical and social problem. Epilepsy is a chronic disease of the brain with seizures, manifested by movement, sensation, vegetative and psycho-emotional disorders. The prevalence of epilepsy among the population is 7-10 cases per 1000 people. Since the disease has multiple etiologies, it can occur at different ages, but 75% of epilepsy begins before the age of 20. The prevalence of the disease is almost the same in men and women. According to experts, mental disorders are observed in at least 30% of patients with epilepsy.

It is known from history that great people such as Socrates, Plato, Julius Caesar, Joan of Arc, Van Gogh, Napoleon, F. Dostoevsky suffered from epilepsy. That's why some experts say that only strong thinkers suffer from epilepsy, while others believe that seizures trigger the bud of talent in a person. It is difficult to fully agree with these opinions, but in some patients with epilepsy, strong signs of talent can be found. [1, 97]

For example, in our practice, we have met a young man who knows the Quran and Hadith by heart, strong artists, poets and mathematicians. Among such patients, we have observed those who come up with wise phrases that surprise people, and those

who are full of wisdom. It will be useful if they are written in the side notebooks of doctors. We observed an increase in sensitivity and perception in a patient with frequent seizures. However, in most patients with epilepsy, if it is not stopped during seizures, it causes severe mental disorders, and the mind becomes weak. The earlier the seizures start, the earlier mental disorders can develop. However, severe mental disorders are not observed in all types of epilepsy. [2, 181]

Epilepsy is characterized by mental disorders accompanied by changes in the patient's behavior. Unlike other mental disorders, in epilepsy, the patient's personality changes are characterized by their uniqueness, as a result of which the phrase "epileptic behavior" appeared in medical practice. Such patients are very stubborn, stubborn, impatient, easily upset, change their mood quickly, get involved in trivial matters, start quarrels, talk small and have a temper. Of course, the patient may have these symptoms in different ways, and the severity of the symptoms depends on the frequency of seizures, the type of epilepsy and the type of treatment. A patient who is in a good mood can suddenly change and start insulting loved ones with rude words. Such a situation occurs when he cannot find something, when someone interferes with his work and points out his mistake, when he expresses an opinion contrary to his opinion, etc. [4, 169]

Then the patient quickly picks up quarrels and fights, sometimes a small quarrel escalates to the level of affect, and the patient can injure himself or others. Therefore, the letter should send such patients under the supervision of a psychiatrist. Therefore, a patient with epilepsy accompanied by sudden changes in behavior should be treated under the supervision of a psychiatrist. [7, 89]

In epilepsy, mental, emotional and thinking disorders develop strongly in the last stages of the disease, and this is obvious! is noticeable. In such patients, seizures may have completely stopped. That is why psychiatrists say that mental disorders are responsible for seizures in the last stages of epilepsy.

References:

1. Tolipov U., Usmanbayeva M. *Pedagogik texnologiya:nazariya va amaliyot.*-T.: "Fan". 2005.
2. Iqboljon O'g'li, Tojimamatov Jamshidbek, and Egamberdiyev Oyatillokh Alisher o'g'li. "THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON." *PEDAGOGS jurnali* 9.3 (2022): 4-7.
3. Khakimov, Mukhammad Khodjakhonovich, and Azimjon Latifjon ugli Melikuziev. "The History of Paralinguistic Researches." *International Journal of Culture and Modernity* 13 (2022): 90-95.

4. Akhmedov, A., and O. Egamberdiyev. "PEDAGOGICAL ASPECTS OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS." *Science and innovation* 1. B4 (2022): 136-138.

5. Alisher o'g'li, Egamberdiyev Oyatillokh. "Issues of Retraining and Professional Development of Pedagogical Personnel." *The Peerian Journal* 5 (2022): 192-194.

6. Tojimamatov, Jamshidbek, and Oyatillokh Egamberdiyev. "THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON." *Eurasian Journal of Academic Research* 2.5 (2022): 470-473.

7. Khakimov, M. K., & ugli Melikuziev, A. L. (2022). The History of Paralinguistic Researches. *International Journal of Culture and Modernity*, 13, 90-95.

8. oqli Melikuziev, A. L. (2022). HISTORICAL AND MODERN CLASSIFICATION OF PARALINGUISTICS. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 3(10), 126-128.

9. Vasila Karimova. *Salomatlik psixologiyasi*. -T .: 2005.

10. Визел Т.Г. *Основы нейропсихологии*. -М .: 2000.

ВЛИЯНИЕ ВОДОРАСТВОРИМОЙ КОМПОЗИЦИИ НА ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ШЕРСТЯНЫХ ВОЛОКОН

¹Исмаилов Р.И., ²Ганиева Д.Ф., ³Маматкулова М.Б., ⁴Давлатов Р.М.

¹Ташкентский государственный технический университет, д.к.н., профессор;

²Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности, PhD;

³Гулистанский государственный университет, соискатель;

⁴Гулистанский государственный университет, д.т.н., доцент.

АННОТАЦИЯ

Работа посвящена получению белковых дисперсий кератина из кератинсодержащих отходов. Проанализированы существующие методики переработки кератинсодержащего сырья, получены белковые дисперсии кератина с вариацией условий эксперимента и определено содержание компонентов в полимерной композиции. Изучена эффективность водорастворимой композиции на структуры белковых волокон.

Ключевые слова: кератиносодержащие отходы, вторичное сырьё, кератин, композиция, структура, модификация, водорастворимый.

INFLUENCE OF WATER-SOLUBLE COMPOSITION ON THE PHYSICAL AND MECHANICAL PROPERTIES OF WOOL FIBER

ABSTRACT

The work is devoted to obtaining protein dispersions of keratin from keratin-containing waste. The existing methods of processing keratin-containing raw materials were analyzed, protein dispersions of keratin were obtained with a variation in the experimental conditions, and the content of components in the polymer composition was determined. The effectiveness of the water-soluble composition on the structure of protein fibers has been studied.

Key words: keratin-containing waste, secondary raw materials, keratin, composition, structure, modification, water-soluble.

Введение. Узбекистан является крупным производителем шерстяных тканей, поэтому вопросы совершенствования технологии их производства и улучшения качества продукции имеют принципиальное значение [1]. Специфика переработки сырья животного происхождения для нужд легкой промышленности такова, что в процессе получения основной товарной

продукции около половины исходного сырья на различных стадиях технологического процесса превращается в отходы. При этом предприятие лишается возможности получать дополнительные доходы и прибыль, которые могли бы генерироваться в случае эффективной утилизации отходов [2].

В этой связи проблема комплексной переработки сырья с использованием ресурсе- и энергосберегающих технологических решений, включающих вовлечение в хозяйственный оборот отходов производства в качестве вторичного сырья для смежных отраслей, приобретает особую значимость и актуальность. Особенно это касается белоксодержащих отходов кожевенного, мясоперерабатывающего и шерстеперерабатывающего производств, основу которых составляют уникальные по своим свойствам фибриллярные белки - коллаген, эластин и кератин [1,2].

Актуальность работы. Одной из основных задач современного материаловедения является установление взаимосвязи свойств материалов с особенностями их микроструктуры. Шерстяное волокно имеет сложное деформационное поведение, которое не может быть охарактеризовано только разрывными показателями. Оценка механических свойств шерстяных волокон должна предусматривать анализ комплекса показателей, характеризующих весь диапазон деформирования. Традиционные методы модификации текстильных материалов в основном осуществляются с применением химических веществ, что позволяет в определенной степени улучшить технологические и потребительские свойства. Добиться улучшения технологических и эксплуатационных характеристик изделий из натуральных текстильных материалов возможно за счет модификации механических и физических свойств волокна. Достоинствами данных методов являются простота их применения и внедрения. В связи с этим было решено изучить возможность модификации натурального волокна растворами полимерной композиций, при равномерного распределения макромолекул полимера и их солей[1].

Результаты. Решение этих задач позволит улучшить свойства натуральных волокон, снизить влияние механо-химической деструкции на натуральные волокна, создать высокэффективный растворимый композит и модификаторов, что является важным в текстильном производстве. С этой целью в работе изучали получения раствора кератина из различных кератинсодержащих материалов и оценка его качества. Для реализации поставленной цели необходимо было решить растворение кератинсодержащих материалов. При щелочном гидролизе в качестве химического реагента используют 0,25 - 10,0 % растворы едкого натра, 13 % раствор едкого калия или 25 % раствор аммиака. Гидролиз проводят с нагреванием до 95 ° C, применение аммиака в качестве

щелочного реагента исключает необходимость нейтрализации кислотой, что необходимо в случае применения других щелочных реагентов (едкого натра или едкого калия), позволяет получить продукт с низким содержанием золы (1,25 %). Растворимость кератина в щелочи зависит от ее концентрации, длительности обработки и температуры. В процессе обработки 0,1 н. едким натром при температуре 65°C в течение 1 часа растворяется около 10 % волокон шерсти. Растворимость кератина в щелочи увеличивается, если предварительно разрушить в не пептидные и дисульфидные связи [2].

Обсуждение. Полученный продукт в форме жидких гидролизатов применяются в качестве модификатора шерсти. Продукт щелочного гидролиза кератин и полиэтиленгликоль являлось компонентами композиции, которого планирован нами для применение в первичной обработки шерстяного материала. **Наличие в составе кератинов значительного количества остатков дикарбоновых аминокислот (аспарагиновой и глутаминовой) и аминокислот основного характера (лизина, аргинина и гистидина) определяет их амфотерный характер, обуславливающий возможность активного взаимодействия с реагентами основного и кислого характера, а также ионного взаимодействия между отдельными фрагментами структуры кератинов (как внутримолекулярного, так и межмолекулярного).**

Для полного представления о проходящей химической реакции и для определения функциональных групп [3, с.25-26], участвующих в этом процессе, необходимо провести качественный анализ существующих химических групп их расположение и взаимодействия, что осуществляется с помощью инфракрасной спектроскопии (рис. 1)

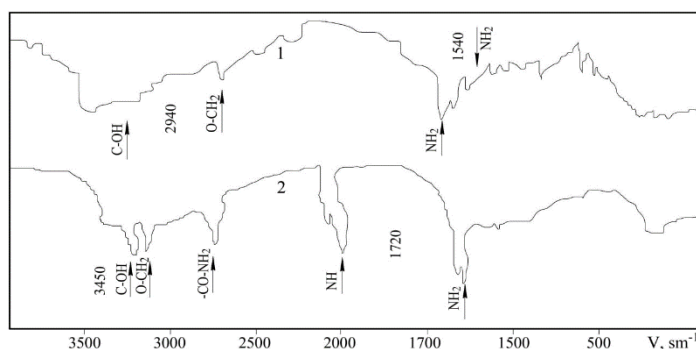

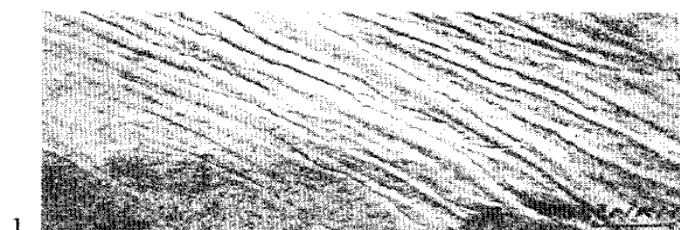
Рис. 1. ИК-спектры поглощения кератина исходного (1) и модифицированного (2) натурального шерстяного волокна с полимерной композицией

Методом ИК-спектроскопии зарегистрированы конформационные изменения, которые характеризуются смещением спектра от 1540 см⁻¹ к 1595 см⁻¹ и от 1720 см⁻¹ к 1745 см⁻¹, а также, в области 2940 см⁻¹ к 3450 см⁻¹. Увеличение

интенсивности полос поглощения функциональных групп ($3600-1000 \text{ см}^{-1}$) шерстяного волокна связано образованием сильных комплексов или ассоциатов. Увеличение интенсивности группы полоспоглощения за счет группировок карбоксильных и амидных групп происходит благодаря усилению водородных связей междусильно полярным кислородом этих группировок и водородом гидроксильных групп [4,с.24-25].

Присутствие в кератинах гидроксил содержащих аминокислот (серина, треонина, тирозина) позволяет им взаимодействовать с веществами, вступающими в реакцию по месту расположения гидроксильных групп, а также способствует образованию в структуре кератинов интенсивно развитой системы водородных связей, оказывающей существенное влияние на физико-механические, физико-химические и другие свойства волокна [2]

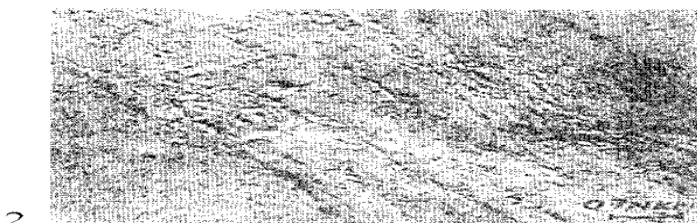
Модификация шерстяного сырья в смеси кератин-полимер приводит к сглаживанию поверхности волокна. Данный эффект происходит благодаря образованию полимерного слоя за счет фиксации свободных функциональных групп полимера посредством физической адсорбции, придавая тем самым поверхности волокна гидрофобные свойства[5,с.203-211].

1

1-исходное волокно

2-после модификации.

2

Рис. 2. Электронно-микроскопические снимки реплик с поверхности натуральных белковых волокон

Так, например, использование растворимой формы фибриллярного кератина, как в чистом виде, так и в качестве компонента добавленный в полимерный композит для волокон шерсти, улучшает механические свойства волокон, особенно поврежденных (Рис.3).

Рис.3. Предел прочности неповрежденных и поврежденных волокон шерсти

При сравнительной оценке исходных физико-механических параметров здоровых и поврежденных волокон было установлено, что показатели, характеризующее прочность нормальных волокон, в среднем на 30% выше, чем у поврежденных, приводит к достоверному увеличению жесткости кортекса, снижению относительного удлинения и уменьшению пористости. Причем, после обработки кератином и композитом прочностные и деформационные характеристики поврежденных волокон становятся близки к значениям аналогичных показателей для здоровых волокон, что объясняется более активным проникновением молекул микрофибриллярного кератина в структуру поврежденных волокон и образованием новых поперечных связей между свободными активными функциональными группами протеинов волокна шерсти.

Вывод. Установлено, что наличие в составе полимерной композиции различных полифункциональных групп уменьшает обрывность волокна и улучшает физико-механические свойства.

Выявлено сглаживания поверхности слоёв модифицированных шерстяных волокон и уплотнения их микроструктуры, с помощью электронно-микроскопическими исследованиями в результате которого увеличивается прочность волокна на разрыв.

Список литературы

1. Давлатов Р.М. (2016). Разработка эффективных композиций для модификации белковых волокон и технологии их получения: дисс. по уч. степен. докт. техн. наук. - Т.– 200 с.
2. Сапожникова А.И. (1999). Разработка и оценка качества продукции на основе фибриллярных белков из отходов сырья животного происхождения: Дис. . д-ра техн. наук.-Москва.
3. Davlatov R.M. (2014). Development of optimal composition of solution of polymer composition in order to refine regenerated protein fiber and researching its physical-chemical feature // “2014 Spring World Congress on Engineering and Technology(SCET 2014)”, Shanghai, China. - p.25-26.
4. Davlatov R.M. (2014). Improvement of technological properties of natural woolen fibres by solutions of a polymeric composition // “2014 Spring World Congress on Engineering and Technology (SCET 2014)”, Shanghai, China. - p.24-25.
5. Swift J. A. (2001). Microscopical investigations on the epicuticle of mammalian keratin fibers // Journal of Microscopy. - Vol. 204, Pt. 3. - P. 203 - 211.

DETERMINATION OF RADIAL SPEED IN SCREW CONVEYOR SHAFTS BASED ON EXPERIMENTAL RESEARCH

Djuraev Anvar Djuraevich

Tashkent Institute of Textile and Light Industry, doctor of technical science,

Yuldashev Kozimjon Komiljonovich

Andijan Machine-building Institute, doctor of philosophy in technical sciences,

Teshaboyev Oybek Abdumannob o'g'li

Andijan Machine-building Institute, PhD researcher,

E-mail: masterlevelteshaboyev@mail.ru,

ABSTRACT

The article presents that as a result of experimental studies of the electrostrain method, the patterns of changes in angular velocities in the screw conveyor and the shaft of the screw conveyor drive sprocket for cleaning and transporting the down jacket in various productivity work are determined. Graphs of the dependence of the angular velocities of the angular performance of the screw conveyor shaft with a wavy surface of the rolling bearing and the longitudinal drive sprocket are plotted, and the optimal values of the parameters are recommended.

Key words: down jacket, screw, conveyor, angular velocities, shaft.

Purpose. Development of an efficient structure of a screw conveyor that transports and cleans fluff, and definition of its parameters based on complex experimental researches.

Methods. Experimental researches were conducted at the Tashkent Scientific-Research Institute of Agricultural Mechanization and Electrification using the tensometric test method. There, the radial speed of the screw shaft are determined with the help of tensor resistors.

Results. As a result of experimental researches, the radial speed change laws of the screw shaft and the leading star shaft of the fluff transportation and cleaning screw conveyor were determined in different working conditions. These laws were determined by the oscillograms presented in the article.

Conclusion. In this paper, radial speed changing laws on the screw and leading star shafts of the screw conveyor transportation and cleaning cotton fluff were determined experimentally. Graphs of dependence of radial speed and their vibration

ranges on performance and wave height on the surface of the screw were constructed. Based on the analysis, the optimal values of the parameters were recommended.

Introduction. After sawing, the fluff is separated from the seed in linters. Screw conveyors are used to transfer the waste containing fluff to the pressing machine [1]. An existing screw-type fluff-carrying bladed shaft transports the fluff along the warp. In the screw cleaner that we offer, the screw blade is made in a wave shape, which increases the friction of the transported fluff, as a result, the debris contained in the fluff is separated and exits from the shell slits in the sieve. It should be noted that the improvement and effective cleaning of the wave on the fluff of the screw depends more on the change of the radial speed of the screw shaft [2]. Because a change in radial speed creates an angular acceleration, that is, an additional impulse force appears. This increases the cleaning effect. Therefore, in experimental studies, it is important to determine the laws of angular velocities in the screw shaft and the leading star shaft.

Experimental research methods.

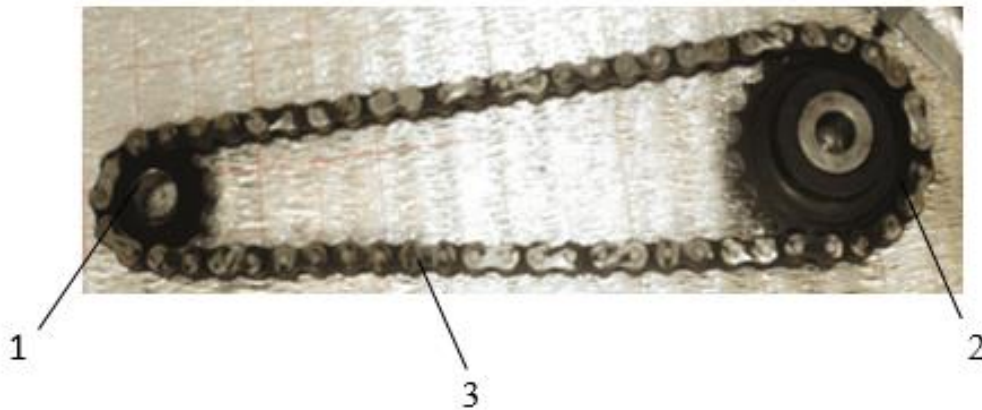
An experimental copy of the proposed design of the fluff-carrying and cleaning screw conveyor was prepared and the existing methods of conducting experimental researches were used [3,4]. Figure 1 shows a prototype of a screw conveyor that has a new design. As we mentioned above, in order to increase the performance of the screw conveyor, a mechanism including a chain with belt elements was used in the transmission mechanism. Figure 2 shows a view of the recommended chain drive and the components of the chain roller and the molds for its manufacture [5].

Figure 1. Overview of the screw shaft of the new design conveyor

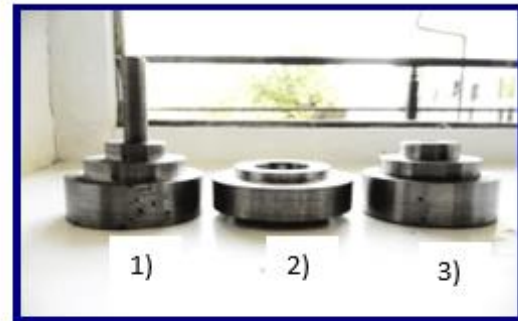
The electrotensometric scheme of the experimental stand of the conveyor with a screw with a wavy surface of the fluff carrier and cleaner is presented in Fig. 3. When the test stand starts up, the electric motor 1 transmits the movement through the variator 2 to the reducer 4 through the clutch 3. Then it transmits the motion to the screw shaft

of the screw conveyor through the recommended chain drive. Through the Arduino (ATP) microcontroller 13, data is transferred to the computer 14 [6].

where, 1 – leading star, 2 – following star; 3 – chain.

a – an overview of the chain drive

1 – axial base, 2 – cylinder in chain drive, 3 – pressing bushing.

Fig. 2. Recommended chain drive overview and chain roller components.

Based on the scheme above, an experimental stand of a conveyor with a chain drive was prepared. At first, the 2.0 kW 710 rpm engine was connected to the T2N-450 cylindrical gear reducer that has 20 gears and it is fixed to the frame. During the experiment, the speed of the shaft was changed with the help of variator 2, that is, the number of revolutions of the screw shaft fixed to the leading star was obtained at 28, 32 and 36 rpm. In order to increase the accuracy of the obtained results, the tests were repeated 3 times in the same mode.

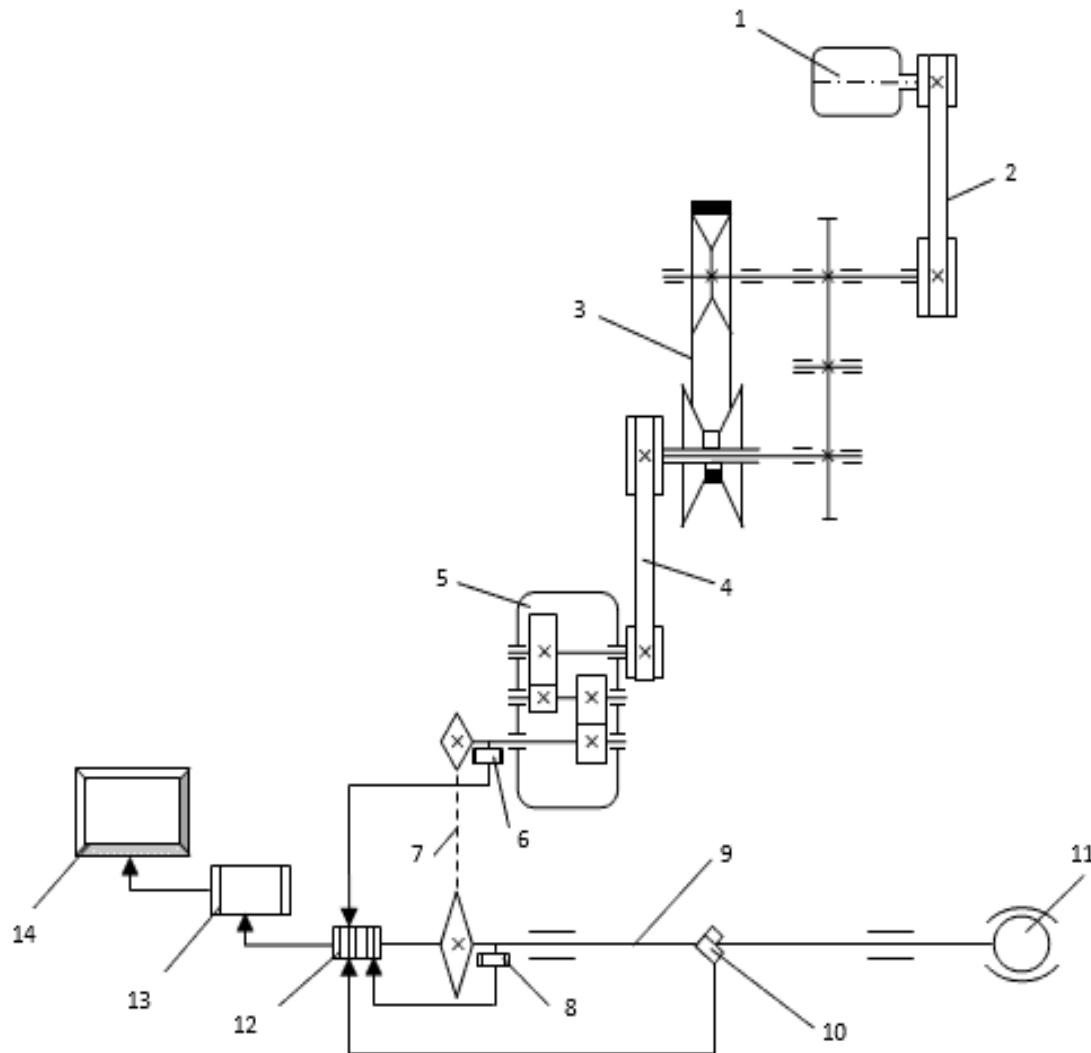

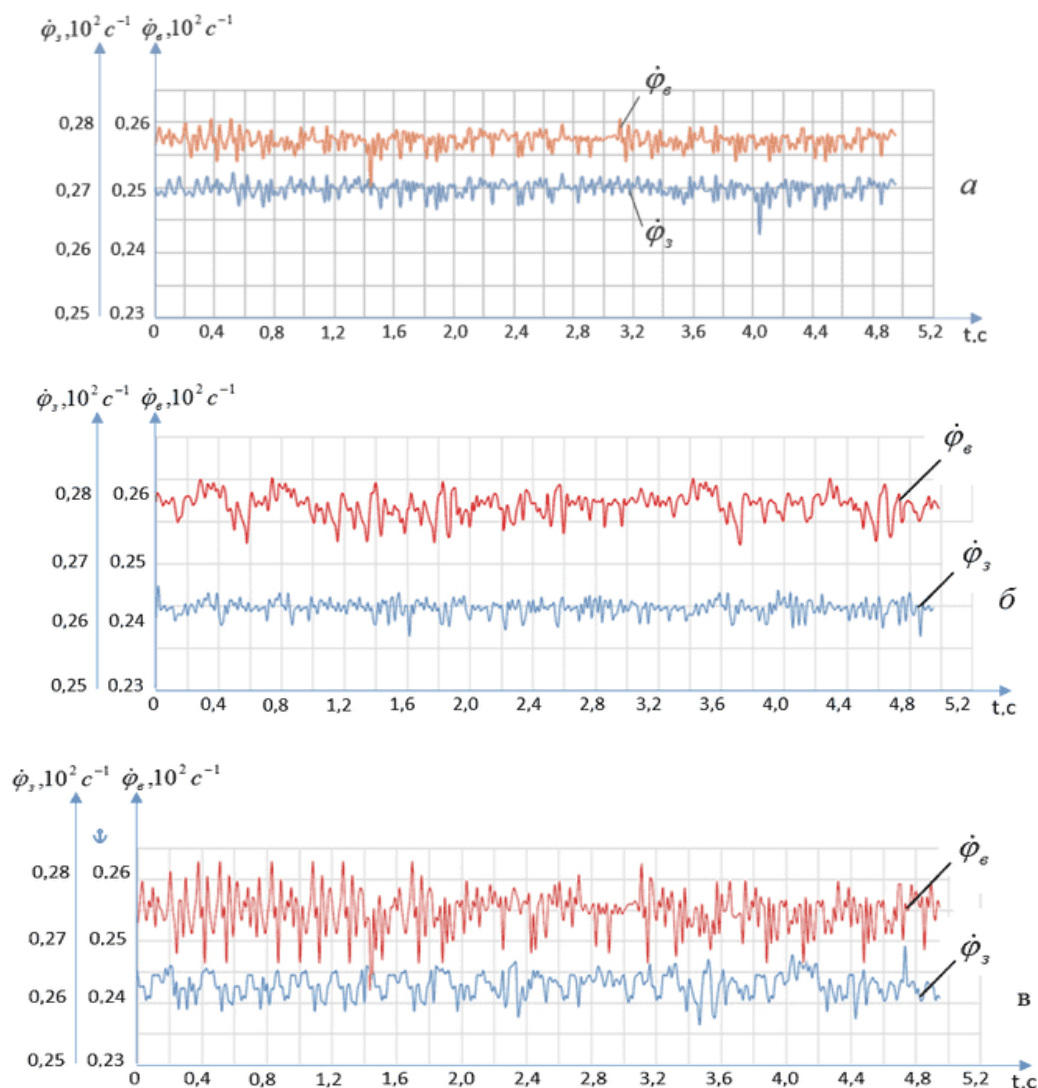
Fig. 3. Experimental setup of the electro-tensometric scheme of the screw conveyor.

Where, 1 – electric motor; 2,4 – belt drive; 3 – variator; 5 – reducer; 6 – high-impact ky-037 branded sound module; 7 – chain drive; 8 – optical tachometer; 9 – screw shaft; 10 – tensor resistor glued in the half-bridge method; 11 – stopping device; 12 – current collector; 13 – Arduino (ATP) microcontroller; 14 – computer.

Experimental results and analysis of measurement of radial speed on propeller shaft and drive star shaft.

As a result of the experimental researches, the laws of change of radial speed of the screw shaft and the leading star shaft of the screw conveyor of fluff transportation and cleaning were determined in different working conditions. These patterns were determined by the oscillograms presented in Figure 4. Based on the analysis of the oscillograms, it can be noted that the average values of the angular velocities on the screw shaft and the leading star shaft are almost close to each other, but it can be seen that the amplitudes of the angular speed oscillations on the screw shaft are significantly

larger than the angular speed on the leading star shaft. Here, with the increase in productivity, the values of the radial speed $\Delta\dot{\phi}_v$ and $\Delta\dot{\phi}_z$ decrease, and the vibration amplitudes increase accordingly (Fig. 4 v). As a result of the processing of the received oscillograms, parameter connection graphs were constructed. Fig. 5 shows the graphs of the dependence of the radial speed on the performance of the screw shaft of the screw conveyor with a wavy surface of the fluff carrier and cleaner and the transmission leading star shaft [7].

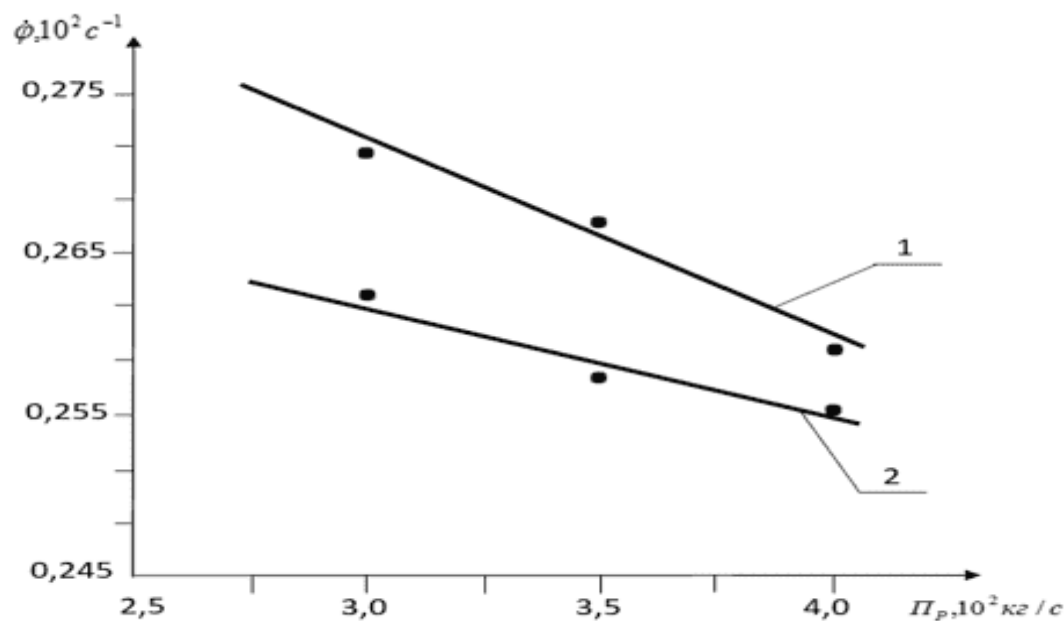

Where, $a - P_r = 300 \text{ kg/c}$; $b - P_r = 350 \text{ kg/c}$; $v - P_r = 400 \text{ kg/c}$.

Figure 4. Laws of change of radial speed in the screw conveyor shaft of the lint carrier and cleaning screw and the star shaft of the chain drive.

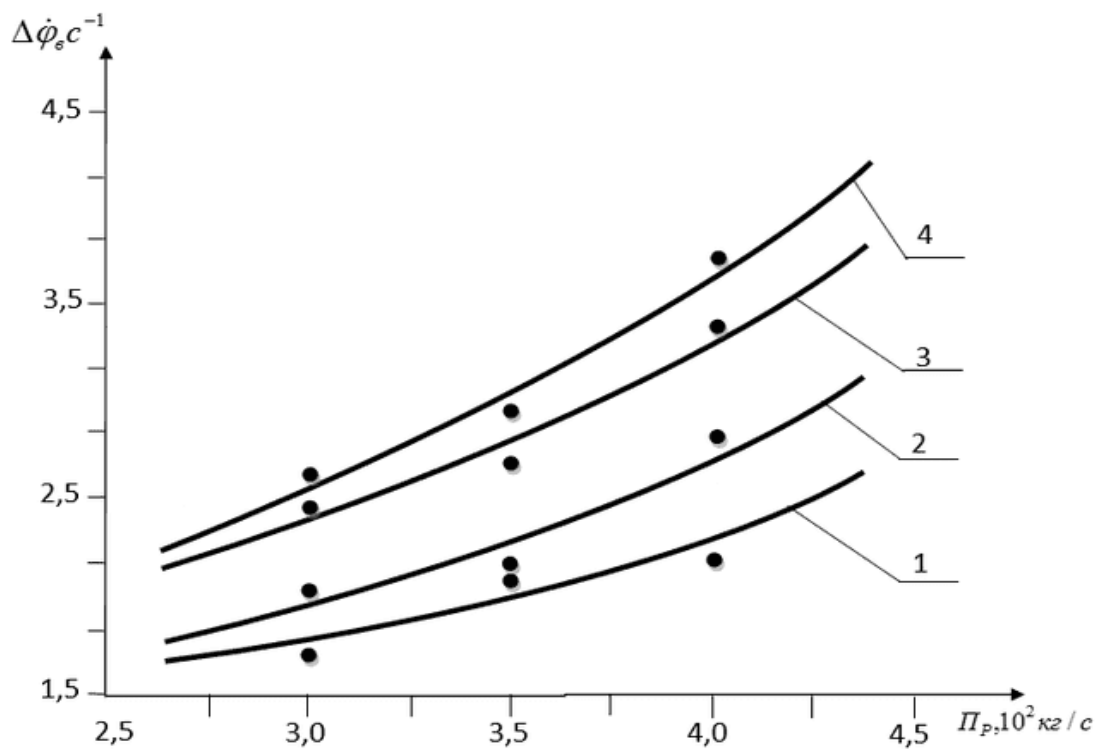
According to the analysis of the graphs, it should be said that when the productivity increases from $2.25 \cdot 10^2 \text{ kg/s}$ to $4.0 \cdot 10^2 \text{ kg/s}$, the average value of $\dot{\phi}_e$ changes from $0.623 \cdot 10^2 \text{ s}^{-1} \text{ kg/s}$ to $0.255 \cdot 10^2 \text{ s}^{-1} \text{ kg/s}$ decreases in an almost non-linear manner. It should be noted separately that the uneven rotation of the screw shaft is

more due to the wavy surface of the screw, that is, the effect of the wave amplitude is the main one. Fig. 6 shows the graphs of dependence of the radial speed of the conveyor screw shaft and the transmission drive star shaft on the performance of the vibration coverage and the change in the amplitude of the waves. With increasing productivity, the values of $\Delta\dot{\phi}_v$ and $\Delta\dot{\phi}_z$, respectively, increase in a non-linear pattern. In particular, when the screw conveyor productivity is $4.0 \cdot 10^2$ kg/s, and when $h=9.0 \cdot 10^{-3}$ m, the range of angular velocity oscillations on the lint-cleaning conveyor screw increases to 3.81 s^{-1} , correspondingly, on the leading star shaft The values of $\Delta\dot{\phi}_3$ reach 3.14 s^{-1} . This is because angular speed fluctuations are sufficiently absorbed in the chain drive. Also, the rubber bushing of the roller in the chain has a significant effect on the absorption of vibrations (Fig. 6, graphs 1, 2 and 3, 4). It should be noted that these vibrations cause the fluff to become more dense and increase the effectiveness of its cleaning at the expense of the final result. But $\Delta\dot{\phi}_6$ and $\Delta\dot{\phi}_3$ greater than $(3.5 \div 4.0) \text{ s}^{-1}$ increases the damage to the fluff, reduces the machine resource. Therefore, the recommended values of the parameters are desirable to be in the range of $n_p \leq (4,2 \div 4,5) \text{ kg/s}$ and $h \leq (1,2 \div 1,4) \cdot 10^{-3} \text{ m}$ [8].

Where, 1 – $\dot{\phi}_z = f(P_r)$; 2 – $\dot{\phi}_v = f(P_r)$.

Figure 5. Graphs of the performance of the fluff conveyor and cleaning wave surface screw conveyor screw shaft and gear drive star shaft angular speed.

Where, 1,3 – $\Delta\dot{\phi}_z$; 2,4 – $\Delta\dot{\phi}_v$; 1,2 – $h = 6,0 \cdot 10^{-3}m$; 3,4 – $h = 9,0 \cdot 10^{-3}m$.

Figure 6. Graphs of the dependence of the radial speed of the fluff carrier and cleaning wave surface screw conveyor screw shaft and the gear drive star shaft on the performance of the vibration coverage and the change in the amplitude of the waves.

Conclusion. As a result of the experimental researches, using the electrotenometric method, the laws of change of the radial speed of the screw shaft and the leading star shaft of the screw conveyor for fluff transportation and cleaning were determined in different working conditions. Graphs of the angular speed of the screw conveyor with the fluff carrying and cleaning wavy surface and the angular speed of the transmission drive star shaft were constructed. Recommended parameter values.

REFERENCES

1. Akhmedkhodzhaev Kh. T., Aliev M.A. On the damage of seeds during pneumatic transportation of raw cotton. "Cotton Industry" 1977 No. 2 P.7-8.
2. A. Djuraev, A. Mamakhanov, K. Yuldashev. "Improvement of constructions of chain transmissions of technological machines and justification of parameters". Monograph. "Science and Technology" Tashkent 2019.
3. Vedenyapin G.V. General methodology of experimental research and processing of experimental data. – M.: Kolos. 1973. - 199s.
4. Mamatov A.Z., Usmonkulov A.Q. "Mathematical modeling of technological processes", T:, TITLI, 2009y.
5. Juraev A., Mamakhonov A., Yuldashev K., "Dynamics of a machine unit with a screw conveyor drive mechanism for transporting and cleaning cotton linters" NamMTI "Journal of Scientific Techniques" 2020 No. 2. B. 189-197.
6. Nemets I. Practical application of strain gauges. Per. Czech. M.: Energy, 1970. - 144p.
7. Djurayev A., Yuldashev K. "Dynamics of the Screw Conveyor for Transportation and Cleaning of Fiber Material". International Journal of Advanced Science and Technology. Vol. 29, No. 5, (2020), P. 8557-8566. ISSN: 2005-4238.
8. Djuraev A., Yuldashev K. Scientific basis of calculation and improvement of screw conveyor design of technological machines. Monograph. "USMON NASIR MEDIA" publishing house. Namangan 2022.

ESHITISHDA NUQSONI BOR BOLALARNI O'QITISH METODIKASI

Odiljonova Sarvinoz O'tkir qizi

O'zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti talabasi

Elektron pochta manzili: sarvinozodiljonova6@gmail.com

Annotatsiya: Kar yoki zaif eshituvchi bolalarni maxsus o'qitish va ularni tarbiyalash bilan surdopedagogika fani shug'ullanadi. Kar yoki zaif eshituvchi bolalarni o'qitish nazariyasi tarixi, fanlarni o'qitish, ularning maxsus psixologiyasi, talaffuzni va "lab bilan o'qish"ni o'rgatish va ularni mehnatga tayyorlash bu sohaning asosiy maqsadi hisoblanadi. Fanni o'rganish orqali zaif eshituvchi bolalarda og'zaki nutq shakllanib boradi, chunki ularga so'zlar talaffuz qilinganda nutq organlarining harakati o'rgatiladi. Nutqni takrorlashga o'rgangan zaif eshituvchilar gapirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bundan tashqari, ular maxsus o'quv alifbosi-daktilologiyasidan foydalanib gapirishlari ham mumkin.

Kalit so'zlar: Surdopedagogika, daktilologiya, grammatik qonuniyatlar, "lab bilan o'qish", analizator, ovoz kuchaytiruvchi apparaturalar, kompyuter texnologiyalari, multimediali materiallar, O'zKJ, sematik soha, psixologik portret.

Abstract: Surdopedagogy teaches how to educate deaf or hearing-impaired children specifically. The history of educating deaf or hearing-impaired children, teaching subjects, their specific psychology, teaching pronunciation, and "lip-reading" are considered the main purposes of surdopedagogy. By learning the subject, oral speech is formed because, while words are pronounced, movements of the speech organs are taught. As a result, children who learn to repeat the speech can speak. Furthermore, they can speak, using specific alphabet-dactylology.

Keywords: Surdopedagogy, dactylology, grammar rules, "lip-reading", analyzer, sound amplification equipment, computer technology, multimedia materials, Uzbekistan Deaf Society, semantic field, psychological portrait.

KIRISH: Sog'lom bola ilk davrlarda fikrini g'udurlash, guvranish kabi nutqning eng sodda ko'rinishlarida ifodalab ko'rsata olsa, 1 yoshga yetgandan so'ng ba'zi so'zlarni qo'llay oladi. U so'z tuzilishi, ularni biriktirish yo'llari haqida hech qanday ma'lumotga ega bo'lmasa ham gapirishni boshlaydi. Biroz katta bo'lgach murakkab frazeologik birikmalarni va lug'atlarni ishlata boshlaydi. Tilning ushbu vositalaridan murakkablashib borayotgan bilimlarini boshqalarga yetkazish va insonlar bilan muloqotga kirishish uchun foydalanadi. Tilning fonetik, leksik va grammatik

qonuniyatlarini tushunish uchun yuqori darajadagi eshitish qobiliyati talab qilinadi. Atrofdagilar nutqidan muhim belgilarni ajratib olish, ularni taqqoslash va nutqqa olib kirish sogʻlom bola uchun odatiy hol, ammo eshitish qobiliyatidan mahrum boʻlganlar uchun bu toʻgʻri kelmaydi.

Eshitish idrokining buzilishi oqibatida insonning nutqni egallay olmasligi, shu bois jamiyat aʼzolaridan uzilib qolish, ijtimoiy hayotda oʻz oʻrnini topishdagi qiyinchiliklarga sabab boʻladi. Bular bir-biriga bogʻliq boʻlgan bir nechta sabablarga bogʻliq hisoblanadi va bu xususda L.S.Vigotskiy: “Ijtimoiy tarbiya nutqning rivojlanmaganligiga, nutqning rivojlanmasligi jamoa(kollektiv)dan yakkalanib qolishga, jamoa(kollektiv)dan ajralib qolish esa, oʻz navbatida, ijtimoiy tarbiya hamda nutqning rivojlanishini tormozlaydi”, -deydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA: Surdopedagogika tarixiga nazar tashlasak, turli davrlarda eshitish qobiliyatidan ajralgan bolalarni tadqiqot obyekti sifatida oʻrgangan olimlardan J.Kardano, V.I.Fleri, Ya.T.Speshnevar ular orasida maʼlum tarzda murojaat etilgan nutqni tushuna oladigan bolalar borligi, agar nutq ularga qarata balandlatilgan holda aytilsa eshitishi zaif boʻlgan bolalar nutqining maʼlum qismi shakllanishi haqida qayd etishgan. V.I.Fleri bola shaxsining shakllanishi uchun atrofdagi yaqinlari, ayniqsa, onasi gʻamxoʻrlik qilishi kerakligi hamda kar bolaning nutqining rivojlanishi ilk davrlardan, hattoki boshqalar nutqiga taqlid qilgan holda rivojlanishini taʼkidlagan holda “Kar-soqov bola qancha kichik boʻlsa, uning oʻzlashtirish layoqati shuncha yuqori boʻladi”, -deb yozadi olim, shuningdek, baʼzi soʻzlarni bola koʻrish asosida taqlidan oʻzlashtirishi lozimligini alohida qayd etgan.

Eshitishda nuqsoni boʻlgan maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologik jihatdan oʻrganish.

Eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalarning tekshiruv usullari N.A.Rau tomonidan ishlab chiqilgan. Rau bolalarni eshituv holatiga koʻra ikkita toifaga boʻladi: kar-soqov va zaif eshituvchi bolalar. Rau kar va zaif eshituvchi bolalar bilan ular nutqini saqlab qolish niyatida labdan oʻqishga oʻrgatish va savodini chiqarish uchun maʼlum korreksionlar kerakligini taʼkidlaydi. Eshitish qobiliyati pasayishining ikki turi farqlanadi, yaʼni kar-soqovlik va zaif eshitish. Zaif eshituvchi bolalarda nutqni idrok qilish va qabul qilishda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ammo, eshitishdan foydalanib cheklangan miqdorda boʻlsa ham soʻz zahirasi toʻplash mumkin. Eshitish holatining pasayishi karlik darajasida boʻlsa, nutqni tabiiy oʻrganishning imkoniyati boʻlmaydi.

R.M.Boskis eshitish qobiliyati buzilgan bolalarga maktabgacha taʼlim, maktab tizimini yaratishda, farq qiluvchi taʼlimni yaratishda, samarali taʼlim-tarbiya usullarini

yaratishda jonbozlik ko'rsatdi va eshitishdagi nuqsonlarni farqlash bo'yicha pedagogik tasniflash usullarini ishlab chiqdi.

1. Bola eshitish organlarining buzilishi kattalarnikidan ancha farq qiladi. Katta kishilarning eshitishi pasayganda eshitish yordamidagi nutqiy muloqat buziladi. Kichiklik paytdan eshitish qobiliyatini buzilishi psixik tarzda bolaga ta'sir o'tkazadi.
2. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni to'g'ri tushunish uchun ularning nutqni mustaqil ravishda egallash imkoniyatini ham hisobga olish kerak. Eshitish qobiliyatining cheklanishi nutqni to'laqonli egallashga to'sqinlik qiladi. Og'zaki nutqning orqada qolishi yozma nutqning va o'qib tushunish qobiliyatining ham orqada qolishiga va turli sohalarda bilim egallay olmaslikka sabab bo'ladi.
3. Eshitish va nutq o'zaro bog'langan. Birinchidan, eshitish qobiliyatining yo'qolishi nutqning o'sishiga to'sqinlik qiladi; ikkinchidan, eshitishning qay darajada ishlatilishi nutq faoliyatiga bevosita bog'liq. Nutq qanchalik yaxshi rivojlangan bo'lsa, eshitish qobiliyatidan foydalanish imkoniyati shuncha kengayadi.
4. Eshituv qobiliyatini yo'qotgan bolalar eshituvining pasayishi va nutqiy saviyasiga ko'ra farqlanadi. Nutqning turli saviyada bo'lishi quyidagi omillarga bog'liqdir: a) eshitishining pasayishiga ; b) nuqsonning paydo bo'lishiga; c) eshituv qobiliyatining yo'qolgandan keying psixologik holatlar; d) bolaning alohida xususiyatlariga.

Ko'rsatib o'tilgan omillarning har biri bola nutqini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Eshitish qobiliyati zararlangani sayin, nutq ham shikastlana boradi. Eshitish qobiliyati og'ir darajada pasaygan holda maxsus o'qitishsiz umuman rivojlanmaydi.

Eshitishning pasayishi natijasida oz bo'lsada nutq rivojlangan bo'ladi va bunday bolalar zaif eshituvchilar sirasiga kiradi. Zaif eshituvchi bolalarning nutqiy holati turli holatlarda bo'ladi, ya'ni shivirlash balandligidan nutqni idrok etishdan to'g'ri gaplashish balandligidagi nutqni qabul qilishdagi kamchiliklar bilan ifodalanadi. Nutqiy holatiga ko'ra zaif eshituvchilarning ikki toifasi farqlanadi: birinchi toifadagilar og'ir nutqiy kamchiliklar bilan maktabga keladilar, ularning nutqi alohida so'zlar, noto'g'ri tuzilgan gaplardan iborat bo'lib, grammatik va fonetik tuzilishda ayrim kamchiliklari kuzatiladi. Nutqiy rivojlanish darajasiga ko'ra, Boskis nutqni idrok etish va shakllantirish usullari bilan farqlanadigan ta'lim shartlarini belgilaydi. Ajratilgan bolalar guruhlari uchun alohida maktablar tashkil etiladi: 1. Kar bolalar uchun maxsus maktablar; 2. Zaif eshituvchi va kechroq kar bo'lib qolganlar uchun maktablar. Zaif eshituvchi bolalar maktabi ikki bo'limdan tashkil topadi: birinchi bo'limda nutqi yaxshi rivojlangan bolalar ta'lim olsa, ikkinchi bo'limda nutq nuqsoni og'ir bo'lgan

bolalar tarbiyalanadi. Boskisning psixologik tasnifi eshitishda kamchiligi bo'lgan bolalarni maktabga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

NATIJALAR: Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni og'zaki nutqqa o'rgatish maxsus muassasalarning vazifasi hisoblanadi. Mazkur vazifalarni eshitishda nuqsoni bor bolalar maktabida amalga oshirish juda katta qiyinchilik bilan bog'liq hisoblanadi. Karlar maktabi tuzilamsini takomillashtirish, undagi ta'lim muddatini qisqartirish yo'llarini izlash ta'lim jarayonini faollashtirish muammosini va uni hal qilish bolalar nutqini rivojlantirish nutqini rivojlanish rolini ko'rib chiqish zarurligini keltirib chiqardi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqi ham o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lib, bu bolalarning nutqini o'stirish, talaffuzga o'rgatish va eshitish qobiliyatini rivojlantirish bo'yicha ko'pgina olimlar, jumladan surdopedagogika rus olimlari tomonidan kar bolalar nutqini rivojlantirishning muhim omili 50-60- yillarda tadqiq etila boshladi va talaffuzni o'rgatishning konsentrik usuli Rau va Slezina tomonidan o'rganila boshlandi.

Kommunikativ tizimni mustahkamlash va til o'rganish jarayonini rivojlanishga qaratilgan maktabgacha va o'rta maktab yoshidagi bolalarni qamrab olgan Noskova tadqiqoti bu muammoni hal qilish kerakligini tasdiqladi. Murakkab nuqsonli kar bolalar pedagog oldiga bitta muammo bilan emas, balki bir nechta muammo bilan kelishadi, shuning uchun bunday bolalar uchun ta'lim tizimini murakkablashtirish kerak. Kar bolaning rivojlanish xususiyatlarini inobatga olib, ularning nutq qobiliyatini rivojlantirish, til tizimini bolalar tomonidan o'zlashtirish nutq jarayonini amaliy o'zlashtirish vaqtida amalga oshiriladi. Nutqni rivojlantirishda to'g'ri yondashish kerak, chunki bu jarayon nafaqat nutq faoliyatini shakllantiradi, balki nutq amaliyotini tashkil etadi va uning o'ziga xos barcha xususiyatlari bilannutq faoliyatini o'rgatishni nazarda tutadi.

Nutq – murakkab ruhiy faoliyat hisoblanib, u ruhiy jarayonlarning tashkil topishiga va bolaning barkamol bo'lib voyaga yetishiga ta'sir ko'rsatadi. Nutq eshituv organlari orqali qabul qilinadi va atrofdagilarga taqlid qilish yo'li bilan ham rivojlanib boradi. Og'zaki nutqning rivojlanishida eshituv analizatori, nutqni harakatga keltiruvchi analizatori va nutqning harakatini boshqaruvchi analizatori ishtirok etadi. Nutqni harakatga keltiruvchi analizatori eshituv analizatori bilan mahkam bog'langan holda ishlaydi. Eshituv analizatorining rivojlanish darajasi ko'p jihatdan talaffuzga bog'liq.

P.M.Boskis o'zining “Uchitelyu o detyax s narusheniyami sluxa” nomli kitobida nutqning rivojlanishida eshitishning ahamiyati, bolalarning eshitish qobiliyatini tekshirish yo'llari, zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish metodikalarini keng tarzda yoritib bergan.

S.A.Zikovning “Metodika obucheniya gluxix detey yaziku” o‘quv qo‘llanmasi esa kar bolalar maktabida nutqning ahamiyati, tilga o‘qitish prinsiplari, daktil nutqini o‘rgatish metodlari va bolalarning og‘zaki nutqini rivojlantirish yo‘llari yozilgan. F.F.Pay “Ustnaya rech gluxix” kitobida esa sog‘lom va eshitish nuqsoni bo‘lgan bolalarni o‘zaro taqqoslab, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini va nutq mexanizmlarini yoritib bergan. Daktil nutqining kar bolalar ta‘lim-tarbiyasida keng qo‘llanilishi adabiyotlarda ko‘p aytib o‘tiladi.

E.P.Kuzmichyovo “Razvitiye recheho sluxa u gluxux” deb nomlangan asarida eshitish qobiliyatini biz karlar nutqiy faoliyatiga ta‘sir qiluvchi va shu nutqiy faoliyat imkoniyatlaridan biri sifatida ko‘rib chiqamiz deb yozadi.

Kar bolalarni o‘qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish

Kar bolalar ham sog‘lom tengdoshlari kabi jamiyat rivojiga hissa qo‘shishga haqli ekanligini hisobga olib, ular uchun kerakli ta‘lim-tarbiya sharoitlarini yaratib berish muhim hisoblanadi.

Kar bolalarda internetdan foydalanishning ham keng imkoniyatlari mavjud.

1. Internetdagi multimediali materiallardan foydalanish uchun oldin o‘qituvchining o‘zi tayyorgarlik ko‘rishi kerak, jumladan, mavzu yuzasidan o‘quv materiallarini izlab topish va kompyuter xotirasiga joylashtirish mazmuni va hajmini aniqlash kabi ishlarni bajarish zarur;
2. Kar bolalarning pedagog-o‘qituvchilari o‘z sohalari bo‘yicha teleanjumanlarda qatnashishlari mumkin. Buning uchun kar bolalarning ta‘lim jarayoniga bog‘liq yangiliklar yoki ish-tajribasi bo‘yicha multimediyaga asoslangan maqola tayyorlan teleanjuan saytiga joylashtiradi.
3. Eshitish qobiliyati yo‘qolgan bolalarning ta‘lim saviyasini oshirish maqsadida boshqa hudud yoki maktabdagi shunday bolalar o‘rtasida musobaqalar tashkil etish imkoniyati mavjud.
4. Hozirgi kunda oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar va umumiy o‘rta ta‘lim muassasalarida foydalanish uchun qator o‘quv darsliklar va qo‘llanmalar yaratilgan. Shunday multimediali elektron adabiyotlarni kar va zaif eshituvchi bolalar uchun tayyorlab internetga joylashtirish mumkin. Masalan, kar bolalarga mos “G‘uncha”ga o‘xshash adabiyotlar internetga joylansa, kar bolalar ulardan ta‘lim-tarbiya jarayonida bemalol foydalana oladi.
5. Kar bolalar maktab internatlarida pedagog o‘qituvchilar ish faoliyatlari jarayonida tayyorlaga multimediali materiallarni internetga joylashtirsalar boshqa shu soha pedagoglari uchun foydada holi bo‘lmas edi.

MUHOKAMA: Butunjahon karlar federatsiyasi ma‘lumotiga ko‘ra, ddunyoda qariyb 72 million EICH(eshitish imkoniyati cheklangan) odam bor. Norasmiy

statistikaga ko'ra, O'zbekistonda 23 mingdan ortiq eshitish imkoniyati cheklangan fuqaro mavjud. Davlat statistika qo'mitasi bu bo'yicha aniq hisobot bo'yicha aniq hisobot yuritmaydi. Shu bois, EICHLarni 16 yoshdan ro'yxatga oluvchi O'zbekiston karlar jamiyati (O'zKJ), Maktabgacha ta'lim vazirligi va Xalq ta'limi vazirligi ma'lumotlariga tayanishga majburmiz.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar sonining keskin oshib borishi va ularda paydo bo'ladigan emotsional hislar mazkur soha bo'yicha ko'plab olimlarni tadqiqot qilishga undaydi.

T.M.Xarlamovanning "Oila koxlear implantlari bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarning emotsional rivojlanishining omili sifatida" mavzusidagi ilmiy tadqiqotida ota-onalarning bola bilan munosabatlaridagi emotsional holatlarining ta'sirini va bu ta'sir orqali bolaning rivojlanish jarayonini rivojlanish omili sifatida ko'rib chiqadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, bolalar va ota-onalarning nazorat guruhlarida bolaning hissiy rivojlanish darajasi, xususan, "his-tuyg'ularni tushunish" ko'rsatkichi ota-onalarning hissiy intellekti bog'liqligi aniqlangan.

J.Stivensonning "Eshitish qobiliyati buzilgan bolalar va o'smirladagi hissiy va xatti-harakatlardagi qiyinchiliklar tizimli tahlil va meta-tahlil" mavzusidagi tadqiqotida eshitish qobiliyati buzilgan bolalar va o'smirlar normal eshitadigan bolalarga nisbatan hissiy va xulq-atvorda qiyinchilikka ko'proq uchrashlari aytib o'tilgan.

XULOSA: Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar shaxsini mahalliy va xorijiy tadqiq qilish shuni ko'rsatdiki, xorijiy tadqiqotlarda og'zaki nutqning rivojlanish darajasi aqliy qobiliyatning ham rivojlanishiga ta'siri va oiladagi eshitish nuqsoni bo'lgan bolaning hissiy aurasini va shaxsiyati rivojlanishidagi ahamiyatiga ko'proq e'tibor berilgan. Mahalliy tadqiqotlarda esa ko'pincha ta'lim tizmiga e'tibor qaratiladi. Umuman olganda, kar bolalarning oilasi bilan bo'lgan muloqatlarning passiv ishtirokchisi bo'lishi ularning hissiy, aqliy va xulq-atvor buzilishiga olib keladi. Xususan, hissiy jihatdan barqaror odam o'quv dasturini yaxshiroq o'zlashtiradi, atrofidagi odamlar bilan yaxshi munosabatga kirisha oladi va jamiyatning aktiv a'zosi bo'loladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Surdopedagogika>
2. Murakkab nuqsonli kar bolalarda nutqni rivojlantirishning psixologik-pedagogik, psixolingvistik asoslari. Muzaffarova Xayitgul Nesibovna, Erxonova Shaxnoza.
3. <https://arxiv.uz/uz/documents/diplom-ishlar/pedagogika-psixologiya/eshitishda-nuqsoni-bo-lgan-bolalarni/bolalarni-maktab-ta-limiga-tayyorlashning-samarali-yollari>
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/eshitishda-nuqsoni-bo-lgan-bolalarni-tadqiqotlarda-o-rganilishi/viewer>
5. “Ta’limda kreativ yondashuv yo‘llarini rivojlantirishning dolzarb masalalari” mavzudagi Respublika ilmiy-amaliy On Line konferensiyasi materiallari. Jizzax 2021-yil.
6. Maxsus pedagogika. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. 2-nashr. “NOSHIR” Toshkent-2016.

ZAMONAVIY MAKTAB O‘QITUVCHISINING SHAXSIY VA KASBIY SIFATLARI

Urazbayev Ismatulla Ummatovich

Guliston davlat universiteti “Tuproqshunoslik” kafedrası professori, b.f.d.

Abilova Dinora Anvarovna

Tuproqshunoslik kafedrası 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: Maqola mualliflari zamonaviy pedagogning shaxsiy va kasbiy sifatlarini ularning o‘quv jarayoni davomida rivojlanishi nuqtayi nazaridan muhokama qiladilar. Bundan tashqari, mualliflar o‘qituvchilik kasbiga tegishli bilim, ko‘nikma va malakalarga qo‘yilgan zamonaviy talablar sharhini taqdim etadilar.

Kalit so‘zlar: O‘qituvchi, pedagog, psixolog, mutaxassislik, ta‘lim, shaxs, odob, axloq, tarbiya, sifat.

PERSONAL AND PROFESSIONAL TRAITS OF A MODERN SCHOOL TEACHER

Urazbaev Ismatulla Ummatovich

Associate Professor of “The Soil Sciences” Department, Gulistan State University

Abilova Dinora Anvarovna

4 th Year Student of “Soil Sciences” Department, Gulistan State University

Abstract: The article's authors discuss the traits of a modern pedagogue from the perspective of their professional and personal traits development through the period of being involved in teaching practice. In addition, the authors present a review of modern requirements set for knowledge, skills, and aptitudes relevant to the teaching profession.

Keywords: teacher, pedagogue, psychologist, profession, education, individual, upbringing, morale.

ЛИЧНОСТНЫЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КАЧЕСТВА СОВРЕМЕННОГО ШКОЛЬНОГО УЧИТЕЛЯ

Уразбаев Исматулла Умматович

д.б.н., профессор кафедры “Почвоведение”
Гулистанского государственного университета

Абилова Динора Анваровна

студентка 4 курса кафедры “Почвоведение”
Гулистанского государственного университета

Аннотация: Авторы статьи обсуждают черты современного педагога с точки зрения развития их профессиональных и личностных качеств в период участия в педагогической практике. Кроме того, авторы представляют обзор современных требований, предъявляемых к знаниям, навыкам и склонностям, имеющим отношение к профессии учителя.

Ключевые слова: учитель, педагог, психолог, профессия, образование, личность, воспитание, мораль.

O‘qituvchi, pedagog kim? Degan savolga javob topamiz avvalo. Pedagog yunonchadan tarjima qilinganda “bola yetaklovchi” degan manoni anglatadi.

O‘qituvchi, pedagog, o‘rta va oliy ta’lim tizimi xodimi bo‘lib, o‘quvchi va talabalarni o‘qitish bilan shug‘ullanadi. O‘qituvchilik- bu kata san’atdir. Bu san’atga pedagog osongina erisha olmaydi. Shuning uchun o‘qituvchilik kasbiga sog‘lom avlod uchun chinakam murabbiy bo‘lishga havasi, ishtiyoqi zo‘r zamon talablarini tez va chuqur tushunadigan, o‘zining ilmiy, ijtimoiy-siyosiy saviyasini, pedagogik mahoratini izchillik bilan oshirib boruvchi, mustaqillik g‘oyasi va mafkurasi bilan puxta qurollantirilgan, haqiqiy vatanparvar va mehnatsevar kishigina erisha oladi.

O‘qituvchi - pedagogik, psixologik va mutaxassislik yo‘nalishlari bo‘yicha maxsus malumot, kasbiy tayyorgarlik, yuksak axloqiy fazilatlarga ega, ta’lim muassasalarida faoliyat ko‘rsatuvchi shaxs.

Buyuk ajdodimiz g‘azal mulkingning sultoni Alisher Navoiy o‘qituvchi mehnatining mashaqqatli ekanini takidlab o‘tadi; “uning ishi odam qo‘lidan kelmas, odam emas balki dev ham qila olmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashga ojizlik qiladi. U esa bir to‘da bolaga ilm va adab o‘rgatadi, ko‘rkim bung anima yetsin. Shunisi ham borki, u to‘dada faxm-farosati ozlar bo‘ladi, unday kishiga yuzlarcha mashaqqat kelsa, qanday bo‘ladi. Har qanday bo‘lsa ham, yosh bolalarda uning haqqi ko‘pdir. Agar shogird podshoxlikka erishsa ham, unga (muallimga) qulliq qilsa arziydi”.

O'qituvchining ko'pqirrali va murakkab faoliyati zamirida yosh avlodlarni odobli, axloqli, qilib tarbiyalash ularni bilimlar bilan qurollantirish kabi muhim vazifalar yotadi. Bular amalda esa o'qituvchining xilma xil faoliyatiga bog'liq; bolalarni o'qitish, maktabdan va sinfdan tashqari, tarbiyaviy ishlarni tashkil eta bilish va o'tkazish, ota-onalar o'rtasida pedagogik targ'ibot olib boorish va hakoza. Bularning hammasi o'qituvchidan chuqur bilimga ega bo'lishini, o'z sohasini, bolalarni sevishni talab etadi.

O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan kasbiy talablar. O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan muhim talablardan biri shuki, u o'zi o'qiyotgan predmetlarni chuqur bilishi, uning metodikasini o'zlashtirib olgan bo'lishi zarur. Predmetni va uning nazariyasini chuqur bilishi, uni qiziqarli qilib o'quvchilarga yetkaza olishi, bolaning shu predmetga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ham o'qituvchining obro'yini oshiradi.

O'qituvchi kasbiga xos bo'lgan muhim talablardan biri-bolalarni sevish, ularning hayoti bilan qiziqish, har bir shaxsni xurmat qilishdan iboratdir. Bolani sevgan, butun kuch va bilimni bolalarning kelajagi, ularni Batanga sodiq fuqaro qilib tarbiyalashga safarbar qila oladigan insongina haqiqiy inson bo'la oladi.

O'qituvchilik kasbi juda kata ruhiy va jismoniy kuch talab qiladi. Shuning uchun o'qituvchining salomatligiga ham malum talanlar qo'yiladi. O'qituvchining ovoz paylarichalari yaxshi rivojlangan, ko'rish qobiliyati yaxshi bo'lishi, uzoq vaqt tikka tura olishi, ko'p yurishi va epchil harakat qila olishi kerak.

O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan umumiy talablar bilan bir qatorda, boshlang'ich sinf o'qituvchisining o'ziga xosligi ham ayrim muayyan talablarni keltirib chiqaradi. Shu jumladan boshlang'ich sinf o'qituvchisi anatomiya, fiziologiya, maktab gigyenasini fanlardan xabardor bo'lmog'i, o'quvchilar faoliyatini shu fanlar tavsiyasi asosida tashkil etishi lozim.

O'qituvchining kasbiy shakllanish jarayoni. O'qituvchining kasbiy shakllanishi kollejda ta'lim olish jarayonidan boshlanadi. Kollejning o'quv reja va fanlar bo'yicha darslarda bo'lajak o'qituvchilarga shu kasbning sir-u asrorlarini o'rgatish, nazariy bilimlar berish va ko'niklar hosil qilish nazarda tutiladi.

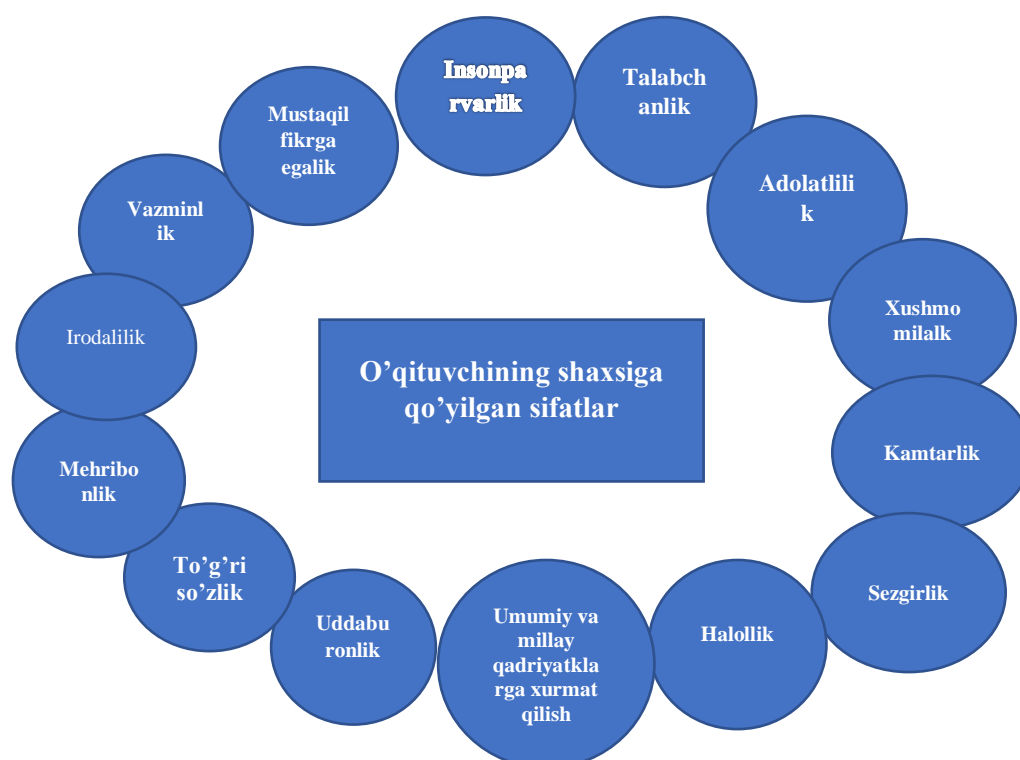
Ta'lim jarayonida fanlar bo'yicha amalga oshiriladigan seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari nazariy bilimlarni mustahkamlashgagina emas, balki ularni amaliy ish jarayonida qo'llashga ham imkon beradi. Bunday mashg'ulotlar tanlangan kasb to'g'ri ekanligiga ishonch xissini uyg'otadi. O'qituvchilik kasbiga kirish va pedagogik mahoratni egallash jarayoni umi maktab o'qituvchilari jamoasiga kiritib, unda o'z o'rnini topib keta olishiga bog'liq. Jamoaning yordamidan yuz o'girmaslik, qiyinchiliklarga duch kelganda ruhan tushkunlikka tushmay, o'z xatolarini ko'ra bilish va uni yo'qotish uchun harakat qilish uning o'qituvchi bo'lib shakllanishidan.

O'qituvchining kasbiy zarur fazilatlarini—bu chidamlilik va o'zini tuta bilishdir. Mutaxassis har doim hatto eng kutilmagan vaziyatlarda ham ta'lim jarayonida yetakchi mavqeyini saqlab qolishga majbur. O'qituvchilar tarbiyachining har qanday buzilishlarini, chalkashliklarini, nochorligini xis qilmasliklari va ko'rmasliklari kerak. A.S.Makarenkonong takidlashicha tormozsiz o'qituvchi buzilgan boshqarib bo'lmaydigan mashinadir. Siz buni doim yodda tutishingiz o'z hatti harakatlaringizni nazorat qilishingiz, bolalarga nisbatan xafa bo'lmaslik, mayda-chuyda narsalardan asabiylashmaslik kerak.

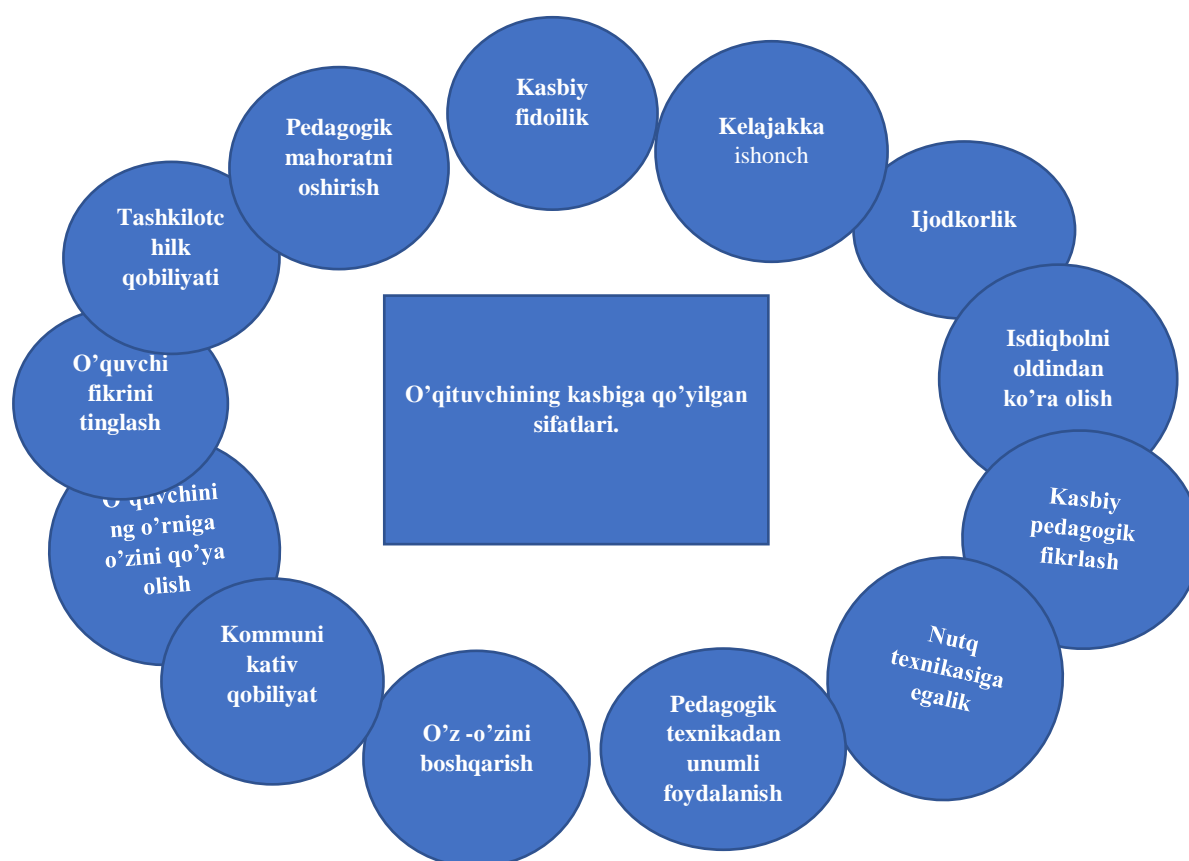
O'qituvchi harakteridagi ruhiy sezgirlik o'ziga xos barometr bo'lib, u o'qituvchilarning holatini, ularning kayfiyatini his qilish, eng ko'p muhtoj bo'lganlarga o'z vaqtida yordam berish imkonini beradi. O'qituvchining tabiiy holati bu o'qituvchilarning buguni va kelajagi uchun kasbiy g'amxorlik va shaxsiy javobgarlikdir.

O'qituvchi talabchan bo'lishi kerak. Bu uning muvaffaqiyatli ishlashining eng muhim shaklidir. O'qituvchi o'ziga yuqori talablar qo'yadi. Chunki odam o'zida yo'q narsani boshqalardan talab qila olmaydi. Pedagogik talabchanlik rivojlanayotgan shaxsning imkoniyatlarini hisobga olgan holda oqilona bo'lishi kerak.

Hazil tuyg'usi o'qituvchiga pedagogik jarayon davomida keskinlikni bartaraf etishga yordam beradi. Quvnoq o'qituvchi g'amgin o'qituvchidan yaxshiroq dar beradi. Uning arsenalida hazil, tabassum, bularning barchasi ijobiy hissiy fan yaratishga imkon beradi, maktab o'qituvchilarini o'zlariga va vaziyatga xos kulgili tomondan qarashga majbur qiladi.

O'qituvchining psixologik-pedagogik tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar: nazariy tabiiy-ilmiy asoslari va vositalarini bilish. Bolalar rivojlanishining psixologik qonuniyatlarini har xil yoshda shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini bilishi kerak. Ko'nikma va malaka hosil qilish sohasida: pedagogik vaziyatni tahlil qilish; pedagogik tasirlarni rejalashtirish va natijalarni mo'ljallay olish, ijtimoiy-pedagogik xodisalarning amaldagi holatini, ularning paydo bo'lishi, o'quvchilarning tarbiyalanganlik bilim darajasini aniqlash ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarda uchrashi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar va xatolarni ko'ra bilish o'quvchilarning sinfdagi va sinfdan tashqari faoliyatiga rahbarlik qilish sohasidagi ishlarni rejalashtirish; o'quv tarbiya jarayonini rejalashtirish va amalga oshirish sohasida;

Bundan tashqari ta'lim tarbiya maqsadiga mo'fiq o'quv materialini tanlash, uni analiz va sintez qila olish ko'nikmasi ilmiy materiallarni qayta ishlab, o'quv materialiga aylantira olish ko'nikmas; kabi fazilat bo'lishi kerak.

Xulosa o'rnida shuni aytishim mumkunki, zamonaviy maktab o'qituvchisi umuman qanday talim dargohida dars berishidan qat'iy nazar o'qituvchi juda matonatli inson bo'lishi kerak. Chunki bu kasb egasi juda ko'p oliyjanob xususiyatlarni o'zida mujassamlashtiradi. O'quvchilar bilan ishlash sabr-toqat talab qiladi. Bu kasb har qanday davrlarda ham eng ulug' va sharaflil kasb sanalgan. Haqiqiy kasbini sevadigan,

o'quvchilar bilan ishlashni yaxshi ko'radigan, mustahkam irodali, chuqur saviyali va o'tkir bilim egasigina bunday sharaflil kasb egasi bo'la oladi.

Zamonaviy maktab o'qituvchisi hozirgi kunda chet tillarini ham bilishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki yangi adabiyotlar fan yutuqlari ko'pincha chet tilida nashr qilinmoqda. O'qituvchi chet tilidagi o'zining faniga oid bo'lgan yangi malumotlarda o'quvchilarni ham boxabar qilishi kerak. Yana har kuni kunning eng muhim va o'z faniga oid bo'lgan yurtimizdagi va dunyodagi yangiliklarni ham o'quvchilarga yetkazib turishi zarur. Shundagina o'quvchilarning bu fanga bo'lgan qiziqishlari ortadi va kelajakda fanning rivojiga o'z xissalarini qo'shadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi 1-jild. Toshkent. 2000-yil.
2. Pedagogika nazariyasi va tarixi. R.Mavlonova, N.Vohidova. N.Raxmonqulova Toshkent 2010-yil.
3. Pedagogika nazariyasi. X.Ibragimov. SH.Abdullayeva Toshkent 2008-yil.
4. <https://fayllar.org>.

GAP VA SO‘Z KENGAYTIRUVCHILARI

Sulaymanova Dilobar Nishanbekovna

Tayanch doktorant, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada markaz qurshovlilik munosabatining sintaktik sathda namoyon bo‘lishi, sodda gaplarda markaz va qurshov munosabatining voqelanishi, gapning LSQida so‘zlar bog‘lashuvini tahlil qilish orqali aktantlarning gap qurilish sathidagi vaziyatini aniqlashtirish masalasi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: gapning LSQi, valentlik, markaz, qurshov, aktant, gap kengaytiruvchilari, so‘z kengaytiruvchilari.

Hozirgi davr tilshunosligining salmoqli yutuqlaridan biri sifatida til va nutq hodisalarini farqlash, idrok etish borasidagi tadqiqotlarni alohida ta’kidlash lozim. Chunki bunday tadqiqotlar silsilasida bevosita kuzatishga chiqmagan, ammo UMISga ega til qolipi mavjudligi va bu qolip nutqda moddiylik tarzida namoyon bo‘lishi ilmiy jihatdan asoslandi.³ Bu esa ushbu qolipning nutq jarayonida so‘zlovchining kommunikativ maqsadi tufayli kengaya olish qonuniyatlarini o‘rganishga tomon yo‘l ochdi. O‘zbek tilshunos olimlari olib borgan izlanishlarda gapning sistemaviy tadqiqi masalasi yoritilib, sodda gap qurilishini lisoniy bosqichda tadqiq etish asoslari yaratildi. Turkiyshunoslikda so‘z bog‘lashuvi-valentlik nazariyasi sovet va rus lingvisti-turkolog S. N. Ivanov tomonidan kiritilgan bo‘lsa, o‘zbek tilshunosligida bu nazariyaning yaratilishi I. Qo‘chqortoyev nomi bilan bog‘liqdir.⁴

So‘z gapning qurilish ashyosi bo‘lganligi sababli gap qurilishiga bevosita yoki bilvosita ta’sir etadi, ya’ni markaz sifatida o‘z atrofida ma’lum bir leksemalarni birlashtirishi yoki kengaytiruvchi sifatida qurshov vazifasini bajarishi mumkin.

Bunday markaz va qurshov munosabati gapning LSQida ikki xil ko‘rinishda yuzaga chiqadi:

1. Leksik ma’no anglatuvchi qism-[W]ning kengaya olish qobiliyati (valentligi).
2. Kesimlik kategoriyasi ko‘rsatkichi-[Pm]ning kengayish imkoniyati.

³ Akramov Sh. T. O‘zbek tilining gap qurilishida to‘ldiruvchi va hol ([WPm] valentligi aspektida): Filologiya fanlari nomzodi...dis.-Toshkent, 1997.

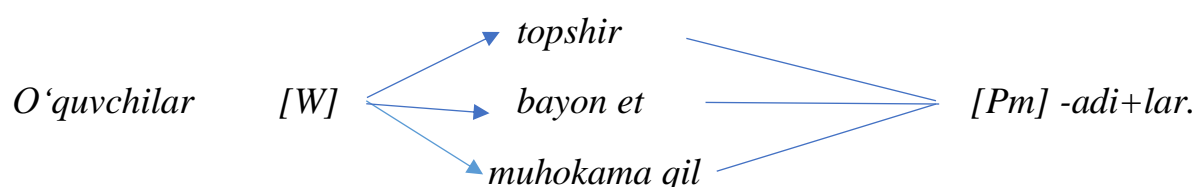
⁴ Qo‘chqortoyev I. So‘z ma’nosi va uning valentligi, 1977.

Har ikkala tarkibiy qismlarning kengaytiruvchi (aktant)lari o‘zaro farqlanadi.⁵

Ma’lumki, gapning markazi sanalgan kesimni ushbu vazifada kelayotgan so‘z va kesimlik katagoriyasining valentligi shakllantiradi va gapning lisoniy qurilishida quyidagi nutqiy hodisa yuzaga chiqadi: so‘zlar gapning markazini ifodalovchi shaklning kesimlik kategoriyasi ko‘rsatkichiga tobelanadi.⁶ Kesimlik shakllariga bog‘langan bunday so‘zlar bevosita kesim bilan aloqaga kirishgani va gapni kengaytirgani uchun gap kengaytiruvchilari deb ataladi. Gap kengaytiruvchilari gapdagi biror-bir so‘zning leksik ma’nosi bilan emas, balki gapning markazini shakllantiruvchi grammatik vositalar bilan bog‘langan bo‘ladi. Buni quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz:

Ertaga o‘quvchilar o‘qilgan asar taqrizini yozadilar.

Gap markazining leksik ma’no anglatuvchi qismi “yoz” (W), grammatik ma’no anglatuvchi kesimlik kategoriyasi esa “-adi+lar” (Pm). Gapning egasi (o‘quvchilar) kesimlik kategoriyasining –lar qismiga bog‘langan bo‘lib, u odatda kesimlik kategoriyasi tarkibidagi shakl bilan shaxs va sonda moslashadi, ya’ni ushbu ma’noni o‘zida muayyanlashtiradi (Ba’zi mustasno holatlarda ega va kesimlikning shaxs yoki son shakli o‘zaro moslashmasligi ham mumkin. Masalan: *Bunday voqealarni ko‘rib hayron qolasan kishi.* –**san**-II shaxs birlikdagi shaxs-son shakli, **kishi**-III shaxs birlikdagi ega). Payt holi (ertaga) esa –adi qismiga bog‘lanadi, ya’ni “o‘quvchilar” va “ertaga” so‘zlari *ishlayapti* kesimining [Pm] qismi (-adi+lar) qismiga aloqador va III shaxs, ko‘plik, tasdiq, kelasi zamon kabi grammatik ma’nolarni yuzaga chiqaradi. Shuning uchun kesim vazifasida kelgan “yozadilar” fe’li boshqa shakllarga o‘zgartirilsa ham, gapning LSQida lug‘aviy ma’no ifodalovchi qism [W]da o‘zgarish yuz bersa-da, kesimlik kategoriyasi ko‘rsatkichi[Pm]da esa bunday holat voqelanmaydi:

Gapdagi vositasiz to‘ldiruvchi (taqriz) esa kesimning semantik valentligini belgilovchi “yoz” qismiga bog‘lanadi, sifatlovchi aniqlovchi (o‘qilgan) qaratqich aniqlovchiga

⁵ Qurbonova M. M. O‘zbek tilshunosligida formal-funksional yo‘nalish va sodda gap qurilishining talqini: Filologiya fanlari doktori... dis.-Toshkent, 2001;

⁶ Sayfullayeva R., Mengliyev B., Qurbonova M., Abuzalova M., Boqiyeva G., Yunusova Z. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, 2009, 335-bet.

(asar), qaratqich aniqlovchi esa o'z navbatida vositasiz to'ldiruvchiga tobelanadi. Gapdagi bo'laklar valentligini quyidagicha ifodalash mumkin:

O'quvchilar $\overbrace{\text{yoz+adi+lar}}$.

ertaga $\overbrace{\text{yoz+adi+lar}}$.

taqrizini $\overbrace{\text{yoz+adi+lar}}$.

$\overbrace{\text{o'qilgan asar}}$
 $\overbrace{\text{asarning taqrizi}}$

Gap tarkibidagi mustaqil so'zlik mavqeyini saqlagan holda kengayish qobiliyatiga ega barcha so'zlarning ana shu qobiliyatini yuzaga chiqishini ta'minlovchi leksik birlik **so'z kengaytiruvchilari** deb ataladi.⁷ So'z kengaytiruvchisi ma'lum bir so'zga bevosita, gapning markazidagi kesimlikni shakllantiruvchi grammatik vositalarga bilvosita bog'lanadigan bo'lak, muayyan so'zning ma'noviy xususiyatini ochib berishga, kengaytirishga xizmat qiladigan, o'ziga nisbatan hokim bo'lgan so'z bilan semantik valentlik hosil qiladigan tarkibiy qismdir. Aytib o'tish joizki, "so'z kengaytiruvchilari" atamasini faqat so'zning so'zga bog'lashuvi ma'nosida tushunmaslik kerak. So'z valentligi quyidagi 2 holatda yuzaga chiqadi:

1. So'z (o'zak)ga qo'shimcha qo'shish orqali kengayish.
2. So'zning so'zga birikishidan hosil bo'lgan kengayish.⁸

Maqolada ushbu hodisaning ikkinchi ko'rinishi- leksemalar valentligi tahlilga tortilgani bois ushbu kengayish hodisasiga oid namunalarni ko'rib chiqamiz.

Bunday bog'lashuvning keng tarqalgan ko'rinishi aniqlovchining qurshov vazifasida markaz atrofiga birlashishi bo'lsa-da, boshqa bo'laklar, xususan, to'ldiruvchi ham ham so'z kengaytiruvchilari vazifasida kelishi mumkin.

To'ldiruvchi barcha bo'laklarni kengaytirib, nomustaqil bo'lak-so'z kengaytiruvchisi bo'lib kelishi mumkin:

⁷ O'sha kitob, 336-bet.

⁸ Qo'chqortoyev I. So'z valentligi haqida, O'TA. 1973. N. 3, 34-38-b..

1.	Ega kengaytiruvchisi	<i>Oilani qadrlaganlar</i> barcha muqaddas narsalarning qadr-qiyamatini biladiganlardir.
2.	To'ldiruvchining kengaytiruvchisi	Dangasaning <i>non yeyishini</i> ko'r.
3.	Sifatlovchi aniqlovchining kengaytiruvchisi	Bir kun <i>tuz ichgan</i> joyingga qirq kun salom ber.
4.	Qaratqich aniqlovchining kengaytiruvchisi	<i>Ilmni qadrlaganning el o'rtasida martabasi ulug' bo'ladi.</i>
5.	Holning kengaytiruvchisi	<i>Orzularingizni amalga oshirish uchun</i> tinimsiz mehnat qiling.
6.	Kesimning kengaytiruvchisi	<i>Ertaga o'quvchilar o'qilgan asar taqirizini yozadilar.</i>

Yuqoridagi misollarning barchasida aktantlar-vositasiz to'ldiruvchi o'zi ergashib kelgan bo'lak (markaz) qanday mavqeda kelsa, u ham o'sha mavqeda va, shuningdek, istalgan gap bo'lagi vazifasida kelishi ma'lum bo'ladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, ushbu tadqiqot o'zbek tilshunosligining navbatdagi vazifasi bo'lgan gapning LSQida so'zlar bog'lashuvini kengroq tahlil qilish orqali aktantlarning gap qurilish sathidagi vaziyatini aniqlashtirish, gapning til bosqichidagi lisoniy gap bo'laklari (takibiy qismlari) o'rtasidagi semantik, grammatik bog'lanishni oydinlashtirishga yo'naltirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qo'chqortoyev I. So'z valentligi haqida, O'TA. 1973. N. 3, 34-38-b.
2. Qo'chqortoyev I. So'z ma'nosi va uning valentligi, 1977.
3. Akramov Sh. T. O'zbek tilining gap qurilishida to'ldiruvchi va hol ([WPM] valentligi aspektida): Filologiya fanlari nomzodi...dis.-Toshkent, 1997.
4. Qurbonova M. M. O'zbek tilshunosligida formal-funksional yo'nalish va sodda gap qurilishining talqini: Filologiya fanlari doktori... dis.-Toshkent, 2001.
5. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Qurbonova M., Abuzalova M., Boqiyeva G., Yunusova Z. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2009, 335-bet.

BOLALIK VA KICHIK MAKTAB YOSHI DAVRI XORIY TILINI SAMARALI O‘ZLASHTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Sh.Murodova., G.Ikromova

Buxoro viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi
“Maktabgacha, boshlang‘ich va maxsus ta‘lim” kafedrasida o‘qituvchilari

Annotatsiya: Bolalarni maktabga tayyorlash davridan boshlab, kichik maktab yoshi davrida chet tilini o‘rganishga ko‘nikma hosil qilish va qiziqishini oshirish muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatmoqda. Shu munosabat bilan maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim muassasalarida ham chet tili, xususan, xorij tili to‘garaklarini tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Maktabga tayyorlov guruhidagi bolalarda so‘zlarni eshitib, so‘ng ularni qayta takrorlash orqali yodlab olish qobiliyati kuchli bo‘ladi. Shuning uchun ham hatto boshlang‘ich ta‘lim xorij tili darslarini asosan kinestetik tarzda olib borilishi joiz. Bunda bolaga ijobiy qolipda maqsad qo‘yishni o‘rgatish yaxshi samara beradi.

Kalit so‘zlar: fe‘l-atvor, tolerantlik, kinestetik, ijobiy ko‘rinishdagi qolib.

Abstract: It shows that it is important to develop skills and interest in learning a foreign language from the period of preparing children for school and keep going in the period of junior school age. In this regard, it is advisable to organize foreign language, especially English language clubs in preschool and primary educational institutions. Children in the preschool group have a strong ability to memorize words by hearing them and then repeating them over and over again. That is why it is permissible to conduct English language classes in elementary education mainly in a kinesthetic way. Teaching the child to set goals in a positive way will help in this.

Key words: character, tolerance, kinesthetic, positive pattern.

KIRISH

Empirik hayot tajribalari bolalarni maktabga tayyorlash jarayonida ham chet tilini o‘rganishga ko‘nikma hosil qilish va qiziqishini oshirish muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatmoqda.

Shu munosabat nafaqat maktabgacha ta‘lim muassasalarida balki boshlang‘ich ta‘lim davrida ham chet tili, xususan, xorij tili to‘garaklarini tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Ko‘p tilni bilish inson fikrini yanada teran qilib, kommunikativligini va muloqot doirasini kengaytiradi. Uni yoshlikdan o‘rganish xuddi toshga o‘yilgan naqsh

kabi soʻzlarni xotirada muhrlaydi. Shu maʼnoda, kichkintoylarning maktabgacha taʼlim dargohlarida xorij tilini oʻrganayotganlari ayni muddaodir.

Yosh bolalar tabiiy ravishda tilni oson oʻzlashtiruvchilardir. Ular tilni xuddi oʻsmirlar yoki kattalar kabi idrok qilgan holda oʻzlashtiradilar.

Ayrim ilmiy tadqiqotlarda aytilishicha, toʻrt yoshdan begona tilni oʻzlashtira boshlagan bolaning talaffuz darajasi, oʻziga ishonch hissi xorijiy tilni 7 yoshdan oʻrgangan bolanikidan anchayin yuqori boʻlar ekan. Chunki bola maktabdagi murakkab dasturlarga chalgʻimay turib, oʻyinlar vositasida osongina til oʻrganadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Xorij(xorij) tilini bolaga oʻrgatishda eng avvalo, ularning feʼl-atvorini oʻrganishdan boshlash samarali natijalar beradi. Masalan, tartib-intizomga odatlangan bolaga aniqlikka, hayotiylikka asoslangan misollar, rasmlar, koʻrgazmali qurollar vositasida til oʻrgatish kerak. Kirishimli va biroz maqtanchoq kichkintoylar sheʼr hamda qoʻshiqlarga asoslangan mashgʻulotlarni yoqtirishadi. “Sahna”ga chiqish ishtiyoqi ularni yangi-yangi soʻzlar yod olishga undaydi. Kamsuqum, tortinchoq bolalarni esa oʻyinlarga asoslangan uslub jalb qila olmaydi. Ularga ertak tinglash, multfilm tomosha qilish maroqli. Demak, bolaning qiziqishini topa bilish uning xorijiy tilni qunt bilan mukammal oʻrganishiga yoʻl ochadi.

Maktabga tayyorlov guruhidagi bolalarda soʻzlarni eshitib, soʻng ularni qayta takrorlash orqali yodlab olish qobiliyati kuchli boʻladi. Shuning uchun ham darslar asosan ogʻzaki tarzda olib borilishi joiz. Yaʼni oʻquvchilarda dastlab oʻqish va yozishni emas, balki xorijcha soʻzlarni eshitish orqali koʻnikma hosil qilinadi, soʻng ular soʻzlarni yod olishadi. Bunda qoʻllanmalarining soddaligi, ayniqsa, xorij tilidagi videodasturlar, multfilmlar, oʻyin va qoʻshiqlar tarzida berilgan mashqlar oʻquvchilarning chet tilini tez va oson oʻzlashtirishiga imkon yaratadi

NATIJALAR

Xorij tilini erta oʻrgana boshlashning oʻziga xos afzalliklari mavjud:

- Kichik yoshdagi bolalar hali ham oʻzlaridagi ona tilni oʻrganishga moʻljallangan til oʻzlashtirishning tugʻma uslublaridan foydalanadilar va tez orada ushbu uslublaran xorij tilini oʻrganish maqsadida ham foydalanishlari mumkinligini anglab yetadilar.
- Yosh bolalar oʻyinga oʻxshash faoliyatlar orqali oʻrganish imkoniyatlari keng. Ular tilni katta yoshli inson bilan birgalikda bajarilayotgan faoliyatda qatnashish orqali oʻzlashtir oson kechadi. Ular avval bajarilayotgan harakatning mohiyatini anglab oladilar, keyin esa katta yoshli inson tomonidan qoʻllanilgan tilning maʼnosini oʻzlashtiradilar.
- Yosh bolalarda xorij tilini oʻzlarining kunlik dasturlariga kiritish uchun yetarlicha vaqt mavjud. Bunday dasturlar nisbatan norasmiy boʻlib, ayni vaqtda bolalarning

ongini ortiqcha yuklatmaydi. Ularga ozgina uy vazifasi beriladi yoki umuman berilmaydi va ular o'rnatilgan standartlarga loyiq bo'lishga harakat qilib asabiylashmaydilar.

- Yosh bolalik davrida ikkinchi tilni o'rganish imkoniyatiga ega bo'lgan bolalar keyingi hayotlari davomida boshqa tillarni o'rganishda ham aynan o'sha tug'ma usullaridan foydalanadilar. Ikkinchi, uchinchi yoki undan ham ko'proq tillarni o'rganish ikkinchi tilni o'rganishdan osonroqdir:
- Bolalarda talaffuzning va ushbu til va madaniyatga bo'lgan munosabatning yaxshiroq bo'lishi imoniyati yuqori (tolerantlik).
- Faqat bir tilni biluvi bolalar balog'atga yetganlarida va o'zini tutishga ko'proq e'tibor bera boshlaganlarida ularning til o'rganish qobiliyati susayib boradi va ular xorij tilini grammatikaga asoslangan dasturlar orqali idrok etgan holda o'rganishlari kerakligini his etadilar. Ushbu o'zgarish ro'y beradigan yosh asosan har bir bolaning rivojlanish darajalariga hamda jamiyatdagi ularga bo'lgan munosabatga bog'liq.

MUHOKAMA

Shuningdek, xorij tilini samarali o'rganishda maktabgacha va kichik maktab yoshida maqsad-niyatni ijobiy qo'ya olish juda muhim va u har qanday faoliyatni natijadorligiga salmoqli hissa qo'sha oladi. Ijobiy qolipdagi niyat-maqsad bu ayni vaqtda diqqat e'tiborda turgan real amaliy qadam bosish mumkin bo'lgan ichki ruhiy botiniy kuch bilan sug'orilgan psixologik tayyorlikdir. Aytish joizki, dasturlashda maqsadlari to'g'ri ijobiy ko'rinish holatiga solishning o'ziga xos talablarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

Maqsad-niyat ijobiy ko'rinishida "yo'q", "emas", "ma" inkor so'zlarini qo'llash joiz emas. Axborotni qayta ishlash jarayonida ongimiz ularni teskarisini bajaradi. Masalan agar shu haqda fikrlama deyilsa u aksincha shu narsalar haqida fikrlab taranglashadi. Yoki men boshqa bunday qilmayman degan fikr odam tasavvurida yorqin ranglarda aynan shu holatni keltiradi. Demak kundalik hayotimizda biz ko'pchilik hollarda maqsad niyatini to'g'ri ifoda etolmay salbiy ko'rinish qolipiga solamiz va teskari natijani olamiz. Bu ayni chog'da ta'lim va tarbiya jarayonida ko'p uchraydigan holatlardandir.

Xorij tilini o'rganish jarayonida ko'p uchraydigan salbiy ko'rinish qolipiga solingan maqsadlarni misol keltirish mumkin: Men xorij tilini harflarini o'rganish va talaffuz qilishdan boshlayman va ularni xato qilmasdan talaffuz qilaman va doimo xato qilmasdan yozaman. (Ijobiy ko'rinishdagi qolip: ...ularni to'g'ri talaffuz qilaman, to'g'ri yozaman) Yoki xorij tili harflarini o'rgansam yozganda kamroq xato qilaman (Ijobiy ko'rinishdagi qolib... harflarni to'g'ri o'rganaman, to'g'ri yozaman).

Maqsad-niyatni aniq va hozirgi zamon ko'rinishida ifoda etish. Aytish joizki, "balki yetishishim mumkin", «agarda», "shunday qilganimda edi", "bir urinib ko'raychi" kabi

ifodalar maqsad yoʻlidagi toʻsiq hisoblanadi. Men oʻrganyapman, soʻzlar xotiramda saqlanyapti, men koʻp narsaga erishyapman va hokazo.

Taqoslash, solishtirish ifodalari maqsadni amalga oshuvida inkor qilishdek toʻsiq hosil qiladi. Shuning uchun xorij tilini oʻrganishda maqsad-niyatda «yaxshiroq», «kamroq» noaniq ifodalarni ishlatish natija olishga toʻsqinlik qiladi. Ular oʻrniga loʻnda, yigʻiq mazmunli soʻzlarni aniq ishlatish joiz. Masalan: «Yozganda kamroq xato qilaman»(ijobiy koʻrinishdagi qolib toʻgʻri yozaman). «Xorij tilida hozirgidan koʻra yaxshiroq gapiraman(... xorij tilida erkin soʻzlashaman, burro gapiraman va talaffuz qilaman.)

Maqsadga-niyatga yetishishni aniq hissiyotlar bilan tasavvur qilish.

Xorij tilida toʻgʻri erkin gaplashish va toʻgʻri yozishni aniq tiniq yorqin ranglarda, tovushlarda harakatlarda vizual, audal va kinestetik his etish. Yaʼni fikr, niyat, maqsadni audal, vizual, kinestetik axborot qabul qilish kanallarida mukammal ifoda eta olish talab qilinadi. Maqsad , niyatni oldindan loyahasini tasavvur qilish, bunda tasavvur obrazlarining rangi, katta kichikligi, hajmi, uzoq-yaqinligi, harakati, tovushi kabi koʻrsatkichlarini yorqin, tiniq, aniq darajalarda ifodalanishi talab etiladi.

Maqsad-niyatga yetganlikni aniqlovchi konkret sana, belgilangan (fiksatsiyalashgan)miqdor oʻrnatish joiz. Yaʼni «bir oz vaqtdan keyin», «yaqinda», «bir ikki oy oʻtsa», «rivojlantiraman», «takomillashtiraman», kabi noaniq (kriteriy) ifodalardan voz kechish va 3 kunda, bir hafta bir oy, yoki 30 kunda erishaman deb belgilash joiz.

Shunday qilib, maqsad-niyatlarning amalga oshuvida birinchi va ikkinchi darajali «afzallik» va «toʻsiqlar» taʼsirini tekshirish va hisobga olish kerak.

Yaʼni maqsadni «ekologik nazoratdan» oʻtkazish lozim. Bu maqsad-niyat amalga oshuvida nimalardan kechish kerakligi va nimalarga yetishishni tadqiq etadi va maqsadga erishuvida gumon, ikkilanishlar, shubhalar va bezovtaliklarni bartaraf etadi.

XULOSA

Xorij tilini samarali oʻrganishda maktabgacha va kichik maktab yoshida maqsad-niyatni ijobiy qoʻya olish oʻrgatish juda muhim Ijobiy qolipdagi niyat-maqsad bu ayni vaqtda diqqat eʼtiborda turgan ichki ruhiy tayyorlikdir. Xuddi shunday, bolaning qiziqishini topa bilish uning xorijiy tilni qunt bilan mukammal oʻrganishiga yoʻl ochadi. Shuningdek, bolalar talaffuzni imitatsiya qilish va qoidalarni oʻzlari tushunib olish qobiliyatiga egaligi tufayl, xorij tilida soʻzlashishni oʻrganish qiyin degan fikr ularni aqliga kelmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бендлер Р. Управление собственным мозгом. Электронный источник.
2. Гриндер Д., Бендлер Р. Структура магии. Электронный источник.
3. Гриндер М. Исправление школьного конвейера. Электронный источник.
4. Еремеева Н. Запоминаем английские слова легко // English for you. Электронный источник.

TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA ZAMONAVIY PSIXOLOGIYA YUTUQLARIDAN FOYDALANISH DAVR TALABI

Ubaydulla Axrorovich Qosimov

Buxoro viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi(YMO'MM) «Pedagogika va psixologiya, ta'lim texnologiyalari» kafedrasining mudiri, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya: Maqolada ta'lim jarayonida neyrolingvistik dasturlash imkoniyatlaridan foydalanishning ahamiyati yoritilgan va tahlil etilib tavsiyalar berilgan. Neyrolingvistik dasturlash amaliy psixologiyaning eng zamonaviy samarali ko'rinishlaridan biri sifatida, inson psixikasi zahiralaridan mukammal foydalanish imkoniyatini ochadi. Uni ta'lim jarayonlariga qo'llanilishi (ijobiy fikrlash orqali ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarning to'g'ri qoliplanilishi, va axborotni ko'p sensorli qabul qilishni muvofiq ravishda ta'minlanishi) uning natijaviyligini oshirishda xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Neyrolingvistik dasturlash, ijobiy fikrlash, ko'p sensorli qabul, audal, vizual, kinestetik.

Abstract: The article highlights the importance of using neurolinguistic programming opportunities in the educational process, analyzes and gives recommendations. Neuro-linguistic programming, as one of the most modern and effective forms of applied psychology, opens up the opportunity to make perfect use of the resources of the human psyche. Its application to educational processes (correct formation of educational and educational goals through positive thinking, and appropriate provision of multi-sensory reception of information) serves to increase its effectiveness.

Keywords: Neurolinguistic programming, positive thinking, multisensory perception, aural, visual, kinesthetic.

KIRISH

Pedagogik mahorat va kompetentlik har bir o'qituvchining o'z ustida ishlashi, ijodiy mehnati evaziga yuzaga keladigan natijadir. Pedagogik mahoratni oshirishda o'z ustida ishlash va o'z-o'zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Pedagogik mahoratni samarali namoyon etishda uning tarkibiy qismlaridan pedagogik bilimdonlik, kreativlik, pedagogik texnika, pedagogik muloqot kabilar madaniyati nihoyatda katta rol o'ynaydi. Chunki ular shu ta'lim natijasini samarali kafolatlashga ko'maklashadi.

Ta'limda innovativ kreativ texnologiyalarni qo'llanilishi esa pedagogik mahoratning asosiy manbasi hisoblanadi. Ta'limda qo'llana boshlangan neyrolingvistik psixotexnologiyalar va psixotexnikalar innovativ manbalardan biridir.

Neyrolingvistik dasturlash-bu shunday bilim sohasiki, u sub'ektiv tajriba tarkibi, uning tuzilmasini tadqiq etish orqali, uning tavsiflash tili va ro'yobga chiqish mexanizmlarini o'rganadi. Neyrolingvistik dasturlashning birinchi nomi "metabilimlar"-bo'lib u sub'ektiv(omadli, muvaffaqiyatli)tajribani modellashtirish asosida uni boshqalar faoliyatiga ko'chirish bilan singdirishni nazarda tutadi.

Neyrolingvistik dasturlash nomining "neyro" qismi sub'ektiv tajribani tavsiflashda miya neyrologik jarayonlarining axborotlarni qabul qilish, saqlash qayta ishlash va uzatish uchun javobgar jarayonlarini ifodalaydi. "Lingvistik" qismi tilning muhim belgisi sifatida tafakkur qilish va xulqning ro'yobga chiqish xususiyatlari mexanizmlari va kommunikatsiyani tashkil qilish jarayonlarini so'zlar orqali tavsiflashni o'z ichiga oladi. "dasturlash" qismi esa fikrlash va xulqni namoyon qilishning tizimligiga ishora qilib, ularni ma'lum tartibda namoyon bo'lishini bildiradi. Chunki "dastur" yunon tilida ma'lum bir aniq maqsad natijalariga erishishda aniq ketma-ketlik harakat qadamlari degan ma'noni bildiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Neyrolingvistik dasturlash amaliy psixologiyaning eng zamonaviy samarali ko'rinishlaridan biri bo'lib, inson psixikasi zahiralardan mukammalroq foydalanish imkoniyatini ochadi. Bu o'z navbatida inson psixologik faoliyatining deyarli barcha jabhalarini sozlash, o'zgartirish, dasturlash, qayta dasturlash bilan ong ostlik faoliyatini samarali ishga tushiradi. Xuddi shu bois neyrolingvistik dasturlash har qanday faoliyatni amalga oshirishda maqsadni ong ostlik talablariga muvofiq aniq, ijobiy qo'yilishiga(ijobiy fikrlashga) e'tiborni qaratadi.

Shunday qilib, neyrolingvistik dasturlash ma'lum bir faoliyatning sub'ektiv ijobiy muvoffaqiyatli, omadli tajribasiga ta'luqli tizimli jarayonlardir. Bu o'z navbatida inson mukamlligining neyrolingvistik modelini tuzish va uni boshqalarga ko'chirish orqali, uni sub'ektiv tajribasini takomillashtirish bilan, uning hayotini omadli muvaffaqiyatli qilishdan iborat, psixotexnikalar, texnologiyalardir.

Ma'lumki, axborotni qabul qilishda miya yarim sharlari faoliyati ustunligi(dominantligi)ga qarab borliqni idrok qilish ro'y beradi.

Odatda axborot qabul qilish va qayta ishlash(odatda tafakkur qilishda) 3 xil ko'rinish(modallikda)da namoyon bo'ladi(audal, vizual, kinestetik). Ya'ni axborot 3 ta sensor kanallari: audal, vizual va kinestetik orqali uzatiladi va qabul qilinadi. Bu modalliklarni shaxslararo munosabatlarda hisobga olish juda muhim hisoblanadi. Ta'lim jarayonlarida axborotni qabul qilishning ko'psensorliligi hukm suradi,

shuning uchun ta'lim natijasini kafolatlanishi axborotni muvofiq ravishda qabul qilish modalligiga adekvat uzatilishi ta'limda o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Hozirgi kunda psixologlarning ta'kidlashicha. taxminan 70 foiz o'quvchilarda ta'limdagi qiyinchiliklari ularning axborot qabul qilish modalligiga ta'lim strategiyalari va metodlarining mos kelmasligi sabab bo'ladi. Xuddi shunday hozirgi kunda o'quvchilar orasida axborotni qabul qilishda vizual modallikdagilar ko'payib bormoqda.

Buning sababi global netda obrazli axborotlar bilan ishlashning to'lib toshganligi va kitobxonlikning ancha susayganligidir. Bu albatta, tovushli axborotlarni qabul qilishda qiyinchilik paydo qilib uni o'rnini vizual modallik orqali kompetensiyalashuviga olib keladi.

Aksariyat o'rta maktab o'qituvchilarining fikriga ko'ra, o'quvchilar xuddi ularning o'zlari kabi fikr yuritishadi va o'zlarining fikrlash strategiyalaridan deyarli xabardor emaslar. Har qanday narsada samarali bo'lish uchun bu unchalik muhim bo'lmasligi mumkin, ammo fikrlash strategiyalaridan xabardorlik va uning asosida shart-sharoit, holatlarga mos ravishda axborotlarni boshqalarga yetkazish muhim ahamiyat kasb etadi. Bularning barchasi bolalarga tabaqalashtirilgan va individual yondashuvni qo'llashni talab qiladi.

Maktabdagi ta'lim ierarxik darajasi bir-biridan farqlanar ekan, unda ta'lim oluvchilarning yoshiga individual-psixologik xususiyatlariga mos axborotni qabul qilishda har xil tipologik modallik namoyon bo'ladi. Boshlang'ich maktab o'quvchilari asosan kinestetikdir: teginish, hidlash, otish, qismlarga ajratish orqali voqeyelikni idrok etishadi, anglashadi(M. Grinder¹).

NATIJALAR

Aytish joizki yuqori sinflarda axborotni qabul qilish dominantligi(modalligi) o'zgarib kinestetik, audal, vizual qabul qiluvchilarga aylanishadi. Aytish joizki, axborot uzatilishida ko'p sensorlikka rioya qilmaslik, yoki axborotni axborot qabul qilinishi dominantligiga nomuvofiqligi axborotni o'zlashtirilishini qiyinlashtiradi.Masalan, axborot odatda 2ta kanal dominantligiga mos audal va vizual uzatilganda axborotni kinestetik dominantligi bilan qabul qiluvchilar o'zlashtirmay qoladi va "koridor" deb atalmish bo'shliq paydo qiladi va ta'limdan orqada qoladi. Bu ta'lim jarayonida bo'shliqlar paydo qilinishining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi.

Odatda o'ttiz kishilik oddiy sinfda vizual(V), audal (A) va kinestetik (K) qobiliyatli o'quvchilar mavjud. Ammo ularning har qaysi toifasidagilar axborotni qabul qilishdagi dominantliklar bilan farqlanishadi.

Masalan: kinestetiklar amaliy mashg'ulotlarda o'zlarini samarali namoyon eta olsa, vizuallar bu sohada ulardan orqaroqda va tasavvur qilishga mo'ljallangan faoliyatlarda

ular samaraliroqdir. Audallar esa tovushli axborot muhitida o'zlarini samarali namoyon qilishadi.

Uni aniqlash uchun quyidagi jadvalda keltirilgan xulqiy idikatorlarni e'tiborga olish joizdir.

AUDAL(xulqiy indikatorlar)	
1.	Muomala kezida muomaladoshga qarab sal qulog'ini buradi va uning ovoz chiqadigan manbasi og'ziga qaraydi.
2.	Tovushli axborotlarni oson yengil va tez qabul qiladi va esga, xotiraga oladi.
3.	Tovushli axborot manbasini tez va aniq ilg'aydi.
4.	Har qanday tovushli shovqin uning diqqatini tortadi va chalg'itadi. Ular shovqin suronli sergap.
5.	Ularda qo'lni cho'ntakka solgan holda ishora qilish, quloqlarga va yuzning pstki qismiga teginish kuzatiladi
6.	Ular gapirayotganda ularni to'xtatish nojoiz. Chunki ular chalg'ishadi va yana boshdan boshlashga majbur bo'lishadi.
7.	Muomalada insonning tovushini aniq tiniq tahlil qila oladi va unin tembri, yuqori, pastligi, intonatsiyasi va hokazolarni yaxshi his qila oladi.
8.	Muomaladoshning tovushi orqali uning psixik holatini tez va aniq ilg'aydi, his etadi.
9.	Muomala mobaynida tovushga taalluqli fe'llarni ko'p va tez, tez ishlatadi. Shuning uchun unga shu fe'lar orqali muomalani o'rnatish axborot o'zlashtirilishini osonlashtiradi va samarali kechishini ta'minlaydi.
10.	Ular gapirishni, munozaralarda ishtirok etishni yaxshi ko'rishadi.
11.	Ular tovushlarni aynan immitatsiya qilishni, o'xshatishni yaxshi uddalashadi.
12.	Ular eshitib oson o'rganishadi, musiqani juda yaxshi ko'rishadi.
13.	Ularda tovushlarni artikulyasiya qilish tiniq kechadi, yangi so'zlarni aniq talaffo'z eta olishadi, chet tillarni oson o'zlashtirishadi.
14.	Ular tovush dominantlik qiladigan kasblarga qiziqishadi va oson egallashadi(diktor, musiqachi, kompozitor, va xk)

VIZUAL(xulqiy indikatorlar)	
1.	Muomala kezida muomaladoshga qarab tik qarab va uning ko'ziga qaraydi.
2.	Vizual axborotlarni oson yengil va tez qabul qiladi va esga, xotiraga oladi.
3.	Har qanday axborotni obraziga asosiy diqqatini qaratadi va uni o'zlashtirish va namoyon qilishda obraz dominantlik qiladi.
4.	Axborot obrazini tez va aniq tasavvur qiladi.

5.	Har qanday vizual ko‘rinish uning diqqatini tortadi va chalg‘itadi.
6.	Ular tinch, tartibli ozodalik, tozalik , chiroylilikni yaxshi ko‘radi va nisbatan kamgap.
7.	Muomalada axborotning obrazini aniq tiniq tahlil qila oladi va uning ko‘rsatkichlarini katta-kichikligi, hajmi, rangi, aniq-tiniqligi, yorqinligi va hokazolarni yaxshi tasavvur qila oladi.
8.	Muomala mobaynida ko‘rishga taalluqli fe‘llarni ko‘p va tez tez ishlatadi. Shuning uchun unga shu fe‘lar orqali muomalani o‘rnatish axborot o‘zlashtirilishini osonlashtiradi va samarali kechishini ta‘minlaydi.
9.	Ular jonli obrazli fantaziyaga ega. Ular yaxshi hikoya aytuvchi va o‘qishga kuchli
10.	Ular tovush orqali beriladigan so‘zli ko‘rsatmalarni qiyin o‘zlashtirishadi, qabul qilishadi va yangi so‘zlarni qiyin o‘rganishadi.
11.	Ular uchun ko‘ruv kontakti ahamiyatli bo‘lib muomala mobaynida axborotni obrazli ko‘rsatishga intilishadi.
12.	Ular did bilan chiroyli kiyinishni yoqtirishadi, chiroyli raftor qilish imo ishora qilishga usta bo‘lishadi.
13.	Ular talabchan aybdor qilishga tanqid etishga, moyil va obrazi so‘zlarga juda ham ta‘sirchan.
14.	Ular vizual axborot ustun bo‘ladigan kasblarga qiziqishadi va oson egallashadi.(rassom, haykaltarosh, arxitektor, dizayner va x.k.)

KINESTETIK(xulqiy indikatorlar)

	KINESTETIK(xulqiy indikatorlar)
1.	Muomala kezida muomaladoshning harakat a‘zolari qo‘li, oyoqlariga diqqat nazarini qaratadi va uning ko‘ziga boqmaydi. Harakatli axborotlarni va ishtirok etish orqali axborotlarni oson yengil va tez qabul qiladi va esga, xotiraga oladi.
2.	Har qanday axborotni harakatiga asosiy diqqatini qaratadi va uni o‘zlashtirish va namoyon qilishda harakat va tuyuish taktil sezgilari dominantlik qiladi.
3.	Axborot qabul qilishda va oson o‘zlashtirishda o‘zi ishtirok etishini afzal ko‘radi.
4.	Har qanday harakat uning diqqatini tortadi va chalg‘itadi.
5.	Ular shovqin suronli serharakat sabrsiz.;40 sekundan ortiq tinch turisholmaydi.

6.	Muomalada axborotning harakatini aniq tiniq tahlil qila oladi va uning katta-kichikligi, hajmi, fazoviy o'rni, tezligi, dinamikasini va hokazolarni yaxshi his qila oladi.
7.	Muomala mobaynida harakatga va tuyish taktik xususiyatlarga taalluqli fe'llarni ko'p va tez tez ishlatadi. Shuning uchun unga shu fe'lar orqali muomalani o'rnatish axborot o'zlashtirilishini osonlashtiradi va samarali kechishini ta'minlaydi.
8.	Ularda tuyush taktik sezgilari juda yaxshi
9.	Ularning xulqida jismoniy yo'nalganlik kuzatiladi Suhbat chog'ida ular suhbatdoshga yaqin turishadi va ularga teginishga intilishadi.
10.	Ular harakatda sayr qilib o'rganishadi, o'zlari ishtirok etgan yoki amalda qilgan faoliyati to'g'risida axborotlarni oson esda saqlashadi
11.	Ularda nerv jarayonlarini sekinligi kuzatiladi. Odatda ularning yuzlarida ma'nosizlik hukm sursada, bo'yindan pastda serharakatlik kuzatiladi.
12.	Ular o'qishda detalizatsiya qilishda sust bo'lsada axborotning umumiy mazmunini oson ilg'ashadi.
13.	Ular suhbat chog'ida mantiqan qisqa va lo'nda qilib so'zlashadi va faol harakatlar sodir etishadi..
14.	Ular serharakatlilik namoyon qilinadigan kasblarga qiziqishadi va ularni oson egallashadi.(sport turlari sportchilari, oshpazlar, degustatorlar, tikuvchilar vma x.k.)

MUHOKAMA

Shuning uchun ta'lim natijaviyligini keskin oshirishda o'qituvchi oldida o'quvchilarni qanday axborot qabul qilishda qaysi kanal(audal, vizual, kinestetik, diskret) dominantligini namoyon qilishni aniqlash vazifasi turadi. Chunki, axborotning ko'p sensorli qabul qilinishida uni samarali uzatilishini ta'minlash zamonaviy ta'limda yuqori o'zlashtirishni kafolatlaydi..

O'quvchilarning axborotni qabul qilishda unda qaysi kanalning(audal, vizual, kinestetik, diskret) dominantligini aniqlash va adekvat ravishda axborot uzatilishi uning o'zlashtirishini oson va yengil ta'minlaydi va dars mashg'ulotidan ko'zlangan maqsadlarga yetishish imkoniyatini oshiradi. Buning uchun ularni hisobga olgan holda o'quv qo'llanmalar, dars ishlanmalari, o'quv uslubiy majmualarning tayyorlanishini talab etiladi.

XULOSA

Shunday qilib, dars mashg'ulotlarida ijobiy fikrlash talablariga rioya qilish va maqsadni ong ostlik talablariga muvofiq aniq, ijobiy qo'yilishi, o'quvchilarning

axborotni qabul qilish kanalining dominantligiga adekvat ravishda axborot uzatilishi ongostlik zaxiralarini to'laroq ishga tushiradi Bu o'z navbatida inson psixologik faoliyatining deyarli barcha jabhalarini samarali ishga tushiradi. Bu xususyatlarni hisobga olgan holda darsliklar, o'quv uslubiy majmualarning tayyorlanishi o'zlashtirishning yuqori natijaviyligini ta'minlaydi. Uni ta'limiy va tarbiyaviy jarayonlarga qo'llash foydadan xoli emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Гриндер М. Исправление школьного конвейера. Нейролингвистическое программирование в педагогике. Перевод Р.Сапожникова. - Нью-Йорк, 1991
Еремеева Н. Запоминаем английские слова легко // English for you. Электронный источник- Наталья Еремеева, englishmax.ru
2. Павлова М.А. Интенсивный курс повышения грамотности с помощью НЛП.- Год выпуска 2000, Издательство Издательство Института психотерапии, г.Москва

МАКТАБЛАРДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ТУШУНЧАСИНИ ЎҚУВЧИЛАРГА СИНГДИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Рахмонова Зарнигор Абдуқодир кизи

Сирдарё вилояти Гулистон шаҳар 16- умумий ўрта таълим мактабининг
Маънавий ва марифий ишлар бўйича директор ўринбосари

Эгамбердиев Оятиллох Алишер ўғли

Фарғона давлат университети педагогика ва психология факултети
4-курс талабаси

Махаммаджонов Жаҳонгир Зокиржон ўғли

Фарғона давлат университети педагогика ва психология факултети
2-курс талабаси

Аннотация: Бугунги кунда таълимга бўлган эътибор кун сайин ортиб бормоқда. Мазкур жараёнда мактаб таълими алоҳида диққат талаб этади. Чунки таълим тараққиётига мактабда билим олувчи ёш авлод муҳим аҳамиятга эга. Ушбу мақолада биз мактаб таълим жараёнида таълим-тарбия масалаларига педагогик нуқтаи назардан таҳлилга тортамыз.

Abstract: Today, the emphasis on education is increasing day by day. In this process, school education requires special attention. Because the young generation learning at school is important for the development of education. In this article, we analyze the issues of education in the process of school education from a pedagogical point of view.

Аннотация: Сегодня акцент на образование возрастает с каждым днем. Особого внимания в этом процессе требует школьное образование. Потому что обучение молодого поколения в школе важно для развития образования. В данной статье мы анализируем вопросы воспитания в процессе школьного образования с педагогической точки зрения.

Калит сўзлар: ўқув дастур, медиа ва ахборот саводхонлиги, танқидий тафаккур, тасаввур қилиш имкони, таянч компетенция, медиасаводхонлик, узвийлик, бошланғич синфлар, миллийлик.

Key words: curriculum, media and information literacy, critical thinking, imagination, basic competence, media literacy, coherence, elementary grades, nationality.

Ключевые слова: учебная программа, медийно-информационная грамотность, критическое мышление, воображение, базовые компетенции, медиаграмотность, связность, начальные классы, национальность.

Умумтаълим ўқув дастурлари орқали ўқувчиларнинг билимларни ошириш, уларнинг етакчилик ва тadbиркорлик, медиа ва ахборот саводхонлиги билан бирга зўравонлик ва унга қарши курашиш ҳамда глобал фуқаролик кўникмаларини шакллантириш бугунги талаблардан биридир. Шунингдек ҳисобга олиб, медиа ва ахборот саводхонлиги Халқ таълими тизимида таълим мазмунини белгилаб берувчи Миллий ўқув дастурининг 20 та устувор, яъни таянч компетенциялари қаторига киритилган. Шунга кўра, фанлар кесимида давлат таълим стандартларига, ўқув дастурларига ахборотни олиш ва саралаш, хусусан сохта ахборотни таниб олиш, танқидий тафаккур билан таҳлил қилиш, тўғри тарқатиш, ишончли манбаларни аниқлаш, сохта ва ҳақиқий ахборотни фарқлаш, ахборот маконида ўзининг ва бошқаларнинг хавфсизлигини таъминлаш, ахборот воситаларидан мақсадли фойдаланиш каби кўникмалар киритилмоқда.

Халқаро тажрибада медиасаводхонликни ўқитишда 2 та энг кўп тарқалган ёндашувга гувоҳ бўлиш мумкин. Биринчи ёндашув – Медиа таълимни мавжуд фанлар мазмунига сингдириш орқали ўқитиш. АҚШ, Германия, Буюк Британия таълимида мана шу ёндашувни кузатиш мумкин. Иккинчи ёндашув – алоҳида фан орқали ўқитиш. Тажриба ва тадқиқот натижаларига кўра, медиасаводхонликнинг дахлдор бўлган бир нечта фанлар мазмунига сингдирилиши, яъни ўзаро уйғун ўқитилиши яхши самара бермоқда. Халқаро мактаб таълимида фанлар интеграциясини кузатиш мумкин. Бу еса ўқувчиларга дунёни, воқеа ва ҳодисаларни, жараёнларни яхлит тасаввур қилиш имконини беради. Шу сабабдан, Халқ таълими тизимида медиа саводхонликни ўқитишнинг биринчи йўли танланди. Бугунги кунда медиасаводхонлик кўникмаларини шакллантириш билан боғлиқ мавзу ва машғулотлар Тарбия, Ҳуқуқ, Она тили ва ўқиш саводхонлиги, Информатика фанларига сингдирилмоқда. Ҳозиргача Миллий ўқув дастурида медиасаводхонлик ҳамда ахборот хавфсизлиги билан бевосита ёки билвосита боғлиқ бўлган 100 га яқин мавзулар, машғулотлар киритилди.

Умумий ўрта таълим мактабларида медиасаводхонликка оид маълумотлар Тарбия (1-11 синф) дарсликларида алоҳида мавзулар ва бобларга ажратилган бўлиб, уларда ўқувчи ёшига мос равишда узвийлик асосида тушунчалар берилган. Шунингдек, мос равишда Ҳуқуқ, Информатика ҳамда Она тили ва ўқиш саводхонлиги фанларида узвий ҳолда кўникмалар шакллантирилади. Телефон ва компютердан самарали фойдаланиш, вақтни зое кетказмаслик, шахсий маълумотлар ва уларни ҳимоя қилишга тааллуқли мавзулар бошланғич синфлардан бошлаб киритилган. Хавфсизлик, огоҳлик, ҳушёр бўлиш, хавфсизлик қоидаларига риоя қилиш мавзулари Ҳуқуқ фани стандартлари ва дастурида кенг миқёсда келтирилади. Ҳуқуқ фани доирасида ўқувчилар 5-11

синфлар кесимидаги мавзулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, медиа ва ахборот саводхонлиги ҳам умуминсоний ҳуқуқларга асосланган. Бунда, сўз эркинлиги ва ахборотдан фойдаланиш эркинлиги ҳуқуқи бугунги мафкуравий жараёнларда ҳар қандай маълумотга эргашмаслик, эҳтиёткорона ёндашишни талаб этади.

Миллий ўқув дастури доирасида янгиланган 10-синф Ҳуқуқ фани ўқув дастурида “Ахборот даврида инсон ҳуқуқлари ҳимояси”, “Технологиялар асрида муаллифлик ҳуқуқи ва медиасаводхонлик” каби долзарб мавзулар киритилган. Она тили ва ўқиш саводхонлиги фани доирасида 1-11 синфларда “Ақлли ёрдамчи”, “Дастурчилик қандай касб?”, “Ижтимоий тармоқлар”, “Журналист ким?”, “Телефонга қарамлик касалликми?”, “Телебошловчи бўлиб қолсам”, “Интернет – ахборот тўри” каби 40 га яқин матнлар, улар билан боғлиқ машғулотлар келтирилган. Халқаро тажрибада медиа таълимни ривожлантиришнинг турли амалиётларидан қўлланилади. Мисол учун, Финляндияда медиа-таълим нафақат болалар боғчалари ва мактабларда, балки кутубхоналар, ўйин хоналари, ёшлар марказлари, ҳатто виртуал жамоалар ва рақамли ўйинларда, хуллас, болалар ва ёшлар бўлган барча жойларда амалга оширилади. Финляндия медиа-таълим жамияти нафақат ушбу соҳада тадқиқотни ва амалиётни миллий миқёсда қўллаб-қувватлайди, балки медиа ахборот саводхонлигини ривожлантиришда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Финляндияда медиа саводхонликни тарғиб қилувчи қарийб 100 та ташкилот мавжуд. Бу расмий таълим, ёшлар иши, кутубхоналар ва бошқа ижтимоий-маданий хизматлар соҳаларида амалга оширилаётган медиа-таълимга қўшимчадир. Бу йўналишдаги чора-тадбирлар мамлакатда мунтазам йўлга қўйилган, турли йўналишларни, жумладан, таълим соҳасини ҳам қамраб олади. Юқоридагиларни инобатга олиб, Халқ таълими тизимида қуйидагиларни амалга ошириш режа қилиб олинган.

- Халқ таълими тизими, хусусан мактаб таълимидаги тегишли фанлар мазмунига медиа ва ахборот саводхонлиги мавзуларини мунтазам сингдириб бориш;

- Қўшимча материал ва ресурсларни яратиш;

- Медиа таълим бўйича фанлар мазмунига сингдирилган мавзулар орқали ўқувчида ҳаётини кўникма шакллантириш методикаларни ишлаб чиқиш;

- Ўқитувчиларни медиасаводхонликка тайёрлаш Миллий дастурини амалга ошириш. 2024- йилга қадар 10 мингта ўқитувчини медиасаводхонлик курсларида ўқишларини ташкил қилиш;

- Болалар, ўсмирлар, талабалар ва мактаб ўқувчиларига онлайн хавфсизлик масалалари, интернетда фирибгарлик ва безорилик объекти бўлган шахсларга бирламчи маънавий-психологик ёрдам кўрсатиш чораларини кўриш;

- Ўқувчилар учун медиа-маконда хавфсиз хулқ-атвор қоидаларини ўргатувчи тарғибот тадбирлари ва шакллари кўпайтириш, интернетга қарамликнинг олдини олиш бўйича ахборот материалларини (эслатмалар, варақалар, буклетлар ва бошқалар) ишлаб чиқиш;

- мактабдан ташқари таълим – тўғарак, ёзги оромгоҳлар доирасида болаларнинг медиасаводхонлигини ошириш бўйича дастурлар ишлаб чиқиш;

- ўқувчилар учун ахборот хуружлари, медиа таълим, ахборот хуружларидан ҳимояланиш йўналишларида тарғибот роликларини тайёрлаш режалаштирилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Kahhorov O.S. (2017). Improving methodological base of evaluation of management effectiveness in educational institutions. Экономика и предпринимательство. №1, p. 1017-1019.

2. Таълим сифатини баҳолашнинг таъсирчан механизмлари жорий этилади – Президент фармони лойиҳаси. <https://yuz.uz/news/talim-sifatini-baholashning-tasirchan-mexanizmlari-joriy-etiladi--prezident-farmoni-loyihasi>

3. Khakimov, Mukhammad Khodjakhonovich, and Azimjon Latifjon ugli Melikuziev. "The History of Paralinguistic Researches." International Journal of Culture and Modernity 13 (2022): 90-95.

4. Akhmedov, A., and O. Egamberdiyev. "PEDAGOGICAL ASPECTS OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS." Science and innovation 1. B4 (2022): 136-138.

5. Alisher o'g'li, Egamberdiyev Oyatillokh. "Issues of Retraining and Professional Development of Pedagogical Personnel." The Peerian Journal 5 (2022): 192-194.

6. Tojimamatov, Jamshidbek, and Oyatillokh Egamberdiyev. "THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON." Eurasian Journal of Academic Research 2.5 (2022): 470-473.

7. Egamberdiyev, O. A. O., Turdaliyev, A. Y. O., & Maxamadjonov, J. Z. O. (2021). Kasbiy kompetentlikni shakllantirishning pedagogik asoslari. *Science and Education*, 2(11), 985-991.

8. Zarnigor, R. A. Q., Egamberdiyev, O. A. O. G. L., & Sotvoldiyeva, O. M. R. Q. (2021). Pedagogik kompetentlikning: nazariy va amaliy tahlili. *Science and Education*, 2(9), 309-314.

9. Egamberdiyev, O. A. O., Sotvoldiyeva, O. M. Q., & Turdaliyev, A. Y. O. (2021). PEDAGOGIK MAHORATNING MUAMMOLI O'ZLASHTIRISH YO'LLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 535-542.

10. Yusufovich, A. A., & O'G'Li, E. O. A. (2022). BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOIK ASOSLARI. *Science and innovation*, 1(B3), 40-46.

11. Alisher o'g'li, E. O. (2022). O 'ZBEKISTONDA MADANIYAT VA SAN'AT TARIXI MASALALARI. *Journal of new century innovations*, 14(3), 33-36.

12. Alisher o'g'li, E. O. (2022). O'QUVCHILARNI TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA. *Journal of new century innovations*, 4(1), 52-59.

13. Alisher o'g'li, Y. O. (2022). IJTIMOY MUHITNING SHAXS RIVOJLANISHIGA TA'SIRI. *PEDAGOGS jurnali*, 18(1), 220-225.

14. Yusufovich, A. A. (2020). ISSUES OF FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE, WHICH IS AN INTEGRAL PART OF PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS IN THE EDUCATIONAL PROCESS. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, 8(7).

«ER SHORA» DÁSTANINIŇ JİR QURILISI

Nizamatdinov J.M.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya: Maqalada xalıq dástanlarınıń qosıq qurılısı hám olardıń epikalıq dásturde jırlanatuǵınlıǵı analizlenedi.

Tayanış sózler: qaharmanlıq, qosıq qurılısı, terme, tolǵaw, jıraw.

Abstract: This article deals with path prosody of national epics and their rendering in epic tradition.

Key words: heroic, prosody, heroic epics, narrator.

KIRISIW

«Er Shora» dástanınıń jır qurılısı qaharmanlıq dástanlarǵa xarakterli bolǵan terme-tolǵaw formasındaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlardan turadı. Ulıwma dástandaǵı qosıqlardıń buwın ayırmashılıǵın sóz etkende, dástanda jeti-segiz buwınlı qosıqlar basım bolıp keledi. On bir, on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar az mugdarda ushırasadı.

Dástanda terme-tolǵaw formasındaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlar kóbinese waqıyalardı yamasa is-háreketlerdi bayanlap, sıpatlap kórsetiw ushın qollanılǵan. Tórt qatarlı on bir buwınlı qosıqlar qaharmanlardıń dialoglarında qollanılǵan. Bul ayılǵan usıllar dástannıń basınan aqırına shekem bir qalıpte saqlanbaǵan. Sebebi, dástandaǵı dialoglar jeti-segiz buwınlı qosıq qatarlarınan ibarat bolıp ta keledi.

Dástandaǵı jeti-segiz buwınlı qosıq qatarlarınıń uyqasıw túrleri hár qıylı. Bunda uyqaspaytuǵın bir neshe qatarlardıń toparı, juplasqan hám dara uyqaslardıń járdemi menen qosıq qatarlarına birigedi.

1. Gá qılısh, gá nayzaǵa,
2. Belli ǵayrat qıladı,
3. Láshkerlerdiń ishinen,
4. Sen tárepten bizler dep,
5. Neshshesi qıyqıw saladı.
6. Nayzakesh ullı palwanlar,
7. Nayzaların ılaqtırıp,
8. Qol kóterip turadı. [2.18].

Bul segiz qatar qosıqta ekinshi qatar, besinshi qatar menen, al besinshi qatar segizinshi qatarǵa uyqasıp ortańǵı qatarlardı bir túsınikke jámlep tur. Bunda qosıq

qatarlarınıń dáslepki tórt qatarı jeti buwınnan, al, sońǵı qatarları segiz buwınnan ibarat. Demek, dástandı jırlawda atqarıwshılar qosıq qatarlarınıń buwın ólshemin teń saqlaǵan. Eger jeti buwınlı bolıp kelse usı ólshem saqlanadı. Bul qatarlardan keyin segiz buwınlı bolıp kelse usı ólshemde qosıq qatarı dawam etiledi. Tiykarınan jeti-segiz buwınlı qosıqlardıń buwnaqları eki buwnaqtan boladı. “Neshshesi qıyqıw saladı“, “Nayzakesh ullı palwanlar“ degen qatarlardaǵı, “Neshshesi“ birinshi buwnaq, ”qıyqıw saladı ” ekinshi buwnaq, “Nayzakesh“ birinshi buwnaq, “ullı palwanlar“ ekinshi buwnaq bolıp tur.

Dástanda batırdıń uzaq jol júriwi sulıw kórkem qatarlardıń biri bolıp esaplanadı. Usı qosıq qatarlarında uyqastıń túrlerin anıq túrde kóriwge boladı. Bulardan mısál keltirip óteyik:

Manattan salıp bellikti,
Ushıǵadan salıp terlikti...

yamasa:

Mindi attıń beline,
Shıqtı qızır shóline...

Mine bunda bir-birine baylanısıp juplasqan uyqaslardı kóremiz. Al, bul qosıq qatarlarındaǵı buwınlar segiz hám toǵız buwınlı bolıp tur. Dástannıń qosıq qurılısında bunday toǵız buwınlı qatarlar da ushırasıp otıradı.

Dástannıń qosıq qatarlarında joqarıda kórsetken uyqaslardan basqa tómendegishe uyqaslardı kóriwge boladı:

Mingen bedew jeledi,
Sıyınǵanı pir edi,
Aran menen selewdi,
Attıń otı der edi.

Mine, bul qatarlar dara túrde uyqasıp tur. Yaǵnıy birinshi qatar úshinshi qatar menen, ekinshi qatar tórtinshi qatar menen uyqasadı. Usı qatarlardan keyin uyqaspaytuǵın «gáhi kólde, gáhi shólde» degen qatar keledi. Bul uyqaspaytuǵın qatardan keyin jańadan uyqaslar payda boladı:

Miyman bolıp baradı,
Kiyik penen qulandı,
Atıp awqat qıladı,

Bul joqarıdaǵı uyqastan ózgeshe bolıp dizbeklesip uyqasıp tur. Bunnan keyingi qatarlar mınaday:

Bir ay tamam jol júrdi,
Murtına muz tońıp,
Burılalmay baradı.
Saǵım menen óndirdi,

Jáne on kún jol júrdi,
Qayırılalmay ketip baradı.

Al, bunda «Burlalmay ketip baradı» degen qatar joqarida keltirip ótken dizbeklesken uyqaslarğa birigedi hám óz toparındaǵı eń sońǵı qatarǵa birikken halda uyqasıp tur. Jáne bunda «jol júrdi» degen sóz benen tamamlanatuǵın qatarlardı kórip otırmız. Bul «jol júrdi» sóziniń qaytalanıwı da sintaksislik parallelizmdi payda etip bir-birine uyqasıp turǵanın bayqawǵa boladı. Jıraw usınday hár túrli uyqaslar arqalı barlıq qosıq qatarların biriktire kelip sońǵıların dizbeklestirip uyqastıradı. Mısalı:

Biyik-biyik nur astı,
Shańı-shańǵa ulastı,
Jáne on kún jol astı,
Sol shamalı kún astı. [2.27].

Mine bunda barlıq qatarlar bir baǵdarda uyqasadı. Jıraw batırdıń jol júriwin jırılǵanında qosıq qatarlarınıń hár túrli bolıp uyqasıp, al sońǵı qatarlarınıń izbe-iz uyqasıwı bul sheber improvizator jırawdıń tilinen qosıqtıń aǵıtılıp shıǵıwın, basqasha aytqanda jırawdıń qızǵan máháli seziledi.

Dástanda qosıq qatarları «dep», «dedi» sózleriniń paydalanıwı arqalı da uyqasıp otıradı. Bunday uyqaslardı da dástanda jiyi ushıratıp otıramız. Mısalı:

Dushpanǵa sawda saldım dep,
Jetpis bes jasar bir ǵarrı,
Palwan aldıma keldi dep,
Jaǵasınan aldım dep,
Qarqıratıp shaldım dep...[2.50].

yamasa:

Qolına qanjar al dedi,
Qarqıratıp shal dedi,
Kesip gellem al dedi,
Kerek bolsa gellemdi,
Kerekli jerge ur dedi,
Kúlgenimniń mánisi,
Zańǵar tama sol dedi. [2.50].

Dástandaǵı waqıyalardıń jırlanıwındaǵı qosıq qatarlarında joqarida kórsetip ótken uyqaslardıń barlıǵı keńnen paydalanılıp, uyqaspaytuǵın qatarlar bir túsinikke biriktirilip otırıladi. Sońǵı mısaldıǵı «dep», «dedi» sózleri menen uyqasıp otıratuǵın alleteraciyalıq uyqaslar da jırawlardıń keń paydalanılatuǵın usıllarınan esaplanadı. Bunday alleteraciyalıq uyqaslar turli sózlerde qollanıwın ushıratıwımızǵa boladı. Máselen, tómendegi qosıq qatarlarında alleteraciyalıq uyqaslardıń jáne bir ózgeshe túrin qollanıwın kóremiz.

Aǵar suwdıń saǵası dep júr edim,
 Qatarda qara narım dep júr edim,
 Tuǵırdaǵı suńqarım dep júr edim,
 Jaw jaǵımnıń qalası dep júr edim,
 Jel jaǵımnıń panası dep júr edim,
 Asqar biyik tawım dep júr edim.

Tiykarında uyqastıń hár qıylı bolıp keliwi jırawdın waqıya dóretip jırlawında jeńillik payda etedi. Jıraw dástan waqıyalarında qatnasatuǵın qaharmanlardın háreketlerin sıpatlap, hár qanday kórinislerdi bayanlap jırlawda túrli uyqastı paydalanıw arqalı strukturalıq poetika júzege keledi. Bul arqalı bayan etilgen waqıya yamasa kórinislerdin mazmun anıqlıǵı hám kórkemligi támiyinlenedi.

Dástandaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlar kóbinese háreketti kórsetedi (atlanıs, at shabıw, gúres, sawash t.b.). Al. “on bir buwınlı tórt qatarlı qosıqlar kóbinese qaharmanlardın ishki oy-sezimlerin bildiretuǵın monologlar menen olardıń bir-biri menen aytısqań dialoglarında qollanıladı”[1.290]. Solay etip, dástannıń qosıq qurılısın ekinshi bir túri - on bir-on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar bolıp keledi. Bul qosıqlar a, a, b, a uyqasında ushırasadı.

a- Urandashın xanlar menen júrerseń,
 a - Ájel jetse gumra bende ólerseń,
 b- Tayaǵın iyninde, qoydın keyninde,
 a - Jalǵızlıǵım shopan qaydan bilerseń. [2.30].

yamasa:

a- Tulpardayın men boyımdı jasırdım,
 a -Búginligin dawısım tawdan asırdım,
 b- Bul sózimdi qup tınlaǵıl aǵalar,
 a- Qálpe edim suńqarımdı qashırdım. [2.112].

Mine bunday on bir buwınlı tórt qatarlı qosıqlar menen qaharmanlardın ishki sezimleri hám olardıń dialogları júdá sulıw orınlı berilgen.

«Er Shora» dástanında qosıqlar basqa dástanlardaǵıday qara sózler menen almasıp kelip otıradı. Jıraw bunday qara sózler menen kópshilik jaǵdayda waqıyalardı jıynaqlap bayanlawda keńnen qollanǵan. Dástanda usınday qara sózlerdin de uyqasıp keliwi jiyi ushırasıp otıradı. Mısalǵa, mınaday úzindilerdi kórip óteyik: «Anda turıp shopan qıyal etti, kóringen qaranın aldına barayın, joldın uǵrısın alıp turayın, keliwden sálem bereyin, dos-dushpan ekenin bileyin, musılman áwladı bolsa jol sorap kóreyin» - dep, aldında tura beredi» [2.28], yamasa, «Shora menen awıldan shıǵıp ketkenligin, on bes kún jol júrip teńizge jetkenligin, teńizden bir ala attın shıǵıp armaǵan, bermaǵan shawıp, bir biyiktiń basına shıǵıp esnegenin, esnep bolıp Shoraǵa qarap úsh mártebe shırqırıp kisnegenin, al attın kisnegenine bul attın suwlıǵın shaynap tislegenin, oǵan

Shoranıń túspegenin, aqırı shubardıń Shoranı alıp qashqanın, shubardıń Shoraǵa zorlıq etkenin, kúsh bermey suwǵa jetkenin, atı menen birge Shoranıń suwǵa ketkenin, sol kárada qazasınıń pitkenin sulıw sóz benen pákize etip sıpatlap bir-bir bayan etti» [2.135-136].

Bunnan biz prozanıń uyqastırılǵan túrin kórip otırmız. Usı sıyaqlı uyqastırılǵan proza qosıqqa júdá jaqın kórinedi. Solay bolsa da qosıq bola almaydı. Sebebi, buwın ólshemi ishki mazmunı jaǵınan qosıqtıń shártlerine juwap bermeydi. Jıraw bunday prozanı uyqastırıw arqalı da waqıyanıń júdá sulıw hám anıq bayanlanıwın payda etken.

Solay etip «Er Shora» dástanında erte dáwirден dástúr bolıp kiyatırǵan súwretlew quralları, jáne qosıq túrleri keńnen qollanılǵan. Dástanniń ideyalıq mazmunı xalıqlıq bolǵanı sıyaqlı jirdiń qurılısı da xalıqtıń ushqır qıyalǵa tolı, kútá tásirli hám kórkem tili menen berilgen.

Ádebiyatlar dizimi

1. И.Т.Сағитов. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкіс “Қарақалпақстан” баспасы, 1986-ж.
2. Ер Шора. Халық дәстаны. Нөкіс. "Қарақалпақстан" баспасы. 1995ж.

QARAQALPAQ QAHRMANLIQ DÁSTANLARÍNDÁ HAYAL-QÍZLAR PORTRETIN SÚWRETLEWDE TROPLARDÍN XÍZMETI

Jarimbetov A.K.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti.

Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası oqıtıwshısı.

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında hayal-qızlar portretin súwretlewde epitet, teńew hám giperbolalardıń qollanıw ózgesheligi talqılanadı («Alpamıs», «Qırıq qız», «Máspatsha» dastanları mısasında).

Tayanış sózler: qaharmanlıq eposlar, epikalıq dástúrlar, portreti, epitetler, giperbolalar, teńewler, litotalıq teńewler, kórkem súwretlewler.

Abstract: This article discusses the problems of the active use and artistic function of epithets, hyperbole and comparison in creating a portrait of a woman in the Karakalpak heroic epic (using the example of the analysis of the dastans "Alpamys", "Kyryk kyz (Forty girls)", "Maspasha").

Keywords: heroic epic, epic tradition, portrait of a woman, epithets, hyperbole, comparisons, rhetorical comparisons, visual means.

KIRISIW

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları ishinde batırdan keyin hayal-qızlar, ásirese, batırdıń ashıǵı obrazı óz aldına motiv bolıp, eposta gúrewli orın iyeleydi. Sol ushın da, biz bul kólemi sheklengen maqalada hayal-qızlardıń sulıwlıq portretin súwretlewdegi troplardıń qollanıw ózgesheligin izertlewdi aktual másele dep qaradıq, sebebi, dástanlardaǵı troplar teması dunya juzi qızıqtırǵan aktual temalardıń biri bolıp esaplanadı [1]. Sonday-aq, qaraqalpaq eposlarında da usı kúnge deyin bul másele jóninde ilimiy maqalalar kútá az, arnawlı jumıslar, monografiyalar ulıwma islenbedi tek ǵana ayırım maqalalar ulıwma baǵdarda jariq kórdi [2]. Sonlıqtan, qaraqalpaq ádebiyatında dástan tropların keń kólemde izertlewdi talap etedi. Biraq, biz bul maqalamızda qaharmanlıq dástanlardaǵı troplardıń tek epitet hám teńew túrin izertlew obekti etip aldıq.

TIYKARGÍ BÓLIM

Teńew – dástanlarda bir zattı ekinshi bir zat penen salıstırıp kórsetiw. Ádette dástanlarda teńewler qaraqalpaq tilinde day-dey, -tay-tey, -yańlıdı t.b. sıyaqlı qosımtalardıń qosılıwı arqalı jasaladı hám ol oy-pikirdiń obrazlılıǵın, tásirliiligin, tereń oylıǵın keltirip shıǵaradı. Sonı da aytıp ótiw kerek, teńewdi tabıwda ádebiy analizde

grammatika qağıydalarına qarap gápte day-dey, tay-tey, yańlıdı jalǵawları kelse teńew dep esaplay bermew kerek [3]. Kúndelikli sózlerdegi, maǵlıwmatlardı jetkeriwdegi day-dey, tay-tey sózleri ushırassa olar teńew bola bermeydi, sebebi, olar kórkem súwretlew sózleri emes, - teńewler kórkem sóz boladı, sózlerdiń obrazlılıǵın, belginiń anaw yaki minaw ekenin ayırıp, bildirip turadı. Teńewler kóbinese poetikalıq boladı. Teńelip atırǵan zattıń da barlıǵı kórkem teńew bolmaydı. Qosıqlardıń ishinde keńeytilgen teńewler boladı, olar qanday da bir juwmaqlanǵan obrazlar arqalı ózińshe bilip alasań. Keńeytilgen teńewlerdi parabola dep te ataydı, bul antik poetikasınıń termini. Parabola – bul qısqa ertekler, qısqa anektodlar [4].

Eposlarda jır teńewdiń jalǵawlarısız-aq dawam etip kete beredi, jırdı tıńlap bolǵan soń teńewler ekenin bileseń. Ayırım dástan qatarlarında ne zat teńelip atırǵanı kórsetilmeydi, negizinde teńew teoriyası boyınsha úsh elementten turadı: – ne teńelip atır, nege (ne zatqa) teńelip atır, qanday belgige teńelip atır. Toliq teńew – zat, obraz hám baylanıstırıwshı belgini ózine qamtıydı [5], degen menen ádebiy analizde gáplerdi grammatikaǵa salıp teńewdiń úsh belgisi bar dep teńew dep túsine bermew kerek. Gáptiń kontekstine, obrazlılıǵına, ápiwayı epitetililigine qarap teńew ekenin biliwge boladı. Poetikadaǵı teńewde úsh elementtiń birewi joq dep ol teńew bolmaydı dep analizlemew kerek, sebebi, syujet barısında ne teńelip atırǵanı túsiniqli bolsa, kontekstke qarap teńew dep túsinsen boladı. Ádette, qaraqalpaq eposlarındaqı teńewler rus ilimpazı B.V. Tomashevskiydiń «Stilistika» ilimiy miynetindegi teńewge arnalǵan teoriyalarına boysına bermeydi, sebebi, eposlarımızda teńewler kimdi teńep atırǵanın eki betti oqıp bolǵan soń kimgе teńelgenin bileseń.

Milliy dástanlarımızda batırdıń ashıǵı, basqa da hayal-qızlar obrazların táriyplewdegi kórkemlew elementlerin jiyi ushıratıwımız múmkin. Sebebi, olar da syujettiń rawajlanıwın hám kórkemliliǵın támiynlewshi zárúrlilikler tábiyi jaǵdayda ámelge asırıladı. Batır ashıq bolǵan qızdı táriyplew dástúri derlik barlıq dástanlardan orın alǵan. Dástanlarımız tolıp atırǵan epitet hám teńewlerge kútá bay. Mısalı, "Alpamıs" dástanında on tórt jasqa shıqqan Gúlparsınnıń sulıwlıq portretin epitet hám teńewler menen boyalǵan qatarlarına analiz júrgizemiz:

Mısalı, «Alpamıs» dástanında Alpamıstıń qalıńlıǵı Barshın sulıwdıń portreti tómendegishe beriledi:

«Tal shıbıqtay buralǵan,
Kórgenniń aqılın alǵan,
Eki júzi gúl-gúl jangán,
Qarshıǵaday qıyallanǵan,
Bir qız boldı tawlanǵan» [6].

Bul astı sızılğan sózler kórkem súwretlew qurallarınıń teńew túri boladı hám olar hayal-qızlar obrazların sáwlelendiriwde jiyi paydalanıladı. Sonday-aq, «Tal shıbıqtay buralğan», sózi kórkem súwretlew quralınıń litotalıq teńew túri bolıp, qızdı shıbıqtay hádden tis kishireytip teńep, sheber súwretlegenini kórinip tur.

Ap-appaq, jupqa dodaq, (epitet)

Shashbawları shashaqlı, (epitet)

Shashağı tolğan monshaqlı, (epitet)

Uzın boylı, keń qushaqlı, (epitet)

On eki muqam, qırıq qılıqlı, (epitet)

Omırawında moynı gez, (epitet)

On tórt jasar,

Munaqqat penen sóz qatqan,

Qayırılı berip naz etken,

Hár nazın etkende,

Qıs toqsandı jaz etken [7]. (giperbola)

Bunda epitetlik kórkemlew quralları, giperbolalar qızdıń gózzallıǵın sóz etiwde milliy estetikalıq baqlawlarımızdıń nátiyjelerin tolıqtırıwǵa xızmet etedi.

Qamshı yańlı barmağı, (litotalıq teńew)

Gúmis yańlı tırnağı, (teńew)

Ustaǵa barsañ sandal bar,

Sandaldı kór de, tósin kór,

Mollaǵa barsañ qálem bar,

Qálemdi kór de, qasın kór,

Shershige barsañ hinji bar,

Hinjini kór de, tisin kór,

Qara jerge qar jawar,

Qardı kór de, etin kór,

Qar ústine qan tamar,

Qandı kórde, betin kór,

Qumnan qashqan porsıqtay, [8] h.t.b. (teńewler)

Bul mısallarda jıraw Barshın sulıwdıń portretin kórkemlep sızıw ushın litotalıq teńew, keńeytilgen hám quramalı teńewlerdi paydalanadı, jáne de teńewge tiyisli day-dey jalǵawları joq hár bir jup qatarı teńewdi bildiredi: sandalday tós, qálemdey (qara) qas, hinjidey tis, qarday appaq et (dene), qanday (qızıl) bet. Bul jerde jıraw

Barshındı sandal tósli, hinji tisli, qálem qaslı, appaq deneli, qızıl júzli sulıwǵa teńep, tıńlawshıda oǵan degen súysiniw, qayıl qalıw, tańlanıw sıyaqlı emocional sezimlerdi oyatadı. Solay etip, jıraw teńewlerdi qollanıw arqalı epostıń unamlı bas qaharmanlarınń birine (Barshın sılıwǵa) xalıqtıń simpatiyasın, estetikalıq qatnasların bildiredi. Barshınıń sulıw portretine say onıń joqarı adamgershilik qásiyetlerin, aqıllılıǵın, zeyinliligin, tapqırlıǵın kórsetetuǵın súwretlemeler «Alpamıs» dastanınıń variantlarınıń barlıǵında ushırasadı. Olarda da troplardıń hár qıylı túrleri (teńewler, epitetler, metaforalar) ónimli qollanıladı.

Sonday-aq «Qırıq qız» dástanında da Gúlayım batırdıń sulıwlıq portretin óz aldına kórkem súwretlew quralları menen sheber súwretlegen:

Tal shıbıqtay tawlangan, (litotalıq teńew)

Altın kibi puwlangan, (teńew)

Qara qaslı, qolań shashlı, (epitet)

Jawdır kózli, shiyrin sózli, (epitet)

Erni juqa qaymaqtay, (litotalıq teńew)

Awzı sulıw oymaqtay, (litotalıq teńew)

Piste murın, badam qabaq, (epitet)

Keń qushaqlı aq tamaq, (epitet)

Hinji tisli, peri túsli, (epitet)

Ózi on tórt jasında, (epitet)

Altı uldıń ortasında,

Erke bolıp ol ósken,

Gúlayım atlı jalǵız qız boldı.

Yamasa:

Aysız túnde shıqsa ol qız dalaǵa,

Qarańǵı úyge hasıl gáwhar qoyǵanday....(giperbola)

Yamasa:

Baǵ ishinen hasıl güller tergendey, (teńew)

Sawlatı onıń kún ornına júrgendey, (teńew)

Kún shıqpastan qırıq jıl qamal bolsa da,

Appaq júzi ay sáwlesin bergendey....(teńew)

Yamasa:

Tereńnen shıqqan qundızday, (teńew)

Erte turıp, kesh batqan,

Ómirzaya juldızday...[9]. (teńew)

Sonday-aq, bul dástanda bas qaharman Gúlayımnen basqa da hayal-qızlardı, yaǵnıy Sárbinaz batırǵa arnalǵan kórkem súwretlew quralları ádewir dárejede sheber qollanılgan:

Biyday reń, qoy kózli, (epitet)
Aqıllı, awır minezli, (epitet)
Júregi attıń basınday, (giperbolalıq teńew)
Shaqqań shaqqań tasınday, (teńew)
Sárbınaz sulıw bar edi, (epitet)
Peri kibi Sárbınaz, (teńew)
Hámme qızdan jas edi,
Jas bolsa da periyzat, (epitet)
Bul qızlarǵa bas edi [10].

«Máspatsha» dástanında da qaharman Máspatshanıń ashıǵı Ayparshaǵa arnalǵan kórkem súwretlew quralları óz aldına kórkem ózgesheligi menen ajralıp turadı:

Sulıwlıqta Zliyxǵa sayma-say. (teńew) // Túrin kórsen ilham bolıp saǵınǵan,
Badam qabaq, oymaq awız. (epitet) // Betin súygen qanar himay ishken dey. (teńew)
// Júzi qızıl ayday, (teńew) tomaǵalı qumayday, (teńew). Sırdáryadan suw ishken aq
kiyiktiń tańınday, (teńew) kúnnen-künge qubılǵan, jazǵı turǵı saǵımday. (teńew)
Qarday eti, narday beti. (teńew) Haqtıń nurı júzinen páleklenip tamǵan...(teńew)
Shashbawları shashaqlı, (epitet) óńiri tolı monshaqlı, (epitet) yubqadan shashbaw
dodaqlı, (epitet) uzın boylı, keń qushaqlı, (epitet) hal qaraqas, mómir kóz, azarı joq,
shiyrin sóz, tolısqań boyı ósken gez, ap-appaq. (epitetler) Áne, balam, biziń elde
Ayparsha degen arıw qız bar, – dedi (epitet) [11].

Mine, bul qatarlarda Ayparshaǵa berilgen sulıwlıq portrettiń tolıp atırǵan epitet hám quramalı teńewlerdi izbe-iz sheber súwretlegeni dastannıń kórkem ózgesheligi bolıp tabıladı.

JUWMAQ

Juwmaqlap aytqanda bunday mısallar qaharmanlıq hám liro-epikalıq dástanlardıń barlıǵında da ushırasadı. Ata-babalarımız ruwxıy dunyasında hayal-qızlardıń ornı ayrıqsha bolǵanlıǵın dáliyllewshi epikalıq dástúrlerdıń keń óris alǵanınan dárek beredi. Sonıń menen bir qatarda, qızlardıń sulıwlıǵın táriyplew túrkiy xalıqlardıń xalıqlıq poeziyası ushında xarakterli [12]. Bunnan dárek beredi, dástanlarımızda hayal-qızlar portretiniń sulıwlıq kórinisin jaratıwda jırawlarımızdıń estetikalıq talǵamı joqarı bolǵanlıǵı kórinedi.

ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Невелева С.Л. Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса. Эпитет и сравнение. М.: «Наука», 1979.
2. Максетов К. Эпитеты в эпосе Алпамыс. «Вестник КК филиала АН УзССР», 1962, №3. –стр. 84-91.; Сравнение в каракалпакской версии эпоса Алпамыс. «Вестник КК филиала АН УзССР», 1961, №2. –стр. 53-60.; Сағитов И.Т. Қарақалпақ қаҳарманлық эпосы. – Нөкис: 1963. – бб. 85-87, 168-179, 285-296.
3. Томашевский Б.В. «Стилистика». – Ленинград: 1983. –стр. 216.
4. Там же, – с. 210.
5. Там же, – с. 204.
6. Алпамыс. Қарақалпақ фольклоры. (Көп томлық). VII том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981. – б. 18.
7. Алпамыс. Сонда, 20-б.
8. Алпамыс. Сонда, 20-б.
9. Қарақалпақ фольклоры. «Қырық қыз» дастаны. (Көп томлық). 9-том. – Ташкент: Маънавият, 2009. – б. 7.
10. Қырық қыз. Сонда, 8-б.
11. Қарақалпақ фольклоры. «Мәспатша» дастаны. (Көп томлық). 10-том. – Ташкент: Маънавият, 2009. – б. 179.
12. Валитова А.А. К вопросов о фольклорных мотивах в поэме «Кутадгу билиг». Журн. Советская искусствоведение. 1958, №5.

TABLE OF CONTENTS

Sr. No.	Paper/ Author
1	
	B.B.Hasanov, & Saydaliyev S.S. (2022). GAZOBETON BLOKLARINING UZOQQA CHIDAMLILIGI, MUSTAHKAMLIGI, O'RTACHA ZICHLIGI VA SOVUQQA CHIDAMLILIGI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 4–9. https://doi.org/10.5281/zenodo.7324664
2	
	Atabaeva Gózzal. (2022). K.KARIMOVTIŃ «AGÁBIY» ROMANINDA GÓNERGEN SÓZLERDIŃ QOLLANILIVI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 10–15. https://doi.org/10.5281/zenodo.7337326
3	
	Soliyev Ilhomjon Sobirjonovich, & Ergasheva Durdona Safarali qizi. (2022). BOSHLANG'ICH TA'LIM FANLARINI O'QITILISH JARAYONIDA SHARQ MUTAFAKKIRLARI ME'ROSIDAN UNUMLI FOYDALANISH. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 16–20. https://doi.org/10.5281/zenodo.7337353
4	
	I.Muradov, Ruziyeva.G.M, & Ismatova.Y.A. (2022). ZAMONAVIY BOSQICHDA MUTAXASSIS-MUHANDISLAR TAYYORLASHNING DOLZARB MUAMMOLARI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 21–25. https://doi.org/10.5281/zenodo.7337410
5	
	Hasanov Bahrom Bahodirovich, & Saydaliyev Saida'zam Saiddavronovich. (2022). O'ZBEKISTON SHAROITIDA KO'PIKBETON BLOKLARNING UZOQQA CHIDAMLILIK XOSSALARINI OSHIRISH. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 26–31. https://doi.org/10.5281/zenodo.7337442
6	
	B.I.Ganiboev, & Y.Mamasadikov. (2022). SOLAR PHOTOVOLTAIC DEVICES. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 32–36. https://doi.org/10.5281/zenodo.7349453

7

Aynazarova G. (2022). T. QAYÍPBERGENOVTIŇ «MUĞALLIMGE RAXMET» POVESTINDE FRAZEOLOGICALÍQ SINONIMLERDIŇ QOLLANÍLÍWÍ. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 37–40.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7358531>

8

Ahmadjonov Alimardon, & Najmidinov Zuxridin. (2022). THROUGH THE USE OF ENERGY SAVING TECHNOLOGIES IN THE PRODUCTION OF THERMAL ENERGY TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF THE USE. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 41–44.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7358554>

9

Ziyamuxammedova Umida, & Omonov Doston. (2022). POLIETILEN ISHLAB CHIQRISHDA "SKLERTECH" TEXNOLOGIYASI TAHLILI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 45–49.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7358569>

10

Раҳматов Шухрат Ахатович, Алимова Рухсора Хамзаевна, & Ахатова Рухсора Шухрат қизи. (2022). ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ РАЎБАРЛАРИ ИДЕАЛ ВА РЕАЛ ХИСЛАТЛАРИНИ ТАҚҚОСЛАШНИНГ ИННОВАЦИОН ТАДБИРКОРЛИКДАГИ АҲАМИЯТИ. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 50–56.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7358583>

11

Amanyov'lov Sindor. (2022). FUQAROLIK JAMIYATINI SHAKLLANTIRISHDA HUQUQIY MADANIYATNI YUKSALTIRISH MASALALARI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 57–62.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7358601>

12

Jahonov Shohruh. (2022). JAMOATCHILIK NAZORATI INSTITUTINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING ASOSIY TENDENSIYALARI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 63–71.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7358609>

13

Jiemuratova Feruza, & Sh.Allaniyazova. (2022). KÓRKEM TEKSTTE QAĤARMAN PORTRETIN SÁWLELENDIRIWSHI LAQAPLAR. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 72–74.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7358625>

14

Махмуджонов Зафаржон, Хақбердийева Ҳилола, Суюнова Ёдгора, & Ғаниев Бахрилло. (2022). LEUCOZONELLA CORONA НИНГ БИОЭКОЛОГИК ҲУСУСИЯТЛАРИ. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 75–79. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7358636>

15

Тухтабоева Ю. А, Турдалиева Н.А, & Юсуфжонова М. А. (2022). ЭКОЛОГИЯ ПОЧВЕННЫХ ВОДОРОСЛЕЙ. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 80–83. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7358647>

16

Quvatov Asqar Qoraqulovich, Mirzayev Ulugbek Turayevich, & Atamuratova Mukhayyo Shavkatovna. (2022). ANNOTATED LIST OF FISHES OF THE CHIRCHIK RIVER, UZBEKISTAN. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 84–94. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7358654>

17

Абдуазизов Набижон Азаматович, Жураев Акбар Шавкатович, & Халилов Шохрух Шерали углы. (2022). ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ВЕЛИЧИНЫ ЗАГРЯЗНЕНИЯ РАБОЧЕЙ ЖИДКОСТИ НА НАДЕЖНОСТЬ ГОРНЫХ МАШИН. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 95–103. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7358660>

18

Matluba Amonova Akbar qizi. (2022). MUAMMOLI TA'LIM ASOSIDA TALABALARGA TASAUVUF TA'LIMOTINI O'RGATISH YO'LLARI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 104–109. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7358674>

19

Mambetov Ikram. (2022). QARAQALPAQ POEZIYASÍNDÁ ÚSH QATARLÍ BÁNTLER. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 110–114. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7358684>

20

Зокир Элмуродович Пардаев. (2022). ИССИҚЛИК ЭЛЕКТР МАРКАЗЛАРИДА ИССИҚЛИК НАСОСЛИ ҚУРИЛМА ЁРДАМИДА СУВ ВА ЭНЕРГИЯНИ ТЕЖАШ УСУЛИ. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 115–119. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7358691>

21

Avazxon Meliboyev. (2022). ENERGIYA TEJAMKOR QURILMALAR ISHINI NAZORAT QILUVCHI O'LCHOV AXBOROT TIZIMI.

RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 120–124.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7358701>

22

Sharipbayeva Yulduz Muzafarovna. (2022). AHOLINING GLOBAL IQLIM O'ZGARISHI BO'YICHA SAVODXONLIGINI OSHIRISH YO'LLARI.

RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 125–127.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7358710>

23

Mirzayev Jonibek Oltiyevich, Bozorov Malik Maxmudovich, & Haqqulova Adiba Ochil qizi. (2022). YOSH GEODEZISTLAR UCHUN SOHA HAQIDA TUSHUNCHALAR.

RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 128–130.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7358725>

24

Эшонкулова Муслима Бахтиеровна. (2022). ПОНЯТИЕ КАТЕГОРИИ ЗАЛОГА В ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ ЯЗЫКАХ (НА ПРИМЕРЕ ТАДЖИКСКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ).

RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 131–140.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7379916>

25

Mamatova Sayyara Shavkatovna. (2022). KOLLOKVIUMNI REJALASHTIRISH.

RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 141–144.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7379925>

26

Жуманиязов Махсуд Жаббиевич, Аитова Шахло Камиловна, & Йўлдашова Ҳабиба Шухратжон қизи. (2022). САНОАТ ЧИҚИНДИЛАРИ ВА МАҲАЛЛИЙ ХОМ АШЁЛАР АСОСИДА НЕФТСИЗ ГИДРОИЗОЛЯЦИОН МАСТИКАЛАР ОЛИШ ИМКОНИЯТЛАРИ.

RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 145–149.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7379936>

27

Jumaniyozov Maxsud Jabbiyevich, & Sapayeva Surayyo G'afurjanovna.

(2022). KONSTRUKTIV JIHOZLARNI KORROZIYADAN SAQLOVCHI

INGIBITOR OLISH. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 150–154.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7379946>

28

Исломов Фарход Рашидович. (2022). ПОНЯТИЕ И МЕСТО НАЛОГОВОГО АУДИТА В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 155–167. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7379958>

29

Orifjonova Komola Dilshod qizi. (2022). INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI FANINI FANLARARO VA FAN ICHRA INTEGRATSIYASI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 168–171. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7379963>

30

Kholmatova Khursheda Ayubjonovna. (2022). ABOUT OF THE CONCEPT "WEALTH AND POVERTY" IN THE PAREMYOLOGICAL PICTURE OF THE WORLD. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 172–175. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7379977>

31

Makhamadjonov Jakhongir Zakirjon ogli, Latipova Feruzakhon Jamolovna, & Nabiyeva Nigorakhon Shukhratjon kizi. (2022). PSYCHOLOGY OF PATIENTS IN CEREBRAL STROKE. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 176–178. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7379994>

32

Makhamadjonov Jakhongir Zakirjon ogli, Latipova Feruzakhon Jamolovna, & Nabiyeva Nigorakhon Shukhratjon kizi. (2022). BRAIN AND MENTAL PROBLEMS. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 179–181. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7380011>

33

Makhamadjonov Jakhongir Zakirjon ogli, Latipova Feruzakhon Jamolovna, & Nabiyeva Nigorakhon Shukhratjon kizi. (2022). PSYCHOLOGY OF PATIENTS IN EPILEPSY. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 182–184. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7380019>

34

Исмаилов Р.И, Ганиева Д.Ф, Маматкулова М.Б, & Давлатов Р.М. (2022). ВЛИЯНИЕ ВОДОРАСТВОРИМОЙ КОМПОЗИЦИИ НА ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ШЕРСТЯНЫХ ВОЛОКОН. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 185–190. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7380027>

35

Djuraev Anvar Djuraevich, Yuldashev Kozimjon Komiljonovich, & Teshaboyev Oybek Abdumannob o'g'li. (2022). DETERMINATION OF RADIAL SPEED IN SCREW CONVEYOR SHAFTS BASED ON EXPERIMENTAL RESEARCH. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 191–198. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7380045>

36

Odiljonova Sarvinoz O'tkir qizi. (2022). ESHITISHDA NUQSONI BOR BOLALARNI O'QITISH METODIKASI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 199–205. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7396717>

37

Urazbayev Ismatulla Ummatovich, & Abilova Dinora Anvarovna. (2022). ZAMONAVIY MAKTAB O'QITUVCHISINING SHAXSIY VA KASBIY SIFATLARI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 206–211. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7396720>

38

Sulaymanova Dilobar Nishanbekovna. (2022). GAP VA SO'Z KENGAYTIRUVCHILARI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 212–215. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7396723>

39

Sh.Murodova, & G.Ikromova. (2022). BOLALIK VA KICHIK MAKTAB YOSHI DAVRI XORIJ TILINI SAMARALI O'ZLASHTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 216–220. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7396729>

40

Ubaydulla Axrorovich Qosimov. (2022). TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA ZAMONAVIY PSIXOLOGIYA YUTUQLARIDAN FOYDALANISH DAVR TALABI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 221–227. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7396737>

41

Рахмонова Зарнигор Абдуқодир қизи, Эгамбердиев Оятиллох Алишер ўғли, & Махаммаджонов Жаҳонгир Зокиржон ўғли. (2022). МАКТАБЛАРДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ТУШУНЧАСИНИ ЎҚУВЧИЛАРГА СИНГДИРИШ МАСАЛАЛАРИ. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 228–232. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7401928>

42

Nizamatdinov J.M. (2022). «ER SHORA» DÁSTANÍNÍN JÍR QURÍLÍSÍ. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 233–237.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7401947>

43

Jarimbetov A.K. (2022). QARAQALPAQ QAHARMANLÍQ DÁSTANLARÍDA HAYAL-QÍZLAR PORTRETIN SÚWRETLEWDE TROPLARDÍN XÍZMETI. RESEARCH AND EDUCATION, 1(8), 238–243.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7401958>